

ОЛЕКСАНДР КРАВЧУК

**СУДЕТСЬКІ НІМЦІ
В ІСТОРІЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ**

**ТОВ «Нілан-ЛТД»
Вінниця-2012**

УДК 94 (437=112.2):94(4-19.2)(075.8)
ББК 63.3(4ЧЕХ=Нім)я73
К 78

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 12 від 27 червня 2012 р.).

Відповідальний редактор

С. Л. Калитко, кандидат історичних наук, доцент (Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського)

Рецензенти:

О. П. Іваницька, доктор історичних наук, професор (Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського)

Ю. В. Легун, доктор історичних наук, доцент, директор Державного архіву Вінницької області

Кравчук Олександр Миколайович

К 78 Судетські німці в історії Центральної Європи. Навчальний посібник. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2012. – 204 с.

ISBN 978-966-2770-18-6

Пропонований навчальний посібник висвітлює одну з найважливіших сторінок етнополітичної картини центральноєвропейського регіону – історію судетських німців у Чехії. Історія цієї національної спільноти та її відносини з чеською нацією є феноменом 700-річного співжиття цих двох етнічних груп у багатонаціональних державах, одним з прикладів національного співробітництва і конфлікту в Центральній Європі. В посібнику показано процес розвитку німецької етнічної групи на території сучасної Чехії з XIII ст. у складі різних державних утворень. Головна увага приділена історії судетських німців у XX ст., зокрема 1938 р., коли проблема німецької меншини в ЧСР, під час кризи Версальської системи міжнародних відносин напередодні Другої світової війни, набула загальноєвропейського значення. Висвітлено подальшу історію судетсько-німецької етнічної спільноти в середині XX – початку XXI ст.

Для науковців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться проблемами всесвітньої історії.

ISBN 978-966-2770-18-6

УДК 94 (437=112.2):94(4-19.2)(075.8)
ББК 63.3(4ЧЕХ=Нім)я73

Зміст

Вступ	4
I. Німецьке населення в чеських землях у ХІІ - першій половині ХІХ ст.	
1. Середньовічна німецька колонізація в Чехії	13
2. Німці в чеських землях у період Нового часу	21
ІІ. Німецька спільнота Чехії в умовах національно-політичної боротьби в Габсбурзькій монархії	
1. Німецькі та чеські політичні програми в Богемії у 1840-1890-х рр. Пангерманізм	28
2. Національні програми австромарксистів	34
3. Загострення відносин між чехами та судетськими німцями у роки Першої світової війни	42
ІІІ. Німецька меншина в складі ЧСР у 1918-1929 рр.	
1. Інкорпорація німецькомовних територій Богемії, Моравії та Сілезії до складу Чехословаччини. Формування партійної структури німецької меншини в ЧСР	53
2. Спроби національного примирення у 1920-х рр.	64
ІV. Загострення судетсько-німецького питання у 1930-х рр.	
1. Політичні й економічні наслідки світової кризи в Судетах	85
2. Генлейнівський рух і новоактивізм. Погіршення зовнішньополітичного становища ЧСР у другій половині 1930-х рр.	89
V. Судетське питання в міжнародних відносинах 1938 р.	
1. Зовнішні та внутрішні чинники загострення судетського питання взимку-весною 1938 р. Перша чехословацька криза	107
2. Апогей другої чехословацької кризи. Мюнхенська угода 1938 р.	118
VI. Судетсько-німецька спільнота в часи Другої світової війни. Депортація судетських німців	
1. Гау Судетенланд і протекторат Богемії та Моравії	137
2. Депортація судетських німців	150
VII. Судетські німці в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.	
1. Інтеграція судетських німців у ФРН	164
2. Судетсько-німецьке питання у міжнародних відносинах другої половини ХХ – початку ХХІ ст.	168
Список використаних джерел і літератури	184

Вступ

Історичний досвід неодноразово доводив важливість національного чинника в розвитку суспільства. Національні, расові, релігійні суперечності притаманні людству протягом всієї історії. Досвід останнього десятиріччя показав, що незважаючи на глобалістичні тенденції, національний чинник, вочевидь, ще тривалий час буде існувати на історичній арені. В результаті деколонізації й більш інтенсивних міграцій після Другої світової війни змінився етнічний склад населення багатьох країн. Навіть там, де громадянська модель нації давно склалась і не підлягає сумніву, виникає проблема мультикультуралізму, тобто існування в межах одного суспільства декількох стійких національно-культурних громад, кожна з яких прагне зберегти свою своєрідність, іноді – висувуючи вимоги, які іншими етнічними групами сприймаються неоднозначно. У світі існує близько 200 держав, де проживають не менше 4000 етносів (з них – 800 націй), діяльність представників яких поступово політизується. Як зазначив британський науковець Е. Д. Сміт, «національна ідентичність повсюди править за опору невпинного руху за суверенність народу і демократію»¹. Збереження потенційної загрози конфлікту між державними і недержавними національними спільнотами зумовлює пошуки оптимальної моделі синтезу національного самовизначення та міжетнічної інтеграції. Ситуація ускладнюється ще й тим, що в сучасних індустріальних суспільствах великі культури по суті залишаються глибоко чужими одна одній. У таких непростих умовах, за словами німецького історика І. Гейсса, залишається «тільки апелювати до раціональності та гуманізму у вирішенні величезних проблем людства – толерантності, рівноправності, федералізації, демократії, справедливості»².

Актуальна етнічна проблематика й для сучасної України, де живуть представники понад 130 національностей. До етнічних українців не належать 22,2 % (більше 10,5 млн. осіб) громадян держави.

¹ Сміт Е. Д. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 149.

² Geiss I. Dějiny světa v souvislostech. IŽ, Praha, 1999. – S. 390-391.

З етнічної точки зору дуже складним простором є Центральна Європа, з її прикладом мирного спільного проживання і перманентними конфліктами етносів. Одним із найбільш типових зразків національного співробітництва і конфлікту в Центральній Європі є історія судетських німців та їх відносин з чеською нацією. Зазначена тема заслуговує уваги як феномен 700-річного співжиття цих двох етнічних груп у багатонаціональних державах. Також важливість цієї тематики визначається її сучасними інтерпретаціями, що виникають час від часу, та впливають на суспільну свідомість і політичну ситуацію в країнах Центральної Європи. Роль судетсько-німецької спільноти, що проживала на території історичних чеських земель, вийшла за межі власне Чехії, суттєво вплинула на суспільно-політичне життя центральноєвропейського регіону.

Історія німецької спільноти в історії Чехії починається з середньовічної німецької колонізації, включає тривалу історію земель «Корони Св. Вацлава» (Богемія, Моравія та Сілезія) у складі австрійської держави, добу міжвоєнної Чехословацької республіки (1918-1938 рр.), і, зрештою, часи Другої світової війни та після – початковий етап відновлення держави чехів і словаків у 1945-1947 рр.

Коли німці переселялися в країни, де економічний і культурний рівень були приблизно такими самими, як і в Німеччині, вони потрапляли, ніби в споріднене середовище і тоді, як правило, швидко асимілювалися. Натомість у країнах Центрально-Східної Європи німецькі колоністи відчували себе людьми більш вищого ступеня розвитку порівняно з місцевим населенням, що сприяло формуванню в них уявлення про себе як про «природних володарів». Серед корінного слов'янського населення цих країн зростало глибоке почуття прихованої ворожості до іноземців, які посіли привілейоване становище в суспільстві у якості великих землевласників, заможних фермерів і міщан та вищих службовців. Саме прагнення представників німецького етносу до домінування призвело до конфліктів. Так, під час Гуситських воєн XV ст., поряд з релігійною і соціальною боротьбою, відбувалася також боротьба чеського етносу з німецьким за політичний вплив у землях «Корони Св. Вацлава». Встановлення панування Габсбургів (1526 р.), поразка чеського повстання 1618-1620 рр., знову встановили привілейоване становище представників німецького етносу в Чеському королівстві.

Водночас німецько-чеські відносини в сфері економіки були значною мірою корисними обом націям. Німці були посередниками в

передачі чехам досягнень західної цивілізації. Також контакти з німцями мали суттєве значення для чеської культури. Німецька колонізація сприяла заснуванню міст і підвищенню агрокультури країни.

Визначальною в останнє століття політичної історії німецької спільноти в землях «Корони Святого Вацлава» та їх відносин з чеським етносом стала «весна народів» 1848-1849 рр. Саме її представник В. Якш вважав цей час початком судетсько-німецької історії. Тогочасний етнічний націоналізм визначив конфліктний характер відносин чеської та німецької спільнот Австро-Угорщини в добу нової та новітньої історії. Після «весни народів» чехи боролися за рівноправність у монархії Габсбургів. Їх вимоги створення автономної держави, яка б включала економічно розвинені німецькомовні землі «Корони Св. Вацлава», вільного використання чеської мови в державних установах, судетські німці розглядали як обмеження своїх прав і тому блокували політичну федералізацію Ціслейтанії – австрійської частини імперії Габсбургів. З іншого боку, загрозою національному існуванню свого етносу чеські діячі вважали пангерманістські настрої – програму приєднання німецькомовних земель Дунайської монархії до Німеччини, які, зокрема, набули поширення в середовищі німців у чеських землях. Чеський і німецький націоналізм від 1880-х років був схожим на «інтегральний» націоналізм, боротьбу за «національне володіння». Наприкінці XIX ст. чесько-німецький конфлікт став однією з головних національних проблем в Австро-Угорщині.

Німецькі і чеські політики не змогли запропонувати прийнятну для обох націй модель розв'язання національних суперечностей. Певний час одним з її можливих варіантів вважали теорії персональної і національно-культурної автономії. Їх сформулювали вихідці з судетсько-німецьких земель – К. Реннер, О. Бауер, Й. Зелігер. Незважаючи на їх нереалізованість в Австро-Угорщині, за винятком Моравського компромісу 1905 р. і Буковинського примирення 1910 р., головні положення програми австромарксистів стали внеском у сучасну політичну культуру і, зокрема, закріплені в сучасному законодавстві країн ЄС та України.

Боротьба німців у чеських землях разом з іншими австрійськими німцями після Першої світової війни за аншлюс (об'єднання з Німеччиною) завершилася невдало. З геополітичних розрахунків країни Антанти підтримали чеських політиків у питанні про

включення Судет до складу Чехословацької республіки. Силовий характер цього процесу спричинив виникнення судетсько-німецької проблеми – питання державно-правового статусу німецькомовних територій чеських земель у ЧСР. Для міжвоєнної Чехословаччини політика щодо німецької меншини – другої за чисельністю етнічної спільноти країни, мала особливу важливість. Від неї залежала територіальна цілісність держави. Незважаючи на доволі ліберальну національну політику, чехословацький уряд не зміг запропонувати рішення, що задовольнило б судетських німців. Особливе несприйняття судетськими німцями, які донедавна належали до панівної нації, викликав їх новий статус у ЧСР, як національної меншини. Водночас їхні твердження про політику пригнічення німецького населення не відповідали істині. Судетсько-німецький історик Й. Брюгель справедливо визначив становище німецької спільноти в ЧСР: «Про пригнічення прав неслов'янського населення не могло йтися: однак не існувало жодного плану, як вирішити існуючі проблеми. Занадто багато в цьому політики поклалися на гру випадку і існуючу політичну констеляцію (розстановку сил – авт.). Чехословаччина 1919-1938 рр. не була ані раєм на землі..., ані пеклом... Празьку політику особливо перших років політичної незалежності можна характеризувати швидше як «прочеську», ніж як «протинімецьку». Якщо взяти до уваги, що до 28 жовтня 1918 р. у Чехії, з мешканців якої дві третини були чехами та в Моравії, три чверті населення якої становили чехи, німці займали керівне становище, важко обурюватись тим, що не тільки в сфері економіки, але й в багатьох інших сферах цьому неприродному стану було покладено край. Важко сперечатися, що [чеські політики – авт.] не завжди діяли в білих рукавичках та згідно з освіченою гуманністю Т. Г. Масарика. Але зрозуміло, що те, яке одним повинно було здаватися втіленням обґрунтованих національних прагнень, інші розуміли як національне безправ'я. Об'єктивних критеріїв тоді мало-хто шукав, але й об'єктивний спостерігач часто тільки з труднощами міг точно оцінити, де ліквідація старих привілеїв трансформувалася в створення нових пільг»¹.

Суперечності між цими спільнотами ЧСР були частково залагоджені на основі економічної співпраці в 1920-х рр. Але цей позитивний досвід було зруйновано катастрофічними наслідками

¹ Brugel J. W. Češi a Němci 1918-1938. – Praha, 2006. – S. 687.

«Великої депресії» і зовнішньополітичною стратегією Німеччини після приходу до влади А. Гітлера. Спираючись на Судетсько-німецьку партію К. Генлейна, створену 1935 р., Німеччині в контексті боротьби за ревізію Версальського миру, вдалося надати судетсько-німецькій проблемі міжнародного статусу. Під прямою воєнною загрозою з боку Німеччини і при потуранні Великої Британії та Франції, ЧСР змушена була задовольнити вимоги «Третього рейху», зафіксовані в Мюнхенській угоді 1938 р. Ці дії стали не тільки прологом ліквідації Чехословацької державності, але й передднем найбільш руйнівної війни в історії людства щодо людських, моральних і матеріальних втрат - Другої світової.

Після цієї світової катастрофи чехи знову опинились у таборі переможців, а судетські німці в таборі переможених. Цього разу проблема їхнього взаємного співжиття була вже вирішена. Антинімецькі емоції, поглиблені стражданнями і жахами військових років, практично унеможливили надання автономії судетським німцям. Ці чинники, а також думка про провину судетських німців у руйнуванні ЧСР і побоювання того, що автономія не гарантуватиме республіці їхню лояльність, змусили президента Е. Бенеша ухвалити рішення про їх виселення. Депортацію санкціонували держави антигітлерівської коаліції на Потсдамській конференції у 1945 р.

Цими подіями історія судетських німців не завершилася. Після Другої світової війни судетські німці інтегрувалися в суспільства тих країн, куди їх переселили, а у ФРН вони взяли активну участь у відбудові її економіки, їх праця була одним з елементів німецького економічного дива. Наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. судетсько-німецькі організації порушили питання про майнове відшкодування, намагаючись актуалізувати міжнародне значення своїх вимог, що, безумовно, відіграватиме певну роль у розвитку чесько-німецьких відносин в Європейському Союзі.

Такий аспект національно-політичного минулого Центральної Європи як історія судетських німців також потребує вивчення з огляду на його комплексну недослідженість у сучасній українській історіографії. Не випадково, вчені Інституту історії НАН України серед вузлових тем новітньої історії, що вимагають наукового опрацювання, зазначили етнонаціональні процеси в Центрально-Східній Європі, зокрема, проблеми міграції й національних меншин,

протистояння, культури співжиття й співпраці, «націоналізм, тоталітаризм, демократичні традиції і права людини»¹.

Мета навчального посібника – простежити процес розвитку судетсько-німецької етнічної групи в Чехії (XII - перша половина XX ст.) і Німеччині (друга половина XX – початок XXI ст.) та її вплив на історію центральноєвропейського регіону.

Гене́за поняття судетсько-німецький. Вислів «судетсько-німецький» має складну передісторію. Він не був витвором націонал-шовіністичної пропаганди в 1930-х рр., незважаючи на те, що саме в поєднанні з нею і під її впливом весь світ звернув увагу на цю назву.

Судетсько-німецька етнічна група виникла в результаті німецької колонізації, що тривала протягом декількох століть. Нащадки колоністів розселилися в районах, що в XX ст. відома під назвою «Судетсько-німецька область». Поняття «Судетсько-німецька область», «Судетська область», «Судети», «судетські землі» недостатньо коректні, оскільки не існувало суцільної території проживання судетських німців у Чехії. Під Судетською областю маються на увазі три основні частини історичних чеських земель: 1) Німецька Богемія, що включала північне, північно-західне і західне прикордоння регіону; 2) німецькі області в Моравії, переважно її південні, північні і північно-східні частини; 3) райони Судетської (Тешинської) Сілезії. Крім цього, всередині чесько-моравських земель існували німецькі анклави: Брно, Їглава, Оломоуц. Німецьке населення на колишніх угорських територіях – у Словаччині і Закарпатті, відносилось до іншої етнічної категорії – так званих карпатських німців. Отже, поняття «Судетсько-німецька область» було узагальнюючим для районів Богемії, Моравії і Судетської Сілезії з більшістю німецького населення, які входили до складу Чеського королівства, згодом імперії Габсбургів, і, нарешті, ЧСР. Вони виникли як похідне від назви гірського масиву Судети, що простягається більш ніж на 300 км вздовж кордону між Чехією, Польщею і Німеччиною.

Вислів «судетсько-німецький» вперше використав журналіст, депутат австрійського рейхсрату, згодом член партії судетсько-німецьких націонал-соціалістів Ф. Єссер 1902 р. у статті для

¹ Віднянський С. Стан і перспективи наукових досліджень із всесвітньої історії в Україні (Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 травня 2010 р.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 316.

празького тижневика «Дойче Фольксботе», щоб розрізняти в межах Австрії судетських і альпійських німців. Єссер так пояснював виникнення терміну: «При одній розмові з депутатом Німецької радикальної партії доктором Йозефом Чанем... ми усвідомили, що постійно мусимо говорити тільки «Німці з Чехії, Моравії та Сілезії», що тут бракує узагальненої назви. Отже, я ... сказав: так її вигадасмо, могли б говорити, наприклад, «судетські землі» і «судетські німці»¹. Назва було утворена за аналогією означення німецького населення Австрії – «альпійські німці». Соціал-демократ В. Якш назвав виникнення поняття «судетські німці» «актом духовного самовизначення»². Водночас до 1918 р. назва «судетські німці» широко не використовувалася. Історичні землі (Богемія, Моравія та Сілезія) були до того ж сталими, адміністративними (коронними) одиницями австрійської імперії. Поширення вислову і поняття «судетські німці» у європейському політичному лексиконі відбулося в період завершення Першої світової війни. Топонім «Судети» наприкінці жовтня 1918 р. почали використовувати як назву німецькомовної території у північній Моравії і в Сілезії, що були проголошені окремою провінцією Німецької Австрії. Безумовним є політичний характер цієї назви. Судетський політик Р. Фрейслер згадував: «З огляду на те, що йшлося про об'єднання сілезьких, моравських і чеських територіальних сегментів, означення, хоча б трохи прийнятніше для потреб комунікації, не могло бути виведено від сьогоденних звичайних імен коронних земель, тому мало бути утворено нове. Не вистачало часу для вивчення цього питання в швидкому перебігу подій. Проте як тільки одного разу назва пролунала в [австрійських – авт.] Національних зборах і була санкціонована, вона увійшла до нечисленних газет і урядових наказів і вже в ній не було нічого змінено. Проте, враховуючи, характерну схильність у німецькому духовному житті з давніх часів до докладного і наукового пояснення термінів, земському уряду [Судетенланду – О. К.] негайно пояснили, що поняття Судети походить з карти давнього грецького географа Клавдія Птолемея, недоліком якої є відсутність необхідної точності з топографічного

¹ Brugel J. W. Češi a Němci 1918-1938... – S.179.

² Кретинин С. В. Судетские немцы: Народ без родины. 1918 – 1945 гг. – Воронеж, 2000. – С. 137.

огляду, їй не вистачає правильності та необхідної народності. Автор замість цього проектував назву «Давня батьківщина» (Altwaterland)»¹.

Як узагальнене означення судетсько-німецького населення Чехії, термін «судетські німці» не був прийнятий відразу. Так, в австрійських документах на Паризькій мирній конференції для означення німців у Чехії, Моравії і Сілезії використовувалися різні загальні назви, без виразу «судетські німці». Лише тричі він зустрічається в «Меморандумі представників німецьких судетських земель», який К. Реннер запропонував мирній конференції як додаток до своєї ноти від 15 червня 1919 р.

Назву «судетські німці» активно підтримував один з лідерів Німецької національної партії в ЧСР Р. Лодгман. Він одним з перших звернув увагу на проблеми пошуку спільної, єдиної національної ідентифікації для всіх німців на території ЧСР. Для позначення німецького населення, яке проживало в прикордонних областях держави, це поняття використовував празький німецький ліберальний політик, депутат парламенту Чехословаччини Б. Кафка. У 1920-х рр. його не часто вживали самі представники німецької спільноти в ЧСР, зокрема цього не робили німецькі депутати в своїх перших виступах у парламенті ЧСР. 1 червня 1920 р. Р. Лодгман від імені німецьких правих партій проголосив «Державно-правову заяву», в якій мовилося: «Ми, представники німецької нації в чеській державі, констатуємо ... ». В аналогічних парламентських заявах німецьких депутатів у 1925 і 1929 рр. поняття «судетські німці» не згадувалося. Жодна з німецьких політичних партій, які були утворені в Чехословаччині, не використовувала термін «судетські німці». Ситуація змінилася наприкінці 1933 р., в момент утворення «Судетсько-німецького вітчизняного фронту» К. Генлейна, який згодом фігурував під назвою «Судетсько-німецька партія». Отже, поняття увійшло до обігу одночасно з радикалізацією німецького націоналізму. До того ж діяльність СНП обмежувалася тільки Чехією, Моравією і Сілезією, в Словаччині використовувалася назва «Карпато-німецька партія».

Події 1938-1939 рр. створили принципову межу в сприйнятті цього поняття. «Судетськими німцями» відтоді вважалися німці, які жили на територіях Чехословаччини, що їх анексувала Німеччина. Німці в післямюнхенській ЧСР називали себе національно-

¹ Brugel J. W. Češi a Němci 1918-1938... – S. 182.

соціалістичною термінологією «етнічні німці», згодом - «німці Протекторату». Вислів «судетсько-німецький» як узагальнюючий стосовно німців-вихідців з ЧСР використовували лише з 1945 р. Незважаючи на неточний характер цього поняття, політики не стали переглядати термінологію, яка вже використовувалася.

I. Німецьке населення в чеських землях у XII - першій половині XIX ст.

1. Середньовічна німецька колонізація в Чехії

2. Німці в чеських землях у період Нового часу

1. Середньовічна німецька колонізація в Чехії

Витоки німецько-чеських відносин сягають періоду середньовіччя. Хоча германські племена (маркомани) на території сучасної Чехії з'явилися раніше слов'ян, ще в часи античності, витіснивши кельтів на початку I ст. н. е. Сама назва «Bohemia» («Богемія») є похідною від кельтського племені боїв. Від нього походить латинське слово «Boiohaemum» («Бойохаемум») «батьківщина боїв». Звідси – німецька назва «Богемія». Вона з'явилася раніше, ніж поняття «Чехія». Загалом, різні племена германців проживали в чеських землях до 568 р. Одне з них – плем'я сілінгів дало назву Сілезії – історичному регіону Чехії. Під тиском аварів германці відійшли на Захід, на територію сучасної Баварії. Цікаво, що, на думку низки дослідників, назва Баварія походить від слова «Wajuvaren», яка означає «ті, які прийшли з землі боїв». Спільноти германців і кельтів не тільки залишилися в географічних назвах чеських земель, а й вплинули на формування чеського генотипу. За сучасними дослідженнями у чехів 37 % слов'янського, 25 % - кельтсько-романсько-німецького, 9 % адриатичного і 8 % скандинавського генотипу.

Наприкінці VI ст. Чехія стала заселятися слов'янами. Предків сучасних чехів, на думку історика В. Томека, в той час було біля 100 тис. осіб. Назва другого за величиною чеського регіону – Моравії (22, 4 тис. кв. км.) є похідною від давньослов'янської назви води. В історичних назвах чеських земель ніби відобразилися етнонаціональні процеси давньої історії країни.

Становлення ранньосередньовічних держав супроводжувалося початком зіткнень між сусідами – германцями і слов'янами: Франкським королівством і державою Само в 630-і рр., Східно-Франкським королівством і Великою Моравією. У підсумку, Чехія потрапила в залежність до Східно-Франкського королівства, з 1002 р. держава Пржемысловичів була імперським леном Священної Римської імперії. У процесі християнізації країни також переміг

німецький вплив. Засноване 973 р. Празьке єпископство очолювали представники німецького етносу, які підпорядковувалися архієпископу в Регенсбурзі. У середовищі католицького духовенства зосередилось чимало вихідців з Німеччини. Контролюючи великі земельні володіння, монастирі запрошували з Німеччини лицарів і селян. Певна кількість німців переселилася до Чехії як свита німецьких принцес – дружин чеських володарів. 1055 р. князь Спітигнев II навіть видав наказ про вигнання німців з країни, включаючи і свою матір Юдіт, дочку Генріха графа Швейнфурту. Але вже за правління короля Вратислава II (1061-1092 рр.) у Празі була німецька купецька громада, звільнена від деяких місцевих повинностей з власним судом.

Німецька колонізація в Чехії як постійний процес почалася за правління Собеслава I у 1137 р. Її перший етап охоплює XII - XV ст. Зазначена колонізація була зовнішньою, на відміну від внутрішньої – освоєння країни чеським етносом. Колонізація ініціювалась чеськими правителями, які запрошували до країни німецьких міщан, селян і рудокопів з метою розвитку країни і збільшення своїх прибутків. Одним з мотивів запрошення іноземних колоністів було занепокоєння щодо відтоку населення із сіл Чехії у разі їх залучення до заселення нових територій. Поява німецьких колоністів не вважалася небезпечною для держави – як ремісники і торговці, скромні хлібороби, вони не могли претендувати на політичний вплив і повинні були дякувати чеським королям «за той шматок хліба, в якому їм відмовила батьківщина». Колонізаційний процес німецький дослідник Ф. Сейбт вважав близьким «до цілеспрямованого підприємництва з рентабельним вкладенням капіталу»¹. Об'єктивною передумовою колонізації була перенаселеність міст Західної Європи (в цьому випадку переселення було засобом регуляції кількості мешканців міст), нестача землі в селах. Німецька колонізація охопила значні території Центрально-Східної Європи. Зокрема, виникли групи карпатських, трансільванських, сербських, угорських, бессарабських німців. Особливість німецької колонізації в Чехії була в тому, що, на відміну від наступу на землі поморських, полабських слов'ян, поляків, прибалтів, тут вона не поєднувалась з масовим витісненням і винищенням місцевого населення. Колоністи займали, переважно, незаселені території прикордоння або залучалися до розбудови нових

¹ Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. – Praha, 1996. – S. 70.

міст. Загалом, у XII ст. на Схід від річок Єльба і Зале переселилося біля 200 тис. німців, нащадки яких розселилися в країнах Центрально-Східної Європи. В часи середньовіччя німці становили близько 25 % населення Чехії. Переселення на чеську територію значної кількості колоністів, які розмовляли німецькою мовою, надало середньовічній Чеській державі двомовного характеру.

Зауважимо, що німецьку колонізацію підтримували король Богемії Пржемисл-Оттокар I (1192 – 1230), його брат маркграф Моравії Владислав III (1197 - 1222). Пржемисл-Оттокар I намагався зміцнити свої позиції в Священній Римській імперії, зближувався з німецькими феодалами і надавав їм земельні володіння в Чехії. Згодом в країні почали селитися монахи духовних орденів (францисканці та домініканці), а також члени духовно-рицарських орденів, насамперед, Тевтонського ордену і тамплієри. Зокрема, 1213 р. маркграф Моравії Владислав III надав ордену іоанітів дозвіл засновувати села на «німецькому праві».

Землі, що відводилися колоністам головним чином у прикордонних областях Чехії та Моравії, були необробленими, потребували викорчовування лісу, збереженого до того часу для захисту країни, і розробки цілини. Чехи проживали, здебільшого, на низинах і не мали досвіду життя в гірських областях. У результаті широкої колонізації у XIII ст. був створений характерний чеський ландшафт, що існує до сьогодні.

Важливу організаційну роль у німецькій колонізації в сільському господарстві відігравала постать локатора. Так називали своєрідного тогочасного підприємця, який домовлявся з власником землі про умови поселення, вкладав власні кошти в заснування нового села, запрошував колоністів, відміряв їм ділянки. За іменами локаторів отримали назви багато населених пунктів. Колоністи отримували право на спадкове користування землею, за що сплачували феодалу грошовий оброк – чинш. Колоніста не можна було свавільно зігнати із наданої землі. Часто така система користування землею називалася поселенням на «емфітевтичному праві», що вказувало на певну аналогію її з спадковою орендою землі в Давньому Римі. Оскільки перші випадки спадкової оренди землі юридично були зафіксовані в німецьких містах, ця система отримала назву «німецьке право». З метою збільшення своїх грошових прибутків феодали країни поширювали «німецьке право» і на чеські села. «Емфітевтичне право» сприяло завершенню становлення

феодалної системи, оскільки регулювало другу її складову – відносини між феодалами і селянами. Перша складова – відносини між правителем і феодалами – регулювалася за «Статутом Конрада» 1189 р.

Внаслідок поступового набуття чинності «німецького права» відбулися значні економічні і соціальні зміни. У селах колоністи були звільнені від земської юрисдикції, жили за своїм німецьким правом. Його норми щодо користування землею – володіння нею за спадком і можливість вільніше розпоряджатися останньою – збільшували зацікавлення селянами зростання продуктивності праці. Поступово більша частина повинностей стала замінюватися на грошову форму. Селяни для сплати чиншу обов'язково змушені були продавати свою продукцію. Так, німецька колонізація включила села в нове господарське життя через густу мережу ринків у містах. Також німецька колонізація сприяла поширенню в Чехії, Польщі і Угорщині трипільної системи землеробства, що дозволило вдвічі збільшити врожайність.

Король Вацлав I (1230-1253 рр.) і його син Пржемысл-Оттокар II (1253-1278 рр.) продовжували підтримку німецької колонізації. Вацлав I, одружений на принцесі з дому Гогенштауфенів, утримував розкішний двір і сприяв проникненню у Чехію німецьких звичаїв і мови. На початку свого правління король розширив передмістя на правому березі Влтави, заснував новий великий ринок. Ініціатором цих дій був мінцмейстер (очільник монетного двору) Ебергард, виходець з німецьких міщан Праги. А після 1235 р. Вацлав I дозволив обнести на правому березі Влтави стіною і ровами головну частину передмістя з новими забудовами біля нього, звідки власне і виникло так зване Старе Празьке місто. Інші міста Чехії з цього часу також почали обгороджуватися кам'яними стінами. Загалом, з правлінням Вацлава I пов'язано поширення нового різновиду німецької колонізації – міського.

Прагнучи прискорити заснування міст західноєвропейського типу та збільшити прибутки, чеські королі запрошували німецьких колоністів, які сприяли швидкому розвитку гірничої справи і міської економіки. Чеські королі засновували міста за західноєвропейським зразком: як центри ремесла і торгівлі. За містами закріплювались певні привілеї - право на проведення регулярних ярмарків, монополія на виробництво та продаж ремісничих виробів в межах 7 кілометрів від міста («право милі»), право обов'язкових складів і торгів для

іноземних купців при транзитній торгівлі («торгове право»). Особливо зросло будівництво міст після навали монголів у 1241 р. Ф. Сейбт вказує, що у Чехії було засновано 194 міста. З них 25 % заснували представники династії Пржемысловичів. До королівських міст, зокрема, належали Унічов (1213 р. заснування), Градец Кралове (1225 р.), Літомержіце (1230 р.), Старе Место Празьке (1235 р.), Брно (1240 р.), Їглава (1249 р.), Оломоуц (1253 р.).

На етнічній чеській території виникли міста, в яких серед патриціату переважали німці, а більшість іншої частини населення склали чехи. Виникнення до середини XIV ст. значної кількості міст у Чехії було особливим явищем у Середній та Східній Європі. Густою мережею міст, що пов'язували окремі економічні області, Чехія того часу нагадувала Нідерланди, Фландрію або Північну Італію. Велика кількість міст створила передумови для швидкого вступу чеських земель в еру міської цивілізації.

Німецьким колоністам у чеських землях сприяло надання пільг. Так, за привілеєм Собеслава II - «Грамотою свобод празьким німцям» 1176 р., вони звільнялися від сплати податків на 40 років. Окрім того, переселення німецьких колоністів забезпечувалося спеціальними нормами, які створювали в містах самоврядні інституції. Особливістю міських німецьких поселень було надання їм так званого нюрнберзького (в західній і центральній Чехії) або магдебурзького (північна і східна Чехія) права. Сутність цього права полягала у наданні цивільного і судового самоврядування міській громаді. Судова і цивільна влада в ній належала фойту (фогту) або солтису (в Моравії та Сілезії). Суди здійснювали судді разом з присяжними. Суддя був головою міської громади і призначався на цю посаду королем. Містом управляли ратуші, члени якої називалися «коншелами», а голова – пуркмістром. Його призначав королівський підкоморник. За надання таких самоврядних прав місто одноразово виплачувало королю або феодалу значну суму грошей. Прикметно, що середньовічне міське право, «експортоване» німецьким переселенцями, з певними змінами, діяло на чеських землях до запровадження Загального цивільного кодексу Австрійської імперії у 1811 р.

За Пржемысла-Оттокара II, який підтримував розвиток гірничої справи, ремесел, торгівлі, процес німецької колонізації прикордонних областей набув завершеного характеру. Серед 60 міст, заснованих за його правління, були Чеські Будейовіци (1265 р.), Кутна Гора

(1289 р.), Пльзень (1295 р.) та ін. 1265 р. Пржемисл Оттокар II також зайняв населену німцями Хебську (Егерську) область. Показово, що в часи його правління німецьке населення Праги збільшилося настільки, що володіло більшою частиною передмістя на правому березі Влтави, внаслідок чого там місцеві чехи були підпорядковані німецькому суду і «німецькому праву».

Німецьке населення відіграло провідну роль в розвитку гірничої справи: особливо інтенсивно відбувався видобуток срібла, зокрема, у 1235-1260 рр. в районі м. Їглау (Їглава), а в 1280-1310 рр. біля м. Кутенберга (Кутна Гора). Колоністи сприяли розвитку нових виробництв, промислів, зокрема, ткацтва, виробництва «богемського скла», пивоваріння. Наприклад, найвідоміші різновиди пива в Чехії і сьогодні називаються за тогочасною німецькою назвою: «Pils(ner)» і «Будвайзер» (вироблялись у містах Пльзень і Чеське Будейовіце).

Поступово усі більш-менш заможні міщани, купці й ремісники в Чехії склалися майже виключно з німців, тоді як бідніші ремісники, селяни й міський пролетаріат належали, переважно, до чехів. Соціальна впливовість німецького елемента позначалась і в міських радах та церковних парафіях. Щоправда, вже в другій половині XIV ст. у процесі природної асиміляції деякі міста «чехізувалися». Однією з причин цього була епідемія чуми, яка спалахнула в Чехії у 1380 р. і торкнулася значною мірою саме населення міст. Всього внаслідок епідемії населення Чехії скоротилося на 10 %.

В Чехію німці прибували з різних земель. Населення Богемського Лісу формувалося за рахунок переселенців з Нижньої Баварії. Область Егерланду була заселена вихідцями з Верхнього Пфальца і Верхньої Франконії. У район Ерцгебірге (Рудні гори) більшість німецьких мігрантів прибули з Саксонії. В Сілезії і Північній Моравії переважали вихідці з Північної Німеччини. Населення Південної Моравії склали переселенці з Нижньої Австрії. У зв'язку з цим, німці в Чехії не відчували себе ізольовано від іншого німецького світу, підтримували тісні зв'язки з регіонами проживання своїх предків, у країні не отримали розповсюдження діалекти.

За прикладом правителів, церква і шляхта також протегували німецькій колонізації. Щоб збільшити свої прибутки вони запрошували на незаселені в Чехії землі німецьких колоністів. Засновуючи на своїх землях міста і села німецьких колоністів, феодали будували фортеці з німецькими назвами, і на їх основі

утворювали свої родові прізвища – пани з Штернберга, пани з Розенберга тощо.

Водночас успішна в економічному відношенні німецька колонізація викликала в політичній сфері міжетнічні конфлікти. Виникло суперництво, з одного боку, між політично амбіційним німецьким патриціатом і чеською шляхтою, з іншого – між німецьким торговельним патриціатом і чеськими ремісниками.

Панівне становище німців у містах сприяло становленню чеської самосвідомості та виникненню антинімецьких настроїв, виразником яких став Даліміл, автор першої хроніки чеською мовою, написаної близько 1308 р. Одним з перших зіткнень чеського дворянства і німецьких міщан були події в Празі і Кутній Горі у 1309 р., коли останні захопили представників шляхти щоб змусити укласти шлюбні союзи з їх дітьми.

Роки правління королів Люксембурзької династії (1315-1452 рр.) стали добою широкого розповсюдження в Чехії «німецького права», посилення політичної могутності шляхти і утворення станової монархії. До земель «Чеської корони» була приєднана Сілезія (1335 р.), Лужицька Сербія. У цих регіонах переважали німці, які проживали, здебільшого у містах. За правління Карла IV (1346-1378 рр.) становище німців ще більше зміцнилося. Прага стала столицею Священної Римської імперії, відбулося часткове онімечення Сілезії і Лужиць. Чехія не була чеською національною державою в сучасному розумінні, а змішаною слов'янсько-німецькою чи чесько-польсько-лужицькосербсько-німецькою державою. Оскільки «Корона Св. Вацлава» у другій половині XIV ст. - на початку XV ст. володіла Лужицями й Бранденбургом, німецькомовні піддані чеської держави в ці роки становили біля 2 млн. осіб (50 % населення) і посідали високе становище у політичному суспільстві Чеського королівства як пани, рицарі та бюргери. Це вплинуло на розвиток німецько-чеського суперництва, що стало важливою політичною проблемою. Так, у зв'язку із вище сказаним, король Вацлав IV з метою зрівняння в правах німецького та чеського населення Праги у 1413 р. видав акт, за яким у Староместському суді чехи і німці повинні були засідати на паритетних засадах. Натомість, в Оломоуці (Моравія) не пізніше 1415 р. було ухвалено рішення, що лише німці можуть бути членами міської ради. Епіцентром чесько-німецького конфлікту на початку XIV ст. був Празький університет, де чехи боролися за домінування, прагнули витіснити німецьке

ортодоксально-католицьке крило. Боротьба увінчалася Кутногорським декретом Вацлава IV від 18 січня 1409 р., за яким «чеській нації» в університеті при розгляді всіх справ належало три вирішальні голоси проти одного у інших «націй». Після цього іноземці демонстративно залишили Празький університет, який набув національного характеру.

Гуситська революція (1419-1471 рр.) - перша в Європі спроба великої реформи церкви і суспільства - супроводжувалась зіткненням з католицькими країнами, які вбачали в чехах еретиків, вартих засудження. Водночас гуситська революція була боротьбою проти засилля німців. Лідер чеської реформації Ян Гус (1371-1415) вимагав, щоб чехи були господарями у своїй країні. Але насамперед гуситський рух був частиною тогочасних великих європейських передреформаційних процесів і на перше місце ставив питання релігії. Сам Гус говорив, що «добрий німець для мене миліший, ніж поганій чех». При цьому, до гуситів часто приєднувалось і незаможне німецьке населення Чехії. Відомо про німецьке походження одного з полководців гуситів – Прокопа Великого.

Приголомшливі перемоги чехів у гуситських війнах (1419-1434 рр.) над загонами хрестоносців сприяли визріванню чеської самосвідомості, яка ототожнювала чеську націю не тільки з мовою, але й з гуситським тлумаченням християнської віри. Оскільки походи хрестоносців у Чехію здійснювали переважно етнічні німці і угорці, сформувалося вороже ставлення до них і, навпаки, зміцнилося усвідомлення спорідненості чехів з іншими слов'янами. Під час гуситських війн частина німців з чеських земель втекла за кордон або загинула в боях. Чеський етнос закріпив своє домінантне становище в державі. Чеськими стали такі міста, як Жатець, Літомержиці, Усте над Лабою, Кралів Двор, Яромеж, Кралевський Градец, Німецький Брод, Часлав, Кутна Гора, Сушіци та інші. Зокрема, був знищений великий німецький мовний масив між Колінем, Кутною Горою і Чаславом у Східній Чехії. Залишки німецької меншини збереглися лише у прикордонних областях Чехії та Моравії. Після гуситських війн серед місцевого бюргерства німецький елемент уже не домінував, а значна частина чеської шляхти позбавилась німецького впливу і почала ідентифікувати себе за релігійною та мовною ознаками. Негативним наслідком гуситських війн була загибель у них близько 1/3 населення Чехії, знищення гуситами 170 монастирів,

декількох сотень костелів, більшості феодальних маєтків, створюваних впродовж декількох століть.

Домінантне становище чехів засвідчили релігійні і мовні закони другої половини XV ст., про визнання чеської мови єдиною офіційною мовою у Чехії та Моравії, замість латини. Лише чеська мова була визнана урядовою в Опаві вже у 1431 р., у Тешинську – 1434 р., у Моравії – 1480 р., Чехії – в 1495 р.

Апогеєм етнонаціональних процесів у чеській державі XV ст. став прихід до влади Їржи із Подебрад (1458-1471 рр.), за правління якого державний устрій отримав назву «національної» монархії. Їржи із Подебрад вважав себе королем «двоєкого народу» не тільки стосовно віросповідання, але й національності. Його владу підтримував німецький католицький патриціат у Чехії (Хеб, Чеське Будейовіце, Пльзень), який високо оцінював успіхи чеського короля у забезпеченні безпеки країни, що створювало сприятливі умови для розвитку торгівлі і ремесел. З іншого боку, владу Їржи Подебрадського не поспішали визнавати католицькі німецькі міста в Моравії (Брно, Оломоуц, Їглау, Зноймо) і німецьке населення Сілезії і Лужиць. Але внаслідок вмілих дипломатичних і силових заходів королю вдалося 1458-1460 рр. встановити свій контроль у всіх землях «Корони Св. Вацлава». Проте, німецькомовні міста Моравії 1468 р. підтримали угорського короля Матвія Корвіна у війні проти Їржи Подебрадського, яка, втім, не мала успіху. Загалом, період правління цього короля, незважаючи на те, що він не зміг досягнути здійснення свого проекту загального європейського миру (1463 р.), відзначався релігійною толерантністю і прагненням справедливого ставлення до всіх народів країни.

2. Німці в чеських землях у період Нового часу

За правління королів династії Ягеллонів – Владислава II (1471-1516 рр.) і Людовіка (1516-1526 рр.) національно-політична ситуація в Чехії суттєво не змінилася. Водночас, у зв'язку з початком реформації у Німеччині, більша частина німців, що жили в Чехії, приєдналася після у 1517 р. до лютеранства і цим ліквідували релігійні приводи для етнічних конфліктів. Характеризуючи проникнення реформаційних ідей Мартіна Лютера на землі Чеської корони, сучасний історик Т. Волошина дійшла висновку, що воно відбувалося неоднозначно. Незаперечно його ідеї були сприйняті тільки в середовищі німецькомовного населення земель Чеської

корони і в тих містах, де переважало німецьке ремісництво та проживали заможні городяни. Вчення Мартина Лютера поширювалося у Чеському королівстві передусім у регіонах північного прикордоння, заселеного німецькими колоністами, тісно пов'язаними із сусідніми Саксонією і Тюрингією. На початку 1520-х рр. проповідники вчення Лютера діяли в Дечіні, Бенешові, Чеській Кам'яниці, в Локетській домінії, у володіннях магнатів Шліків в Рудногірському підгір'ї.

Обрання на чеський престол 1526 р. Фердинанда Габсбурга (1526-1564 рр.) поклало початок правління у країні нової династії, зміцнило становище німців Богемії і Моравії. Розпочався другий етап німецької колонізації, який розглядався як засіб зміцнення персональної унії чеських земель з Австрією і Угорщиною. Новій німецькій колонізації сприяли дружні відносини чехів з протестантами Німеччини і поширенням в Чехії лютеранства.

Другий етап колонізації припав на 1540-1620 рр. Його основною складовою було переселення німецьких ремісників і гірників у район Яхімова (Йоахімсталь), який виник 1516 р. Там видобували срібло і мідь. Місто Яхімов розквітло, а його срібний талер символізувало тверду валюту тих часів. Її назва «толар» походить від німецького «Joachimsthaler». Вона розповсюдилася в Європі та Америці, де видозмінилася в «долар».

Окрім бюргерів, відбулося прибуття до Чехії німецької шляхти. Габсбурги не могли опиратися на жодну соціальну групу у землях «Корони Св. Вацлава» і тому підтримували німецьких радників, а подекуди й німецьку мову, незважаючи на опір чеського сейму.

У XVI ст. у державі Габсбургів вдалося досягнути високого рівня національної згоди і співіснування етнічної та релігійних більшості та меншини. У Празі, яка на межі XVI-XVII ст., у період правління Рудольфа II, знову стала резиденцією імператора, поряд з чеською утраквістською (чашники, прихильники гуситів) більшістю спостерігалася доволі строката палітра етносів і віросповідань, яку становили чехи, німці, італійці, голландці, утраквісти, католики, кальвіністи.

У той самий час багатообіцяючий досвід у вирішенні взаємин різних спільнот та конфесій вступив у суперечність з політикою наступників Рудольфа II – представників династії Габсбургів Матіаша і Фердинанда. Основою їх політики був принцип зосередження влади в руках володаря і встановлення єдиної

державної релігії. Опір опозиції, яка захищала принцип поділу влади між володарем і станами та принцип релігійної свободи досяг свого апогею в чеському повстанні 1618 р., що розпочало Тридцятилітню війну. Генеральний сейм всіх земель Чеської корони ухвалив 31 липня 1619 р. конституцію (Confederatio Bohemica). Сформульована на основі модерних уявлень, конституція могла стати базою для легалізації мирного співіснування більшості і меншості. Після перемоги Фердинанда II Габсбурга (1619-1637 рр.) у битві при Білій Горі (листопад 1620 р.) почалося втілення в життя програми католицького політичного і конфесійного абсолютизму. За «Оновленим земським устроєм» 1627 р. німецька мова отримала однакові права з чеською.

Суттєвими були й демографічні наслідки Тридцятилітньої війни. Населення Чехії зменшилося з 2, 5 млн. осіб (1618 р.) до 700 тисяч (1650 р.). З богемських земель були вигнані всі, хто не прийняв католицизм. Десятки тисяч некатоліків – міщан і дворян, змушені були залишити країну. Смертної кари, арештів, конфіскації майна і вигнання з країни зазнали німці – лютерани і новоохрещені (анабаптисти), а найбільше – представники чеського етносу.

Після Тридцятилітньої війни суттєво змінився національний склад чеської і моравської аристократії. Емігрувало 36 000 чеських родин, 3/4 земельних володінь було конфісковано. Чеський народ був позбавлений своєї політичної та інтелектуальної еліти, що мало катастрофічні наслідки для його політичного і культурного життя. Протягом декількох десятиріч після Білогорської битви соціальна структура чеського суспільства змінилася настільки, що на своїй батьківщині чехи стали другорядним етносом, який до того ж постійно знаходився під підозрою в ересі та бунтарстві. Чехи перетворилися, за висловом О. Бауера, у «неісторичну націю», тобто націю, яка не є творцем історії.

Конфіскації Фердинанда II призвели до переходу величезної кількості земель до рук поміщиків-іноземців, які охоче заселяли свої землі вихідцями з Німеччини, засновували нові німецькі колонії на спустошених землях.

У другій половині XVII ст. переселення іноземної шляхти в країну продовжилося. Вона чисельно переважала, а нащадки чеської шляхти все частіше зрікалися своєї національності. Німці домінували в управлінні та економічному житті. Їм надавалися вищі посади і можливість купувати в Чехії маєтки. При формальній рівноправності

чеської і німецької мов в установах перевага надавалася німецькій. У королівських установах, заповненими німецькими чиновниками, перше місце займала німецька мова, чеська поступово відтіснялася на другий план. Водночас, у певній мірі всім чеським і моравським феодалам був притаманний земський патріотизм – відображення прив'язаності до певної території.

Саме після 1620 р. і до 1700 р. тривав третій етап німецької колонізації. Йому сприяла наявність у Чехії великої кількості земель, незаселених після Тридцятирічної війни. Феодалам національна приналежність колоністів була байдужа. Поступово прибульці захоплювали в свої руки міське управління і вже з другої половини XVII ст. багато міст прикордонних областей були онімечені.

Четвертий етап німецької колонізації (XVIII – перша половина XIX ст.) збігся із важливими територіальними та демографічними змінами в монархії Габсбургів у добу освіченого абсолютизму і початком промислової революції. У процесі політичної централізації 1749 р. богемська канцелярія у Відні була замінена директоріумом, який вирішував всі питання без участі представників Чехії. Посада намісника була ліквідована, становий сейм втратив своє значення. Приблизно 4, 4 млн. населення «Земель Корони Св. Вацлава» у 1743 р. склалися порівну з німців і чехів. У результаті Сілезьких війн 1740-х рр., а остаточно після Семилітньої війни 1756-1763 рр., Австрія втратила практично всю територію сілезької частини земель «Корони Св. Вацлава». З площі 45 060 кв. км. Габсбурги зберегли лише її невелику південну частину – так звану Судетську (Австрійську або Тешинську) Сілезію (5 435 кв. км.). Після цього німецьке населення в Богемії, Моравії і в частині Сілезії поступово втратило чисельну перевагу над чехами. 1794 р. німці становили лише 1/3 з 4 млн. осіб населення чеських земель.

Водночас австрійські імператори доби освіченого абсолютизму реформами кінця XVIII ст. сприяли становленню капіталістичного суспільства і частковим поверненням до політики релігійної толерантності. 13 жовтня 1781 р. в імперії запроваджено громадянську рівноправність представників різних конфесій, 1 листопада 1781 р. – ліквідовано особисту залежність селян від поміщиків.

В останній хвилі німецької колонізації переважали промислові робітники. У значній мірі «промислова майстерня» держави Габсбургів знаходилася саме в судетсько-німецькій частині чеських

земель. У створеній в північній Чехії наприкінці XVIII ст. промисловості судетські німці відігравали провідну роль. Німці належали до найбільш кваліфікованих робітників в прикордонних чеських і у великих містах. Йдеться, зокрема, про райони Німецької Богемії та міста Аш, Карлсбад (Карлові Вари), Райхенберг (Ліберець). Це була частина загальноєвропейських процесів модернізації нового часу, важливе місце в яких у Австрійській імперії посідав панівний німецький етнос.

Прикметно, що саме в цю добу було створено один з найбільш відомих напоїв сучасної Чехії. Йдеться про створення у 1807 р. судетським німцем з Карлових Вар (Карлсбад) аптекарем Й. Бехером оригінального рецепту гіркої настоянки горілки на травах. Вона отримала назву «бехерівка» і випускається й тепер.

Розвиток суспільства, вплив реформ освіченого абсолютизму, ідеалів свободи, рівності і братерства, проголошених Великою французькою революцією, спричинив виникнення національних рухів. В Центральній Європі вони носили характер націєтворення. Своєрідну теоретичну основу чеського національного відродження підготували праці німецького вченого Й. Г. Гердера (1744-1803). Згідно з ним, народ – природне утворення, головною ознакою якого є мова. Отож представників одного народу єднає спільне етнічне походження, щодо держави народ є первинним, вищим. Стаття Гердера «Ідеї до філософії історії людства» була видана чеською мовою у 1813 р. Під його впливом та під впливом роботи Й. Г. Фіхте («Слово до німецького народу», 1807-1808 рр.) відбувся відхід від географічного поняття чеськості на користь його історичного розуміння; досі чехами вважали чеських німців і етнічних чехів, тепер німцям у цьому праві відмовили.

Інша концепція народу, як спільноти всіх громадян без огляду на їх етнічне походження, була створена французькою революцією і прийнята в Європі на захід від Рейну. Подібною до неї були погляди Бернарда Больцано (1781-1848 рр.), альтернативні мовній концепції народу. Чесько-німецький гуманіст Б. Больцано походив з роду італійських переселенців, мати його була донькою празького німця. У травні 1831 р. Б. Больцано завершив соціальну утопію «Про найкращу державу». Ідеальна держава мала ліквідувати стану, майнову нерівність і дати можливість всім громадянам брати участь у керівництві громадськими справами. Її втілення могло відвернути соціальну причину національних суперечностей чехів і німців. Проте

його шляхетна ідея єдиного двомовного чесько-німецького земського народу (Böhmen) виявилася тільки гарною утопією. Ні пануючі німці, ні підпорядковані їм чехи не виявили до неї інтересу. Больцано відомий і як науковець, який 1837 р. завершив 4-томний твір «Мовознавство», в якому були закладені основи математичної логіки.

Національне відродження кінця XVIII ст. – початку XIX ст. сприяло подальшому розвитку національної самосвідомості чехів, яку посилювали місцеві національні конфлікти на основі станових суперечностей: феодал і його адміністрація були німцями (іноземцями), а селяни – чехами. Відродження прискорили праці великих науковців – Йозефа Добровського, засновника слов'янської філології, Йозефа Юнгмана, автора першої історії чеської літератури, Яна Коллара, поета загальнослов'янського значення, Павла Йозефа Шафарика, засновника слов'янської археології та Франтішка Палацького, політичного діяча та першого визначного чеського історика. У листопаді 1836 р. він видав «Історію Богемії» німецькою мовою. Ф. Палацький вважав, що вирішальною силою історії є любов до батьківщини (патріотизм). На його думку, «основним змістом та визначальною рисою всієї чеської історії є... постійна боротьба слов'янськості з римськістю та німецькістю..., а оскільки зіткнення римськості з чехами відбувалося не безпосередньо, але майже завжди за посередництвом німецькості, то ми можемо сказати, що чеська історія взагалі полягає у протистоянні німцям». Такі протистояння можуть бути розв'язані тільки знищенням одного із супротивників. Завдяки праці цих вчених чеська національна свідомість зростала на основі мовної ідентифікації, чим було підготовлено ґрунт до подальшого протистояння з німецькою спільнотою Чехії.

Питання і завдання:

1. Визначте основні етапи німецької колонізації Чехії
2. Чому чеські королі сприяли колонізації?
3. Поясніть причини появи німецько-чеських суперечностей в XIV ст.
4. Визначте головне значення «німецького права» в Чехії.
5. Встановіть економічні наслідки німецької колонізації Чехії.

Робота з документами:

1. З привілею пражькому німецькому населенню Собєслава II:

«... Не повинні ходити в похід, хіба тільки воювати доведеться за батьківщину.

... Якщо князь перебуває в поході за межами Чехії, тоді німці повинні оберігати Прагу біля кожних воріт з 12-ма щитами.

... Судити [німця] за вбивство повинен князь...

... Якщо хто-небудь порушить мир між ними [німцями], то хай винуватець платить князю 10 гривень...

... Якщо в німця знайдуть вкрадену річ, то її мають вилучити в присутності судді-німця...

... Якщо злодій – німець, то його повинен судити князь.

... У якій би справі не були визнані винними або звинуваченими німці, нехай їхні жінки та діти не несуть збитків і не зазнають образ...».

Запитання: В яких суспільних галузях отримали привілеї праські німці?

2. З праці П. Вандича «Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення» (К., 2004):

«Німецька колонізація стимулювала динамічне економічне зростання Центрально-Східної Європи... Кінцевими результатами були: зростання грошової економіки, пов'язаної з новими техніками виробництва й товарного обміну, перетворення в сільському господарстві, збільшення видобутку корисних копалин, урбанізація та експансія торгівлі, міжнародної та внутрішньо європейської. Все це призвело до нових змін у соціально-політичній сфері, внаслідок яких викристалізувалися стани (шляхта, духовництво, бюргерство) та їх участь в управлінні через представницькі органи».

Запитання: Як характеризував П. Вандич значення німецької колонізації?

II. Німецька спільнота Чехії в умовах національно-політичної боротьби в Габсбурзькій монархії

- 1. Німецькі та чеські політичні програми в Богемії у 1840-1890-х рр. Пангерманізм**
- 2. Національні програми австромарксистів**
- 3. Загострення відносин між чехами та судетськими німцями в роки Першої світової війни**

1. Німецькі та чеські політичні програми в Богемії у 1840-1890-х рр. Пангерманізм

Перша політична програма в Чехії 11 березня 1848 р. була сформована на основі богемського територіального патріотизму в період «весни народів» спільно місцевими німецькими та чеськими діячами. Вона носила загальнодемократичний характер: ставила вимогу запровадження у монархії Габсбургів конституції, рівного виборчого права для всіх верств населення, свободи слова, зборів, друку, рівноправності чехів і німців у всіх сферах громадського життя, рівності чеської і німецької мови у школах і судах, надання політичної автономії Чехії (створення спільного парламенту Сілезії, Моравії і Богемії). Але, спільні дії чехів і німців Моравії і Богемії об'єктивно були унеможливлені зростанням впливу національного чинника в політичному житті Центральної Європи. Статус пригнобленої нації ставив перед чеськими діячами завдання національного визволення. З іншого боку, ідея об'єднання всіх німців в одній державі здобула підтримку національно свідомого німецького населення Богемії, Моравії і Сілезії, які розраховували, що до її складу увійдуть і чеські землі. Ідея великонімецької єдності серед німців Богемії переважала над почуттям лояльності до Габсбургів.

На початку квітня 1848 р. Л. фон Логнер у Відні заснував «Союз німців Чехії, Моравії та Сілезії для охорони своєї національності». Він направив австрійському міністру внутрішніх справ Ф. фон Піллерсдорфу гнівний протест щодо прийняття чеських національних вимог. У зв'язку з рішенням Національного комітету в Празі не відправляти представників до Франкфуртського парламенту (18 квітня 1848 р.) німецькі члени комітету вийшли з його складу і утворили 19 квітня «Конституційну спілку», яка позитивно сприйняла ідею німецької єдності. Їх підтримали мешканці

Німеччини. 2 травня 1848 р. аугсбурзька газета «Allegemeine Zeitung» запропонувала чехам альтернативу: «бути німцями, або не існувати». Політичні дискусії про участь у Франкфуртському парламенті завершилися доволі симптоматично. 20 травня 1848 р. вибори відбулися в 20 виборчих німецькомовних округах Чехії, а в 43 чеських – були проігноровані.

Небажання німецьких політиків підпорядкуватися чеській більшості в можливій автономній Богемії викликало появу проекту адміністративного поділу регіону за національною ознакою. 18 червня 1848 р. в Усті-над-Лабою відбулися німецькі демонстрації, в яких взяло участь біля 4-5 тис. осіб. На них звучали вимоги відокремлення управління німецьких і чеських земель. Подібні демонстрації відбулися й в інших містах Чехії.

28-31 серпня 1848 р. з'їзд представників 47 міст і 17 населених пунктів північної та північно-західної Чехії в Теплицях висунув за проектом Л. фон Логнера вимогу політичного і економічного об'єднання з Німеччиною, ліквідації земського і створення крайового поділу Богемії за національним принципом.

На відміну від німецьких політиків Богемії, чеські діячі лояльно ставилися до Австрії. Ф. Палацький, об'єднавши чеську і словацьку політичні програми, 7 жовтня 1848 р. сформулював концепцію етнічної федералізації монархії з 8 автономних держав. Зокрема, до складу німецько-австрійської землі мала відійти німецька частина Чехії. Етнічно чеські терени Богемії, Моравії, Сілезії мали бути об'єднані зі Словаччиною. Зазначена федералістська програма отримала назву австрославізму. Використання принципу етнічного поділу земель «Корони Св. Вацлава» було продиктовано прагненням ще слабких чеських підприємців закріпитися принаймні на частині земель Богемії та Моравії в умовах, коли ця територія повністю знаходилася під неподільним пануванням їх австро-німецьких конкурентів.

Програми німецьких і чеських політиків Богемії та Моравії часів революції 1848-1849 рр. не були реалізовані. Єдиним позитивним здобутком цього періоду була ліквідація феодальних відносин, яка звільнила шляхи для подальшого розвитку ринкової економіки.

Збереження державно-політичного статусу-кво після «весни народів» не призвело до послаблення національної боротьби в австрійській імперії. Навпаки, політичні національні програми почали радикалізуватися. Найбільш радикальними з них були угорські.

Радикалізація чеської програми проявилася у прийнятті Чеською національною партією (старочехи) програми автономії та збереження єдності «історичних земель» Чехії. Ця партія була створена в 1860 р., її очолили Л. Рігер і Ф. Палацький. Через загрозу чеського домінування, пропозицію поділу Богемії та Моравії висловлювали вже німецькі політики.

Неприйняття чеських політичних вимог обумовили обструкцію (відмову від участі в її роботі) Імперської ради чеськими депутатами в 1863-1879 рр. Здобуття рівноправності було важким процесом. Зокрема, до 1866 р. з празького головного поштового відділення телеграми відправлялись лише німецькою мовою.

Відень у національній політиці пішов на політичний компроміс лише з угорцями. «Примирення» 1867 р. утворило дуалістичну монархію – Австро-Угорську, закріпило панівне становище німців у Ціслейтанії (444 930 кв. км) та угорців у Транслейтанії (232 000 кв. км). При цьому, кількісно німці та угорці не домінували в своїх частинах федерації. Відрізнялись ці частини монархії також в політичному розвитку (ліберально-демократичний режим в австрійській частині та жорстка денаціоналізація немадярських народів з метою їх асиміляції в угорській).

За Конституцією 1867 р. чеські землі входили до складу австрійської частини Габсбурзької монархії (Ціслейтанії), всі 17 королівств і земель якої являли собою окремі державні одиниці, об'єднані представництвом у Рейхсраті. Землі мали власні законодавчі установи – сейми з досить обмеженою компетенцією. Австро-угорський дуалізм 1867 р. викликав різкі протести чеських політиків, представники яких залишили богемські, моравські і сілезькі земельні сейми. Внаслідок перевиборів богемського сейму більшість здобули німецькі депутати, які обрали 24 депутати до Рейхсрату.

Конституцією 1867 р. всім націям Австрії були гарантовані громадянські і культурно-освітні права. Але звуження національної політики до сфери культури не могло вирішити національні суперечності. Це зумовило продовження слов'янськими національними елітами боротьби за політичні права – за власні «історичні» держави.

Посилення пангерманістських настроїв серед німців Богемії та Моравії було своєрідною відповіддю німецької спільноти Ціслейтанії на прагнення чеських діячів здобути рівноправний статус з

Угорщиною. Своїх вимог чеські політики майже досягнули у 1871 р. Уряд К. Гогенварта був готовий прийняти чеське державне право. Була обіцяна коронація Франца Йосипа чеським королем. 12 вересня 1871 р. імператор схвалив «фундаментальні статті», за якими службовці та судді в чеських історичних землях мали розмовляти обома мовами, Чехія мала бути поділена на національні райони з їх представництвом у сеймі в Празі. Передбачалося, що права цього сейму були б подібними до прав будапештського парламенту. «Фундаментальні статті» викликали неприйняття з боку угорського прем'єра Д. Андраші та бурхливі протести з боку судетських німців. Їх депутати на чолі з своїм лідером Л. Гаснером 14 вересня 1871 р. припинили роботу в сеймі Богемії. В Теплицях відбулися демонстрації з вимогами приєднання Чехії до Німеччини. Внаслідок цих дій «фундаментальні статті» були відхилені 20 жовтня 1871 р. Чеські політики знову почали обструкцію Богемського сейму (1872-1878 рр.). З того часу чехи почали сприймати судетських німців як своїх непримиримих ворогів, їх недовіра до монархії ніколи не зникала.

Наступний спалах національно-політичної боротьби в Чехії викликала діяльність уряду графа Е. Тааффе (1879-1893 рр.). Шотландець за походженням, Тааффе сформував коаліцію «залізне коло», яка об'єднувала поміркованих німецьких, польських і чеських політиків. Повернувшись до Рейхстрату, чеські політики 17 листопада 1879 р. направили імператору чотири вимоги, суть яких полягала у прийнятті чеського «державно-історичного права». Із цими вимогами 9 лютого 1880 р. категорично не погодились німці Богемії та Моравії. Для того щоб втримати підтримку чеських депутатів, Тааффе 19 квітня 1880 р. видав мовні розпорядження, які наказували політичним, адміністративним і судовим органам у кожному окремому випадку вживати мову присутніх сторін. Проти нього активно протестували німецькі ліберали, які 1 травня 1880 р. вимагали в Імперській раді скасувати мовні розпорядження і надати німецькій мові статус державної.

Для посилення власних позицій, німецька спільнота Богемії заснувала 1880 р. «Шкільний союз», щоб «обороняти» свої культурні права. На противагу йому чехи заснували «Центральну матицю шкільну» в Празі. З метою унеможливити поширення національних конфліктів у вищій школі, імператор 4 квітня 1882 р. розділив

Працький університет (онімечений за Йосипа II) на дві самостійні установи – чеську і німецьку.

Німці в Чехії глибоко зневажали реформи Таффе, звинувачували його в прагненні перетворити Австрію в «слов'янську державу». Мовно-культурні успіхи чеського народу, сприяли радикалізації настроїв німецького населення в Чехії, що проявилось в підтримці ідей пангерманізму Г. фон Шоннерера. Він багато років поспіль обирався депутатом від німецькомовного населення Чехії. У серпні 1882 р. Шоннерер спільно з майбутнім соціалістом В. Адлером, а також з А. Фішхофом і Г. Фрієдюнгом підготував так звану Лінцьку програму, за якою союз Австро-Угорщини з Німецькою імперією 1879 р. посилювався їх митним об'єднанням. Для цього Габсбурзька монархія мала бути реорганізована. Далмацію разом з Боснією і Герцоговиною, Галичину і Буковину пропонувалося відокремити від Ціслейтанії і передати Угорщині. Статус державної мови в Австрії надавався німецькій. У складі територій, залишених Австрії, чехи і словенці мали бути відрізані від інших слов'ян і поглинуті німецькою державою. З метою здійснення цієї програми А. Фішхофом і Г. Фрієдюнгом 1882 р. була створена Німецька національна партія, Г. фон Шоннерером – «Німецький національний союз», а 1884 р. – «Союз богемського лісу» в Будейовіце.

1884 р. «Лінцька програма» пангерманістів була доповнена «арійськими параграфами», прообразом майбутніх нацистських «арійських» законів. Расистські установки пангерманістів та їх антисемітизм відштовхнули від союзу багатьох його членів демократичного спрямування. Пангерманізм наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. не мав ґрунту в Австрії, чого не можна сказати про німецький націоналізм, який глибоко вкоренився в Судетах.

В умовах національного конфлікту Е. Гербст, один з лідерів німецьких лібералів, 16 вересня 1884 р. виступив у богемському сеймі з пропозицією поділу Чехії на три групи адміністративних і судових окресів (районів) за національною ознакою. 5 грудня 1885 р. німецький політик Богемії Е. Пленер знову висловився за розподіл Чехії. Вона була повторена 22 грудня 1886 р., а коли чехи її відкинули, німецькі депутати влаштували 1886-1890 рр. обструкцію в сеймі.

Майже вдалі переговори про чесько-німецький компроміс вели Ф. Л. Рігер від імені «старочехів» і німецький комітет під головуванням Таффе (Г. Галлівіх, Е. Пленер, Л. Шлесінгер,

Ф. Смейкал). Вони завершилися прийняттям 26 січня 1890 р. «віденського компромісу» Німецькі представники поступились у питанні шкіл для меншин, а Рігер прийняв принцип адміністративного розподілу земель за етнічною ознакою, що подвоювало кількість земських органів. Однак інша частина чеського політикуму «младочехи», яких не було запрошено на переговори, виступили категорично проти цієї угоди. Радикально налаштовані німецькі діячі, які не хотіли поступитись чеським політикам, також висловилися проти цього плану. Показово, що пангерманісти 27 вересня 1891 р. здійснили замах на Франца Йосипа I під час його подорожі залізницею до Ліберця.

На виборах у рейхсрат 1891 р. «старочехи» зазнали поразки, німецькі націоналісти – прихильники Шоннерера провели в парламент 17 депутатів. Під впливом цього, уряд Ціслейтанії пішов на поступки німецьким депутатам і оголосив німецьку мову офіційною в армії і внутрішньою урядовою мовою.

Проявом посилення руху пангерманістів стало створення 1892 р. у Пльзні «Союзу німців західної Чехії», в Теплице – «Союзу німців північно-західної Чехії», 1894 р. – у Празі «Загального союзу чеських німців».

На врегулюванні чесько-німецького питання на демократичних принципах наголошував професор чеського Празького університету Т. Г. Масарик. У праці «Карел Гавлічек» (1895 р.) він висловився за крайовий устрій, організований за національним принципом. Для областей, де проживали німці та чехи, пропонувалося застосовувати територіальну і персональну автономію. Цим паросткам міжнаціональної толерантності було складно протистояти національному «егоїзму» та інерції гегемонізму з боку австро-німців.

Наступну спробу вирішення чесько-німецького питання зробив прем'єр Ціслейтанії граф К. Бадені. «Мовні розпорядження» його уряду від 15 квітня 1897 р. про рівноправність чеської і німецької мову в судових і адміністративних органах (у внутрішньому діловодстві спочатку Богемії, згодом Моравії), що узаконили для осіб обох національностей можливість звертатися в інстанції рідною мовою, а для службовців – передбачалося обов'язкове володіння німецькою і чеською мовами з 1901 р., зустріли жорсткий спротив австро-німецьких депутатів у парламенті. Його посилювало оприлюднення таємного циркуляру графа Бадені про рішучі та суворі заходи адміністрації проти німців – демонстрантів. Рішення 1897 р.

були скасовані, що викликало масові заворушення чеських студентів. У Празі було запроваджено військове становище, розпущено рейхсрат у Відні.

Німецькі екстремісти на чолі з К. Г. Вольфем з Хебу почали обструкцію в Імперській раді під гаслом «...Німці не залишать своїх людей чехам, словенцям і іншим неповноцінним народностям», а також вимагали відставки уряду Бадені.

Зрештою під тиском популістської агітації у Відні, яка виродилась у псевдопротести («Los von Rom») проти Габсбургів, імператор у листопаді 1897 р. звільнив із посади графа Бадені. Цього разу обструкцію німецьку змінила обструкція чеська, яка паралізувала дії парламенту до такої міри, що Імператорська рада почала втрачати свій престиж.

Взаємну недовіру посилили провокаційні заклики відомого німецького вченого-історика Т. Момзена, який 30 листопада 1897 р. у «Посланні німцям в Австрії» закликав: «Будьте твердими! Розуму чехи не приймуть, однак рани і їх лоби зрозуміють».

У часи міністерства П. Гаутча 1897-1898 рр. конфлікт між німцями і чехами набув ще більш гострого характеру. У Празі відбувалися хронічні погроми і безлади, німецькі студенти вимагали перенесення з Праги обох німецьких вищих навчальних закладів у будь-яке німецьке місто, а коли богемський намісник заборонив німецьким студентам носити національний значок на кашкетах, у всіх вищих навчальних закладах Австрії почався студентський страйк. За проектом мовних розпоряджень Гаутча від 24 лютого 1898 р. передбачався поділ чеських земель на 114 сільських чеських районів, 8 – переважно чеських, 76 – німецьких, 6 – переважно німецьких, 15 – змішаних. Зрештою, національна напруга призвела до того, що 17 жовтня 1899 р. прем'єр граф М. Кларі відмінив декрет Тааффе про рівноправність мов. У відповідь на це в усій Чехії почалися німецькі погроми. Поступово чесько-німецькі суперечності поширилися на всі сфери суспільного життя Чехії та Моравії.

2. Національні програми австромарксистів.

В умовах індустріально-технічної модернізації кінця XIX ст., що була другою стадією промислової революції, об'єктивною основою появи федералістських програм в Австрії слугував поліетнічний склад населення монархії та формування єдиного ринку. Їй протистояла інша політична модель, за якою майбутнє націй

середньоєвропейського регіону проектувалося за схемою західноєвропейського національно-державного будівництва першої третини ХІХ ст. – «одна держава – одна нація».

У цей час чеські землі посідали особливе місце в економічній структурі імперії, були її найбільш розвинутим індустриально-аграрним районом. Вони склали майже 27 % площі Ціслейтанії, а її населення - більше 36 %. Майже половина (45 %) самодіяльного населення чеських земель була зайнята в промисловості. Тут було зосереджено 35 % всіх промислових підприємств Ціслейтанії. Високого рівня досягли вуглевидобуток, виробництво скла, порцеляни і кераміки, текстильна, машинобудівельна, хімічна галузі промисловості. Швидко набирала темпи важка індустрія. Найбільш індустриально розвиненими серед чеських земель були прикордонні райони з переважно німецьким населенням.

Проте економічні успіхи не зупинили перманентне посилення чесько-німецького конфлікту – головного вузла міжнаціональних суперечностей в Австро-Угорщині кінця ХІХ ст. Німецьке населення було меншиною в Богемії, Моравії та Сілезії, а саме на початку ХХ ст. німці становили 37, 2 % населення Богемії (2 159 011 осіб), 28 % - Моравії і 45 % - Сілезії. Водночас разом з іншим німецьким населенням Ціслейтанії (з 26 150 708 осіб німці склали 36, 2 %, чехи – 23, 4 %, загалом в Австро-Угорщині німецьке населення складало 24, 7 %, угорці – 19, 7 %, чехи – 13, 1 %.) німецькі політики чеських земель прагнули втримати політичне домінування, спираючись на економічні чинники та позиції в сфері культури. У 1910 році відсоток німців, зайнятих у промисловості досягав 42 %, чехів – 31 %, у торгівлі і транспорті – відповідно 12 % і 9 %, у сільському господарстві – 30 % і 44 %. 81 % великих промислових підприємств Чехії належало німцям, їх підприємницький капітал перевищував чеський у 11 разів. Німецька мова була офіційною в адміністрації, суді і школі. Тільки на чеських землях існувало більше 1 тисячі німецьких церков, біля 3, 5 тисяч німецьких шкіл, видавалося 424 газети, діяли 26 театрів. Цікаво, що культурна інфраструктура дозволяла судетським німцям здійснювати вагомі наукові відкриття. Так, 1865 р. у часописі брненського природничо-наукового товариства Й. Г. Мендель, моравський німець, член ордену августинців, оприлюднив наслідки своїх епохальних способів схрещення гороху і сформував три принципи закону спадковості. Проте його напрацювання не були в той час розвинені.

Постійні національні конфлікти, зокрема між чеськими і німецькими політиками, змусили єдину багатонаціональну партію Австрії – соціал-демократів – розпочати розробку програми розв'язання національного питання. Особливо актуальним це стало після квітня 1896 р., коли на віденському з'їзді австрійська соціал-демократія розділилась на шість федеративно-національних організацій.

Безпосереднім ініціатором створення національної програми партії стала польська Соціал-демократична партія Галичини і Сілезії (лідер – І. Дашинський) на своєму з'їзді у Львові 1897 р. На необхідності розробки національної програми також наголошували представники соціал-демократії Словенії. Так, у 1898 р. Е. Крістан у часописі «Академія» опублікував статтю «Націоналізм і соціалізм в Австрії», де вперше презентував концепцію національно-культурної автономії.

Такі ж ідеї висловлював австрійський соціал-демократ К. Реннер. Він народився і виріс у Південній Моравії, в поселенні Унтер-Танновіц під Нікольсбургом. Під псевдонімом Синоптікус видав 1899 р. працю «Держава і нація», де сформулював концепцію національно-персональної автономії. Вона передбачала необхідність забезпечення захисту представників кожної національності в усіх частинах Австро-Угорщини шляхом перетворення національностей у правовий об'єкт.

З метою консолідації поліетнічної соціал-демократичної партії шляхом прийняття спільної національної програми, 24-29 вересня 1899 р. було скликано VII з'їзд партії у м. Брюн (сучасне Брно). На з'їзді відбулися значні дискусії. Словенський соціал-демократ Е. Крістан відстоював концепцію національно-культурної автономії Ціслейтанії. Він відзначив: «Ми повинні принципово констатувати, що рівноправність буде встановлено тоді, коли до складу даної нації ввійде не тільки населення однієї частини країни, але і всі ті, хто заявляє про свою приналежність до неї, проживаючи на інших територіях». З цього приводу австрійський соціал-демократ В. Адлер зазначив на з'їзді: «Пропозиція південнослов'янського виконкому є власне виразом тієї самої ідеї, яку розробив Синоптікус у своєму дослідженні з національного питання... Це, звичайно, дуже дотепна ідея, але я сумніваюсь, що сьогодні існують практичні шанси для її здійснення...». Активним учасником обговорення проектів національної програми був лідер німецько-богемської соціал-

демократичної організації Й. Зелігер. Він підтримав ідею територіальної автономії на етнічній основі, виступив за перетворення Ціслейтанії в «союзну державу національностей». Самоврядні області кожної нації повинні були, на думку Зелігера, скласти «національне об'єднання, яке буде самостійно займатися вирішенням національних питань (таких, як мовні і культурні)».

Чеські політики відігравали на з'їзді роль арбітра між основними проектами: словенських соціалістів – прибічників «екстериторіальної культурно-національної автономії», і проектом територіальної автономії австрійського керівництва партії, яке завдяки ньому насамперед дбало про збереження державної єдності монархії.

Прийнята національна програма вимагала перетворення Австрії «в демократичну союзну державу національностей», в демократичну федерацію націй. Зокрема, ставилася вимога створення «на місці історичних коронних земель» самоврядних національно обмежених округів, щоб «всі національно самостійні округи однієї і тієї самої нації утворювали єдиний національний союз, що автономно керуватиме своїми національними справами». Передбачалось культурні справи передати народам, а політичні – залишити наднаціональній державі, забезпечити права національних меншин у спеціальних законах. При цьому, програма не передбачала надання будь-якій мові статусу державної.

Текст Брюнської програми був компромісом між прихильниками територіальної і національно-культурної автономії. Компроміс виявив себе у тезі про надання національностям правового статусу шляхом створення національних союзів і прийнятті принципу територіальної автономії на етнічній основі.

Програма була вигідна насамперед австрійській соціал-демократії, адже дала їй змогу використати культурний вимір національних вимог при розширенні своєї діяльності серед робітників національних меншин. Вона дозволяла обмежити вплив націоналістичних партій, які свої кампанії базували на мовному питанні, зняти політичний вимір у національних вимогах і позбавити їх сепаратистського характеру шляхом відокремлення поняття національність від територіальності, таким чином, досягнути того, щоб соціалістичний рух уже «не гальмувала національна боротьба, звільнивши місце класовій». Національна програма показала державницькі та проурядові уподобання австрійської соціал-

демократії: національне питання, як і питання соціальне, мало бути вирішено законодавчими реформами.

Уряд Австрії в окремих частинах своєї політики дотримувався соціал-демократичної концепції національного врегулювання. Так, прем'єр Е. Кьорбер (1900-1904 рр.) запропонував поділити Чехію на німецькі, чеські та змішані території, що було відхилено. Надалі зростає вплив пангерманістів. На виборах 1901 р. партія Шоннерера збільшила чисельність своїх депутатів до 21.

Не всі соціал-демократи погоджувались з Брюнською програмою. Спроби її перегляду пов'язані з діяльністю О. Бауера і К. Реннера. На базі психологічної теорії нації вони розробили програму «культурно-національної автономії».

У своїй праці «Боротьба націй Австрії за державу» (1902 р.) К. Реннер розробив план подвійної організації Ціслейтанії за адміністративними областями і національно-персональним принципом. Австрійська частина імперії мала бути розділена на самоврядні однонаціональні округи з статусом територіальної автономії. В тих округах, де жодна з національностей не становила більшості, К. Реннер пропонував втілити «принцип персональності». У кожному такому окрузі представники національних груп мали вирішувати свої культурні національні справи в рамках округу створенням національних корпорацій, які об'єднували б представників однієї нації у межах Ціслейтанії. Вирішення національного питання тісно пов'язувалося з процесом демократизації Ціслейтанії та здійсненням загального виборчого права. Політик заперечував тезу, що кожна нація може і повинна утворити власну державу. Він вбачав у вимозі утворення національних держав не закономірне явище, а прояв анархії, перепону прогресу.

К. Реннер вважав, що майбутнє належатиме «державі народів», яку власне представляла Австро-Угорщина. З цією метою вона мусить політично й конституційно модернізуватися і демократизуватися, тобто, стати своєрідною монархічною Швейцарією.

Німецькі політики з Чехії продовжували відстоювати принцип адміністративного поділу. 1904 р. на з'їзді німецьких міст Чехії була висловлена вимога утворення коронної землі Дейчбемен (Німецька Богемія). Крайні німецькі націоналістичні рухи Богемії проголосили 13 серпня 1904 р. у Трутнові створення нової політичної партії –

Німецької робітничої партії, яка подовжувала діяти також у Чехословацькій республіці. У 1905 р. виникла партія німецьких аграріїв. Ці партії спільно з партією пангерманістів К. Г. Вольфа стали більше ототожнюватись з німцями в чеських «історичних» землях. Пангерманісти принизливо називали чехів «недолюдами», вкрай агресивно виступали за розширення «життєвого простору» для німців. Звідси беруть початок корені нацистської програми «раса і простір».

Теорія «національної автономії» К. Реннера зробила можливим чесько-німецьке примирення в Моравії. 27 листопада 1905 р. його санкціонував імператор. Після національного примирення в Моравії, вибори до крайового сейму відбувалися на підставі виборчого кадастру за національними куріями, в його складі мало бути 73 чеських і 40 німецьких представників. У районах (окресах), де більш ніж 20 % населення становила національна меншина, її представники мали право на звернення до установ рідною мовою. Моравське примирення стабілізувало чесько-німецькі відносини в цьому регіоні. Застосування таких самих заходів в чотирьохмовній Буковині (1910 р.) сприяло усуненню національної ворожнечі в цьому регіоні.

Близькою до концепції К. Реннера були теорії національно-культурної програми О. Бауера. Його предки походили з Північної Богемії. Він був переконаний, що «суспільство майбутнього, безсумнівно, буде презентувати собою строкату картину особистих національних союзів та територіальних корпорацій». На його думку, національне питання може бути розв'язане лише при соціалізмі, оскільки нерозривно пов'язане з проблемами класової боротьби. Він визначав національну ненависть як «трансформовану класову ненависть». У своїй праці «Національне питання і соціал-демократія» (1907 р.) О. Бауер переймався попередженням розпаду Австро-Угорщини з позицій захисту інтересів робітничого класу. Він вважав, що «Австрія повинна бути перетворена в демократичну союзню державу національностей», в якій для представників кожної національності «створюватимуться національні автономні самоврядні громади» з компетенцією в сфері культури.

Здійснення плану австромарксистів в усій Ціслейтанії наштовхнулось на низку перепон. Зауважимо, що соціал-демократи не змогли здобути більшості місць в Імперській раді на виборах 1907 р. Запровадження загального виборчого права у 1907 р. зробило німецьких депутатів у парламенті Австрії постійною меншиною.

Чисельність депутатів визначалася в 516 осіб, з яких німці отримували 43 %. Вибори в травні 1907 р. виразно змінили Імперську раду. Німецький національний союз, що об'єднував всіх німецьких депутатів окрім соціал-демократів, здобув тільки 80 місць. Християнські соціалісти, які поглинули колишню клерикальну групу, стали провідною партією з 94 місцями, за ними знаходилися соціал-демократи, які збільшили кількість своїх мандатів до 87. Чеські політики отримали 63 місця, німецькі з Чехії – 58 (аграрії – 19, ліберали – 14, народники – 13, національні радикали – 12).

З 1908 р. функціонування політичної системи монархії відбувалося в умовах перманентних національно-політичних криз. Чехи були роздратовані постійною пронімецькою орієнтацією віденського уряду. Сам уряд часто керував країною за допомогою 14 статті Конституції, яка легалізувала авторитарне законодавство. Оскільки німці здійснювали обструкцію богемського сейму, те саме робили чеські депутати в Імперській раді.

Частина чеських соціал-демократів, суперечності яких з німецькою частиною австрійської соціал-демократії не були зняті Брюнською програмою, позитивно поставились до альтернативних національних програм австромарксистів. Так, на IX з'їзді чехослов'янської соціал-демократії 4-8 серпня 1909 р. в Празі, Б. Шмераль підтримав концепцію персональної автономії К. Реннера і О. Бауера як попереднього механізму вирішення національного питання. Остаточний варіант вирішення національного питання він вбачав у масштабних європейських вимірах: «Тільки в республіканській і соціалістичній федерації європейських націй всі нації дійдуть до повного здійснення і своїх національних цілей».

У 1910 р. австрійський уряд розробив проект нового поділу Чехії на округи: німецькі, чеські і змішані. При цьому деякі питання з компетенції центральних земських властей повинні були перейти до окружних. Такий поворот подій для чехів був би доволі небажаним, оскільки послаблював земську владу, частково і сейм. Система «окружних урядів» вела б до подальшого зміцнення в німецьких округах національного сепаратизму, що передбачав поділ богемського королівства на дві частини, а також асиміляцію чеського населення. Тому чехи доволі рішучо виступили проти урядового проекту. Врешті-решт у силу багатьох, зокрема і міжнаціональних суперечностей, у березні 1911 р. рейхсрат був розпущений.

На виборах до Імперської ради у жовтні 1911 р. чеські партії отримали 79 мандатів. Першість вели дві партії майбутнього – чеські аграрії та чеські національні соціалісти. Німецькі партії з Чехії здобули: радикали – 22 мандати, аграрії – 22, ліберали – 12, народники – 9, Німецька робітничка партія 3 місця, тоді як соціал-демократи – 23, загалом 91.

Чергова невдала спроба чесько-німецьких переговорів завершилася 26 червня 1912 р. Чесько-німецькі суперечності ускладнювали, а іноді робили просто неможливою роботу сейму Богемії. У зв'язку з цим була створена узгоджувальна комісія, яка обговорювала такі суперечливі питання, як рівноправне використання мов в урядових установах Чехії, пропорційне заміщення урядових посад особами обох національностей, новий розподіл королівства на національні і змішані райони, охорона прав національних меншин. Тоді до остаточної угоди не дійшло, що свідчить про ступінь напруги у національному питанні. Криза в діяльності Чеського сейму призвела до його розпуску 26 липня 1913 р. Імператорським декретом була призначена адміністративна комісія, яка мала виконувати його функції. У відповідь чеські політики розпочали на початку 1914 р. бойкот віденського парламенту. У січні 1914 р. уряд Ціслейтанії знову спробував вирішити чесько-німецькі суперечності та розробив новий проект мовного закону. Згідно з ним, мовою врядування у кожному районі Чехії мала стати мова національної більшості. В районах, де національна меншина становила 35 % населення, внутрішньою державною мовою мала стати мова більшості, а в стосунках між владою та населенням належало вживати обидві мови, що визнавалися офіційними в структурах, діяльність яких поширювалася на всі землі Чеської корони. Зазначений проект також не був схвалений сторонами конфлікту. У відповідь влада 16 березня 1914 р. тимчасово призупинила парламентські засідання. 25 липня 1914 р. був закритий австрійський Рейхсрат і сейми Моравії та Сілезії. Дія конституційного режиму в Австрії призупинилася.

Головною причиною неприйняття програм австромарксистів було відстоювання ними політичних інтересів австрійських німців. Австромарксизм був реальною програмою врегулювання національного питання лише в своїй культурно-освітній складовій. К. Реннер і О. Бауер явно недооцінили силу державницьких прагнень слов'янських націй. Культурна обмеженість австромарксизму об'єктивно вела до того, що він не сприймався лідерами

національних спільнот монархії Габсбургів як програма - максимум. Та й самі творці національних програм австрійської соціал-демократії підкреслювали, що їх остаточною метою є соціалістична і федеративна Європа. А інший член австрійської соціал-демократичної партії, виходець з Судет Й. Зелігер ще напередодні Першої світової війни, у 1913 р. виступив за право на самовизначення «обох націй» – німецької і чеської. Отже, поразка національної концепції австромарксистів була спричинена неточністю їх програм, які до того ж варіювались час від часу і були не стільки реальним планом розв'язання національних проблем, скільки засобом збільшення політичного впливу партії в боротьбі за владу.

Проте деякі положення теорії австромарксизму не втратили своєї актуальності і сьогодні. Особливо варто відзначити в зв'язку з цим тезу Брюнської програми, що вирішення національного питання стане можливим «тільки в дійсно демократичному суспільстві, заснованому на загальному, рівному і прямому виборчому праві». Наступне актуальне положення австромарксизму полягає у праві національних меншин на національно-культурну автономію – користування й навчання рідною мовою. Отже, національно-персональна і національно-культурні автономії залишаються гнучким механізмом, який дозволяє одночасно задовольняти інтереси особистості, нації і держави, не порушуючи територіальної цілісності держави і не перешкоджаючи прогресивним інтеграційним процесам. Одне з положень національної програми австромарксистів закріплені і в сучасному українському законодавстві. Так, одна із статей закону «Про національні меншини» від 25 червня 1992 р. встановлює: «Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію, користування й навчання рідною мовою, чи вивчення рідної мови в державних закладах».

3. Загострення відносин між чехами та судетськими німцями у роки Першої світової війни

Першу світову війну національні еліти Центральної Європи сприйняли як конфлікт між німцями і слов'янами. Німецькі партії, особливо Німецька радикальна партія в Чехії, очікували, що наслідком війни буде реалізація Лінцької програми. 6 серпня 1914 р. у газеті «Свобода» з'явилася стаття судетсько-німецького соціал-демократа Й. Зелігера «Єдина Німеччина», яка узгоджувалася з військовими цілями Берліна.

Слов'янські піддані монархії, зокрема чехи, без особливого піднесення сприйняли звістку про війну. Її початок означав крах чеської політичної програми автономії в демократичній Ціслейтанії. Із запровадженням воєнного стану влітку 1914 р. громадське життя у чеських землях було мілітаризоване. Правова держава припинила існування. Воєнно-бюрократична диктатура мала виразно античеський характер. Розпочались репресії проти чеських політиків. У державних установах була запроваджена німецька мова, розпочався наступ на чеську культуру та національну ідеологію. Не підтримували цю війну і пересічні чехи. Свідчення цього стало те, що чехи часто здавалися в полон на російському і сербському фронтах.

У відповідь чеські політики почали формувати ідею самостійної держави. Вперше її розробив чеський вчений і політик Т. Г. Масарик. Він вважав демократичний устрій західноєвропейських країн прогресивним, а монархічні режими Центральної Європи консервативними пережитками. На початку війни, проаналізувавши потенціал воюючих сторін, він передбачив майбутню перемогу Антанти і прийняв рішення зорієнтувати чеську політику на здобуття підтримки з боку демократичних країн Заходу. У розмові з британським істориком і спеціалістом із слов'янських проблем Австро-Угорщини Р. Сетоном-Уотсоном, під час свого перебування у Нідерландах 14-29 жовтня 1914 р. Т. Г. Масарик відзначив, що після поразки Німеччини може бути створене самостійне Чеське королівство у складі чеських земель в їх історичних кордонах та словацьких територій Угорщини. Необхідність збереження історичних кордонів Чехії Т. Г. Масарик аргументував складністю територіального розмежування за етнічним принципом, економічними взаємозв'язками. Дійшовши висновку про неререформованість Австро-Угорщини, 21 грудня 1914 р. Масарик емігрував з монархії Габсбургів і розпочав боротьбу за створення чехословацької держави.

У свою чергу, німецькі партії Ціслейтанії завершили розробку античеської націоналістичної програми. Праворадикальні політики «Союзу національних депутатів» підготували у Відні в липні 1915 р. німецьку національну програму. Її неофіційна назва – «Пасхальна програма» (назва за часом оприлюднення – під час святкування Пасхи 1916 р.), а офіційна – «Побажання німців Австрії щодо нового державного устрою після закінчення війни». Програма законодавчо забезпечувала німецьке панування в Австрії шляхом відокремлення

від Ціслейтанії Галичини, Буковини і Далмації та заснування окремої адміністративної одиниці – «Західної Австрії» з альпійських і чеських земель. Останні передбачалось поділити на чисто німецькі і змішані округи. Отже, у «Західній Австрії» німецька спільнота отримувала абсолютну більшість і утворювалась німецька національна держава. При цьому втрачалась ідея наднаціональної австрійської держави, яка визнавала рівні права народів Ціслейтанії та гарантувала їх вільний розвиток. Здійснення зовнішньополітичної складової «Пасхальної програми» - ідеї Серединної Європи (тісний військовий, політичний і митний союз Німеччини і Австро-Угорщини) – означало перспективу панування в Австрії необмеженого німецького націоналізму.

Франц Йосип I розпочав реалізацію програми перебудови імперії в дусі «Пасхальної програми» 10-11 жовтня 1915 р., коли своїм розпорядженням змінив державний герб. Символ єдності трьох історичних земель Чехії, об'єднаних однією короною, на новому гербі були змінені: герби земель роз'єднані. 5 листопада 1916 р. Франц Йосип оприлюднив акт, який надавав Галичині особливого державно-правового статусу в імперії.

Чеські політики, щоб попередити реалізацію німецької націоналістичної програми, консолідувалися і 19 листопада 1916 р. утворили у Відні Чеський союз, який об'єднав депутатів розпушеної Імперської ради. Він наголошував на своїй лояльності та переконував уряд у недоцільності для імперії та династії насильницького поділу Богемії при лояльності чехів.

Молодий імператор Карл, який вступив на трон після смерті Франца Йосипа 21 листопада 1916 р., прагнув до примирення в середині держави і припинення війни. З метою заспокоєння чеських політиків, 16 квітня 1917 р. уряд Ціслейтанії відмовився від німецьких шовіністичних планів поділу чеських земель.

Відновлення діяльності парламенту Ціслейтанії у 1917 р. дала можливість відкритої дискусії між судетсько-німецькими та чеськими політиками. Були оприлюднені нові різновиди національних концепцій австромарксистів. К. Реннер вважав, що саме за національним принципом буде можливо перетворити Європу і світ у «всесвітню Швейцарію», в якій кожна нація буде мати власну автономію. Важливим кроком на цьому шляху К. Реннер вважав утворення союзу країн і народів Центральної Європи – «Серединної Європи», ідею якої він розвинув у трьох брошурах під загальною назвою «Оновлена Австрія» (1916 – 1917 рр.).

Після повернення в 1917 р. з російського полону, О. Бауер знову працював над розробкою національної проблематики, розглядав концепції «соціалістичного аншлюсу» і Дунайської федерації.

Один із правих судетських політиків Р. Лодгман фон Ауен брав участь у 1917 р. у підготовці меморандуму Карлу I про необхідність національної реорганізації Австрії на етнічній основі.

Натомість 30 травня 1917 р. голова Чеського союзу (парламентська фракція) Ф. Станек оголосив у палаті депутатів вимогу «перетворення Габсбурзької імперії у союзну державу вільних і рівноправних національних держав», і «об'єднання всіх гілок чехословацької нації в демократичну чеську державу, включаючи і словацьку гілку нації, яка живе в тісному зв'язку з історичною батьківщиною чеською». Заява декларувала прагнення чеських політиків до державного об'єднання з Словаччиною, яка перебувала в складі угорської частини Габсбурзької монархії (Транслейтанії). У зв'язку з цим угорські політики виступили з протестом щодо чеської заяви. Від імені німецьких партій її опротестував ліберецький депутат і німецький націоналіст Р. Пахер. В урядовій відповіді 13 червня 1917 р. чеська заява була відхилена. Новий голова уряду Е. Зайдлер 14 липня 1917 р. у конституційному комітеті проголосив, що дуалізм є недоторканим.

Судетські політики продовжували відстоювати стратегію національного поділу чеських земель. На конференції соціал-демократів Судет 16 вересня 1917 р. у Брюнні за пропозицією Й. Зелігера була ухвалена «Програма демократичної національної автономії». Вона передбачала поєднання демократичних перетворень з реорганізацією адміністративного поділу Австро-Угорщини за принципом територіальної автономії для окремих національностей.

Проти цього категорично виступали чеські політики, які 6 січня 1918 р. у Празі скликали «генеральний сейм депутатів земель чеських» з представників сеймів Богемії, Моравії і Сілезії. На ньому була прийнята «Трикралова декларація», що ставила вимогу створення чехословацької держави «визнаючи в цій державі національним меншинам повні, рівні національні права» і однозначно вимагала встановлення «історичних» кордонів.

Відповідь з німецького боку не забарилася. У Імперській раді 21 січня 1918 р. німецькі депутати з чеських земель, зокрема, Р. Пахер, Ф. д'Елверт, розкритикували плани включення більше ніж 3 млн. німців до чеської держави, а «Трикралову декларацію» назвали

спробою їх поневолення. Р. Пахер вимагав створення на німецькомовній території Чехії самостійної коронної землі – провінції Дейчбемен. Отже, чеські та судетсько-німецькі політичні проекти заперечували один одного. Протилежність державотворчих ідей була настільки непримиримою, що до розпаду Австро-Угорщини не було навіть натяку на чесько-німецький діалог. Але вже в той час чеські діячі обмірковували якою буде політика їх майбутньої держави щодо німецької меншини. Висловлювалася ідея надання територіальної автономії німцям (журналіст і письменник Я. Гербен, 6 лютого 1918 р.), пропонувалося застосування загальнодемократичних принципів захисту меншин шляхом рівного виборчого права, пропорційного представництва у виборних об'єднаннях (національний соціаліст К. Бакса, 6 березня 1918 р.).

На докорінно відмінних принципах базувалася австрійська національна політика. Уряд Е. Зайдлера схилився до адміністративного поділу Чехії. 17 травня 1918 р. уряд видав антиконституційне розпорядження про поділ Чехії на 4 німецькі та 7 чеських країв, що відкривало шлях до створення Дейчбемен.

У травні-червні 1918 р. в Росії відбулися події, внаслідок яких чеська еміграція здобула подальшу підтримку Антанти. У Сибіру чехословацькі легіони почали боротьбу проти радянської влади, чим здійснили послугу Антанті, що прагнули повалити більшовиків – союзників Центральних держав. 29 червня 1918 р. французький міністр закордонних справ С. Пішо у своїй ноті визнав Чехословацький національний комітет у Парижі основою майбутнього чехословацького уряду. Таким чином, чехословацька держава була визнана ще до Паризької мирної конференції. Згодом, такі ж заяви про визнання надійшли від Великої Британії, США, Японії, Італії.

У 13 липня 1918 р. у Празі було реорганізовано Національний комітет, який виступив за «право самовизначення в самостійній, демократичній чехословацькій державі», очолив його К. Крамарж. У Національному комітеті етнічні меншини чеських земель представлені не були.

У цей кризовий для Австро-Угорщини час, її національна політика була непослідовною. З одного боку, 26 вересня 1918 р. прем'єр-міністр М. Гуссарек пропонував чеським політикам автономію, з іншого – продовжив територіальний поділ Чехії. 27 вересня 1918 р. прем'єр проголосив створення національних

секцій у земській адміністративній комісії. Прикметно, що вже тоді Антанта визнала історичні кордони Чехії, Моравії та Сілезії. Про це свідчила угода чеського еміграційного політика Е. Бенеша з С. Пішо 28 вересня 1918 р. У зв'язку з суперечливістю пропозиції і дій австрійського уряду, а також через відсутність конкретних гарантій і терміну запровадження автономії, Національний комітет 29 вересня 1918 р. відхилив віденські ініціативи.

Протистояння чехів і німців найбільш загострилися в останній місяць існування Габсбурзької монархії. 1 жовтня 1918 р. депутати австрійського парламенту В. Адлер, К. Зайтц і Й. Зелігер висловили вимогу негайного укладення миру і перетворення Австро-Угорщини у союз народів на основі принципу права націй на самовизначення. У відповідь 2 жовтня 1918 р. чеський депутат-аграрій Ф. Станек у парламенті висловився за національне звільнення Чехії. За проектом О. Бауера парламентський клуб німецько-австрійських соціал-демократів 3 жовтня 1918 р. схвалив наступну резолюцію: «представники німецького робітничого класу... вимагають злиття всіх німецьких областей Австрії в єдину німецько-австрійську державу... На базі цього принципу ми готові обговорювати з представниками чеського і південнослов'янського народів можливість перетворення Австрії у федерацію вільних національних об'єднань». Цю ідею підтримав й судетсько-німецький соціал-демократ Й. Зелігер: «Резолюція німецької соціал-демократії ... вказує єдиний шлях, за яким необхідно рухатися: шлях до федеративної держави вільних народів. Кожній нації вільна державність! Кожній нації повне самовизначення! ... До того ж це є нашою відповіддю спробам чеського шовінізму зарахувати німців в судетських районах до чеської держави». Це означало заперечення вимог чеського історичного права. Ще до проголошення ЧСР, Й. Зелігер сподівався, що перетворення в Австро-Угорщині та Німеччині створять нову ситуацію в Центральній Європі і виникне «нова демократична Німеччина». Визнаючи великі перепони у процесі здійснення права судетських німців на самовизначення, пов'язані з етнічним черезсмузжям у Богемії, Моравії і Сілезії, Зелігер підтримував думки про економічну нежиттєздатність Німецької Богемії як незалежної держави. Підкреслюючи, що «сільське господарство Німецької Богемії не в змозі прогодувати населення», Й. Зелігер вважав за можливе «еміграцію зайнятого в промисловості населення або включення [його – авт.] у велику економічну структуру Німеччини».

Лідер німецьких депутатів із Чехії у Рейхсраті Р. Пахман 5 жовтня 1918 р. вимагав незалежності прикордонного утворення Дейчбемен від решти чеських земель. Окрім того, депутати, обрані від тих районів Моравії, де переважала німецька людність, висловилися 9 жовтня 1918 р. за злуку цих територій не з чехословацькою, а з майбутньою австро-німецькою державою.

Водночас, деякі чеські депутати ставили під сумнів необхідність збереження всіх судетських земель у складі чеської держави. Члени «Чеської мафії» (підпільна організація, що боролася з Габсбургами за незалежність безпосередньо в Чехії) на чолі з П. Шамалом 11 жовтня 1918 р. розмірковували, чи не можна при загальному мирному врегулюванні одержати від Пруссії й Саксонії обидві сербські Лужиці (територія етносу лужицьких сербів у межах німецької землі Саксонія) замість населених німцями чеських прикордонних районів Румбурка, Шлункова і Хеба. 14 жовтня 1918 р. соціал-демократ Б. Шмераль визнав німецьке право на самовизначення в чеських землях. А його однопартієць Р. Бехіне виступив проти того, щоб залишати чисто німецькі території у складі Чехії.

Ідеї австромарксистів спробував використати імператор Карл I для порятунку Австро-Угорщини. У своєму маніфесті 17 жовтня 1918 р. Карл I проголосив етнічну федералізацію Ціслейтанії. Це було фактичним здійсненням Брюнської програми австрійських соціал-демократів 1899 р. Проте у нових умовах це вже не задовольняло національних політиків. Чеські політики не погодилися з двома принципами меморандуму: залишення без змін становища в угорській частині монархії, розподіл Богемії, Моравії та Сілезії між чеською і німецькою національними державами. 18 жовтня 1918 р. у Вашингтоні Т. Г. Масарик оприлюднив документ «Проголошення незалежності чехословацької нації тимчасовим чехословацьким урядом», що отримав назву «Вашингтонська декларація незалежності». Він відкинув австрійські пропозиції федералізації і виклав головні ідейні засади майбутнього республіканського демократичного устрою Чехословаччини. У декларації було відзначено головний принцип політики щодо національних меншин: «Права меншин будуть захищені пропорційним представництвом, національні меншини будуть мати рівні права». У зазначеному вислові була відбита еволюція поглядів Масарика на німецьке питання в Чехії під час Першої світової війни. До її початку

Т. Г. Масарик виступав за внутрішню федералізацію не тільки Австрії, але й також чеських земель у складі єдиної держави на основі національно-територіальної автономії. На початку Першої світової війни Т. Г. Масарик припускав можливість відділення деяких німецьких територій у північно-західній Чехії, оскільки «кордони вже не мають того стратегічного значення» (1917 р.), не виключав здійснення плебісциту «під міжнародним контролем». Але у праці «Нова Європа. Слов'янська точка зору» (1918 р.) політик відстоював історичні кордони чеських земель, питання правового статусу судетсько-німецьких територій не торкався і виступив з концепцією надання національним меншинам у державі чехів і словаків (зокрема судетським німцям) загальногромадянських прав, припускав можливість прийняття на мирній конференції міжнародного закону про меншини, існування особливого міжнародного національного третейського трибуналу у Лізі Націй.

19 жовтня 1918 р. Національний комітет у Празі відхилив австрійські пропозиції федералізації.

У таких умовах німецько-австрійські партії, спираючись на «14 пунктів» В. Вільсона, виступили з вимогою самовизначення для німців Австрії. Вона згодом трансформувалася у вимогу аншлюсу, тобто об'єднання з Німеччиною в «єдину великонімецьку республіку».

Судетські політики земель «Корони Святого Вацлава» також використовували принцип національного самовизначення для обґрунтування поділу Чехії на етнічній основі та приєднання її німецькомовної території до Австрії. Фактично принцип національного самовизначення став інструментом пропаганди великонімецької ідеї.

Нота В. Вільсона від 18 жовтня 1918 р. уряду Австро-Угорщини з умовами миру, опублікована у Відні 20 жовтня, надала поштовху розпаду монархії. Від підданства Габсбургам почали відмовлятися національні спільноти Австро-Угорщини і першою з них – німецька, серед якої були вихідці з Судет. Австрійські депутати з'їхалися 21 жовтня 1918 р. і виступили з вимогою утворення Німецько-австрійської держави, до складу якої повинні були входити території судетських німців. У Відні депутати всіх німецьких виборчих округ проголосили себе тимчасовими національними зборами Німецької Австрії. У прийнятій резолюції проголошувалася претензія Австрії на володіння всіма німецькомовними областями

колишньої Габсбурзької імперії, Судетами також. 22 жовтня 1918 р. Угорщина відділилась від монархії.

Представники Німецької Богемії розпочали безпосередні контакти з німецькою владою. Спочатку вони здійснювалися переважно через німецького посла у Відні Б. фон Веделя. У них брали участь представники прикордонних німецьких областей Баварії, Саксонії та військові з Німеччини, які обговорювали можливість окупації Судет у випадку проголошення незалежності чехословацької держави. Про це ж йшлося на переговорах 22-27 жовтня 1918 р. між австрійською і німецькою делегаціями в Берліні і Дрездені. Німецький генеральний консул Ф. фон Гебсаттель 25 жовтня 1918 р. повідомив міністерство закордонних справ, що судетське питання може стати новою Ельзас-Лотарінгією на Сході. Переговори практичних наслідків не мали і припинилися після проголошення незалежності Чехословаччини.

Перемога Антанти створила головну міжнародну передумову виникнення Чехословацької держави. Отримавши інформацію про наближення воєнної капітуляції імперії, пражські політики в ніч на 28 жовтня 1918 р. розробили проект першого закону чехословацької держави, його головним автором був А. Рашин. 28 жовтня 1918 р. в урочисто піднесеній атмосфері, викликанною звісткою про капітуляцію Австро-Угорщини, що сприймалось населенням як звільнення від влади монархії, керівництво Національного комітету на площі Святого Вацлава у Празі, проголосило незалежність Чехословаччини. Цей акт надав незворотності процесу політичної дезінтеграції Габсбурзької імперії. Головну причину її краху судетсько-німецький історик Й. Брюгель вбачав у небажанні німецької і угорської панівних верств відмовитися від своїх привілеїв, тобто надати автономну державність іншим націям обох частин монархії.

Питання і завдання:

1. Схарактеризуйте відносини чеських і судетсько-німецьких політиків у другій половині ХІХ ст.
2. Чому німецька спільнота Чехії підтримувала пангерманізм?
3. У чому полягали особливості Брюнської національної програми австрійської соціал-демократії?
4. Порівняйте програми національно-культурної та національно-персональної автономії.

5. Які нові судетсько-німецькі політичні програми виникли під час Першої світової війни?

6. Проаналізуйте діяльність судетсько-німецьких і чеських політиків в умовах розпаду Австро-Угорщини.

Робота з джерелами

1. З аугсбурзької газети «Allegemeine Zeitung» від 2 травня 1848 р.: «Припустити виникнення слов'янського державного життя в Чехії означає завдати в груди Німеччині рани отруєним мечем. Виключити Чехію з німецького державного союзу і залишити її російському впливу і панславистській пропаганді не було б нічим іншим, ніж самогубством Німеччини. Чехи не мають іншого вибору ніж бути німцями або не жити».

Запитання: Поясніть ставлення політиків Німеччини до чеських державницьких прагнень.

2. З праці О. Бауера «Національне питання і соціал-демократія»:

«Німецька буржуазія в Богемії потребує усього австрійського ринку. Тому вона хоче, щоб Австрія становила єдину правову і економічну область: вона в імперії централістична. Але у самій Богемії, як провінції, вона не хоче, щоб її додаткова вартість побічно витрачалась (завдячуючи її великим платіжним силам) на користь чеської частини області: тому вона в Богемії федералістична, вимагає територіального розмежування німецької і чеської Богемії, хоче зробити німецьку Богемію самостійною коронною провінцією. Інша справа – чехи. Їхній аграрний край менше потребує великої єдиної економічної області; та зате він зацікавлений у використанні більш високих платіжних сил історично пов'язаної з ним промислової області. Ось чому чехи, навпаки, в імперії федералісти, а у себе у провінції централісти, захисники єдності «королівства Богемії». Таким є справжнє джерело німецько-чеського «конституційного конфлікту».

Запитання: Як О. Бауер пояснював причини судетсько-німецько-чеського конфлікту?

3. З дискусії у Богемському сеймі:

«Лідер чеських діячів Рігер у парламентських дебатах 17 жовтня 1885 р. так підсумував становище: «Що то власне є це німецько – чеське питання? Це є просто те, що приблизно сто молодих чоловіків, які кожний рік вступають до державної служби, відмовляються

вивчити другу мову землі (чеську), коли її потребують для своєї праці».

Ставлення німців характеризує відповідь депутата Свободи (чеський німець) Рігеру: «Поки чехів у Чехії перетворювали б на німців, не було б, на мій погляд, ніякого смертельного гріха, оскільки вони піднялись би з нижчого ступеню до сонячних висот високоцивілізованого народу. Але бажання чехізувати німців в Чехії є щось повністю інше. Було б це щось небачене в світовій історії. Це є саме та різниця, пане доктор Рігер, між онімеченням і чехізацією».

Запитання: У чому полягала відмінність у ставленні чеських і німецьких політиків до мовних декретів?

III. Німецька меншина в складі ЧСР у 1918-1929 рр.

1. Інкорпорація німецькомовних територій Богемії, Моравії та Сілезії до складу Чехословаччини. Формування партійної структури німецької меншини в ЧСР

2. Спроби національного примирення у 1920-х рр.

1. Інкорпорація німецькомовних територій Богемії, Моравії та Сілезії до складу Чехословаччини. Формування партійної структури німецької меншини в ЧСР

Наприкінці Першої світової війни головним ідейним гаслом австро-німецьких політичних партій та їх філій у судетсько-німецьких районах, які не уявляли себе незалежною від Відня політичною силою, була вимога права націй на самовизначення. Наслідком його реалізації, на їх думку мав стати аншлюс – приєднання всіх німецькомовних земель Ціслейтанії до Німеччини. На цій основі виникли суперечності з керівництвом Чехословацької держави, яке 28 жовтня 1918 р. проголосило її юрисдикцію в кордонах історичних земель «Корони Св. Вацлава». 29 жовтня 1918 р. судетські політики оголосили складовими частинами Німецької Австрії провінцію Дейчбемен – Німецька Богемія (північно-західна Чехія), 30 жовтня – Судетенланд (Судетська область – частина австрійської Сілезії і північної Моравії), 3 листопада - Дейчзюдмерен (Німецька Південна Моравія) і Бемервальдгау (Область Чеського Лісу – південно-західні землі Чехії). Їх центрами відповідно були Ліберець, Опава, Зноймо і Чеський Крумлов. Усі чотири провінції охоплювали 26 537 кв. км, де проживало 3 071 423 німців і 159 911 чехів.

Проте з першого дня створення Чехословаччини частина території самопроголошених провінцій перебувала в управлінні Праги, деякі чиновники визнали владу провінцій. В адміністративній системі виник хаос. Внутрішня нестабільність цих провінцій знайшла відображення також в економічній сфері. Постала загроза голоду через припинення постачання продовольства з чеських районів, на початку листопада 1918 р. спалахнули заворушення. Це викликало серйозне занепокоєння заможних верств німецького населення, які побоювались розповсюдження комунізму. Нічим закінчилися 2 листопада 1918 р. переговори Р. Лодгмана і Й. Зелігера в Дрездені з

урядом землі Саксонії (Німеччина), про надання продовольства й отримання збройної допомоги. Прагнучи врегулювати відносини з чеськими політиками та вирішення продовольчої проблеми, заступник голови земського уряду Дейчбемен Й. Зелігер 4 листопада 1918 р. здійснив спробу переговорів з празьким Національним комітетом. Вони також не мали успіху, незважаючи на пропозиції чеської сторони утворити міністерство для німецьких справ, надати німецьким політикам місця в Національному комітеті. Відмовившись від цих пропозицій, німці помилилися і самі позбавили себе впливу, який вони могли би отримати в ЧСР.

З поступовим встановленням контролю Праги над землями з німецькомовним населенням, розпочалось створення судетських збройних сил - фольксверу (народної оборони). 8 листопада 1918 р. у Відні представнику чехів В. Тусару було вручено офіційний протест проти зазіхань Праги на «австро-німецькі терени».

9 листопада 1918 р. у Німеччині перемогла революція. 12 листопада Тимчасові національні збори Австрії проголосили республіканський устрій і об'єднання з Німеччиною. Першим канцлером Австрійської республіки (1918-1920 рр.) став К. Реннер. Провідний теоретик австромарксизму О. Бауер у грудні 1918 - липні 1919 рр. був міністром закордонних справ Австрії. Як головний ідеолог «соціалістичного аншлюсу», Бауер лише в єдиному з Німеччиною економічному просторі вбачав перспективи виходу з повоєнної економічної кризи і здійснення соціалістичних перетворень. Пропозиція О. Бауера від 13 листопада 1918 р. розпочати переговори про умови об'єднання двох держав викликала обережне ставлення члена німецької Ради народних уповноважених Г. Гаазе. Австрії пропонувалось надіслати до Берліна представників для переговорів лише «з питання мирного врегулювання».

В умовах боротьби судетсько-німецьких політиків за аншлюс, процес розбудови ЧСР був приреченим стати справою лише чехів і словаків, що підтвердилося прийняттям 13 листопада 1918 р. тимчасової конституції республіки.

Політики ЧСР, як і німецькі лідери неодноразово наголошували на своїх надіях щодо рішень майбутньої мирної конференції. Прагнучи забезпечити ухвалення вигідних для себе рішень, Прага почала встановлювати контроль над територіями з німецькомовним населенням. Також військове втручання мало на меті унеможливити участь населення самопроголошених провінцій у виборах до

австрійського парламенту. Для Праги це було реальною загрозою, адже 22 листопада 1918 р. австрійські Національні збори прийняли закон про державу, відповідно до якого її частиною були не тільки самопроголошені провінції, але й німецькі мовні острівці з центрами в Їглові, Брно, Оломоуці. Остравський кам'яновугільний і металургійний басейн передбачалося інтернаціоналізувати. Зрозуміло, що настільки територіально обмежена Чехословацька держава була б не життєздатною. Систематичне встановлення контролю уряду ЧСР над судетсько-німецькими територіями розпочалося 27-29 листопада 1918 р. з зайняття, після перестрілки з загонами місцевого фольксвера, центру північно-чеського вугільного басейну м. Мост. Австрія не змогла надати судетсько-німецьким політикам збройної підтримки.

Німецькі національні ради й інші установи провінцій, фольксвер були розформовані. Населення до зміни влади ставилось байдуже, за винятком близько 40 тис. учасників руху за самовизначення Судет, які емігрували до Німеччини і створили там так звані добровольчі корпуси з метою збройної підтримки руху за самовизначення. Згодом ці корпуси були розформовані.

До долі Судет революційна Німеччина не виявила інтересу, що засвідчило ігнорування питання аншлюсу на першому з'їзді німецьких Рад 16-21 грудня 1918 р.

До 18 грудня 1918 р. війська Чехословаччини зайняли територію чотирьох провінцій. 19 грудня міністр закордонних справ Франції С. Пішо від імені Антанти проголосив, що всі чеські землі населені німцями, до рішення мирної конференції, належать ЧСР.

Лідери Чехословацької держави мали намір вирішувати судетсько-німецьке питання у межах кордонів своєї держави на основі дотримання принципів рівноправності, гарантії захисту прав національних меншин. Саме так висловився і президент ЧСР Т. Г. Масарик у своєму першому зверненні до Національних зборів 22 грудня 1918 р. Тому в січні 1919 р. не відбулися переговори Т. Г. Масарика з Р. Лодгманом, який їх зумовив входженням Чехії як союзної держави до складу Дунайської федерації. Після невдалої спроби почати переговори, Р. Лодгман у Швейцарії закликав до створення незалежних «судетсько-німецьких» штатів.

30 січня 1919 р. Б. Кугліх (колишній староста Опави) відіслав до Паризької конференції протест щодо зайняття військами ЧСР Судет.

Згодом діячі судетсько-німецьких провінцій навіть були включені до складу австрійської делегації на конференцію в Париж.

Певну згоду на включення до складу ЧСР продемонструвала частина німецького населення Тешинській Сілезії. Місцеві німці не хотіли входити до складу економічно слабкої польської держави. У Тешинській області жило 233 тисячі поляків (55 %), 115 тисяч чехів (27 %) і 76 тисяч німців (18 %). ЧСР прагнула приєднати цей регіон, адже її промисловість життєво потребувала вугілля, а залізниця і гірський перевал пов'язували Словаччину з Моравією.

Питання державної приналежності судетсько-німецьких районів вирішувалось у процесі встановлення кордонів нових держав на Паризькій мирній конференції. Чехословаччину на ній представляв Е. Бенеш, який спільно з Т. Г. Масариком розробив аргументи включення спірних територій до складу своєї держави. До уваги бралися традиційна аргументація історичного права, принцип самовизначення народів, змішаність населення в чеському прикордонні. Підкреслюючи змішаний характер розселення німців і чехів, Т. Г. Масарик охарактеризував їх права як «самовизначення проти самовизначення». Важливу роль також відіграли економічні розмірковування.

Водночас Чехословаччина спробувала встановити свій контроль над Тешинською Сілезією. 23-30 січня 1919 р. відбулися збройні сутички між військами ЧСР і Польщі. Війська ЧСР досягли тактичного успіху. Під тиском Антанти Польща і ЧСР підписали 3 лютого 1919 р. угоду, за якою було встановлено значно вигіднішу для Чехословаччини лінію демаркації. Її було впритул посунуто до Тешина, округи Фриштат і Карвин залишено чехам.

Деякі діячі самопроголошених провінцій вважали, що важливим чинником у боротьбі за аншлюс повинен стати II Інтернаціонал. У ньому більшість партій співчували вимогам «соціалістичного аншлюсу». Виняток становили чехословацькі соціал-демократи, чехословацька секція соціалістичної партії США. Р. Лодгман, Й. Зелігер, Р. Фрейслер, Г. Йокль взяли участь у Бернській конференції соціалістичних партій (3-10 лютого 1919 р.). Австрійські соціал-демократи вимагали аншлюсу зі збереженням за Австрією Німецької Богемії і Німецького Тіроля і висловили протест щодо дій «італійського, чеського і південнослов'янського імперіалізму». Дуже різко висловився Й. Зелігер, який підкреслив, що чехословацька держава не може вважатися демократичною, якщо вона втримує інші

нації у своєму складі проти їх волі. Але, учасники Бернської конференції, так і не змогли ухвалити рішення з питання аншлюсу.

У визначенні державної приналежності Судет вирішальною була Паризька мирна конференція. У промові перед Радою десяти 5 лютого 1919 р., Е. Бенеш виступив проти вимог німців про поділ чеських земель, використовуючи аргументи, розроблені з Т. Г. Масариком. Він наголосив на ролі Чехії як оборонного валу проти німецького «Drang nach Osten», відзначив, що уряд ЧСР не має ні найменшого наміру пригнічувати німців Богемії, повністю надасть їм всі права національної меншини.

У 1919 р. етнонаціональна ситуація в ЧСР залишалася складною. З одного боку, влада, чеські політики виконали обіцянку про надання рівних політичних прав меншинам. Так, 31 січня 1919 р. був прийнятий закон, що врегульовував виборчі правила до самоврядувань у ЧСР. У цьому нормативному акті узаконювалося загальне, рівне і пряме виборче право. Депутатські мандати надавалися на основі пропорційної системи. Але, з іншого боку, продовжувався процес встановлення домінування чеських підприємців в економіці нової держави. 8 січня 1919 р. було заборонено продажу цінних паперів військових позик, які належали, переважно, представникам німецького населення країни. В умовах, коли судетські банки мали більшість своїх активів на депозитах у центральних банках Відня, 25 лютого 1919 р. чехословацький міністр фінансів А. Рашин заморозив усі фінансові трансакції та відокремив валюту нової країни від знеціненої, але все ще наявної в обігу імперської. Цей захід, а також закон про обов'язкову присягу німецьких урядовців (7 лютого 1919 р.), який передбачав звільнення тих, хто цього не зробив, викликали незадоволення німецького населення. Висловлюючи протест щодо включення німецькомовних земель до складу ЧСР, судетські німці оголосили у лютому-березні 1919 р. загальний страйк.

Щоб вплинути на рішення Паризької конференції, судетсько-німецькі соціал-демократи вирішили провести демонстрації під гаслом «Самовизначення німецького населення і приєднання німецької частини Чехії і Моравії до Німецької Австрії і до Німеччини». Під час цих демонстрацій 4 березня 1919 р. в деяких місцях виникли збройні сутички, в яких загинуло 54 німці, майже 100 осіб було поранено. Ситуація була настільки складною, що тимчасовий повірений у справах Великої Британії в ЧСР С. Гослінг

навіть висунув пропозицію розміщення в Судетах британських миротворчих сил. Водночас 26 березня 1919 р. у листі до свого уряду він пропонував, щоб до програми мирного врегулювання у Центральній Європі союзники включили питання надання гарантій «часткової автономії» для німців Чехословаччини.

У таких умовах влада ЧСР здійснила певні поступки меншинам. Так, з березня 1919 р. «Збірник законів і розпоряджень Чехословацької держави» почав публікуватися також німецькою мовою, а пленум Верховного адміністративного суду ЧСР ухвалив рішення, що «на скаргу, подану німецькою мовою має бути видано поряд з рішенням чеським німецький переклад». Навесні 1919 р. Т. Г. Масарик і інші чеські політики були готові піти судетським німцям на інші чисельні поступки, включно з їх участю в уряді. Але австрійський міністр закордонних справ О. Бауер і Й. Зелігер, які були про це повідомлені, рішучо виступали проти всіх переговорів. Водночас на мирній конференції представники ЧСР погодилися на міжнародні гарантії захисту прав національних меншин.

Після трагедії 4 березня 1919 р. поширилося поняття «судетські німці». Ці події були використані як привід для організованого затятого опору чехословацькій державі, щорічно організовувалася німецька громадянська панахида. Символами єдності судетських німців були особливі прапор і герб, що повинні були нагадувати про їх зв'язок з Німеччиною. Взявши за основу триколірний прапор Франкфуртських національних зборів 1848 р., який складався з трьох горизонтальних смуг (чорної, червоної і жовтої), лідери судетських німців на знак трауру замінили жовту смугу на чорну. Отже, прапор складався з двох чорних смуг (вгорі і знизу) та червоної посередині. Таке поєднання кольорів було пов'язано з трагічними подіями 4 березня 1919 р. В основу герба судетських німців було взято зображення орла – символ «Священної Римської імперії», на половину якого було накладено червоний лицарський хрест, що повинен був символізувати історичний зв'язок з часами німецької колонізації. В центр герба було покладено зображення старого герба (грати) м. Егер – до 1265 р. імперського міста. Герб виконаний в чорно-червоних кольорах. Прикметно, що зазначені герб і прапор є на сьогодні офіційними символами Судетсько-німецького земляцтва.

Свого задуму вплинути на паризьких миротворців судетські політики не досягли. 1 квітня 1919 р. Ю. Камбон, голова Комісії з чехословацьких справ, висловився за збереження історичних

кордонів, спираючись на економічні та стратегічні аргументи. 1 квітня 1919 р. питання меншин обговорювала Рада трьох (В. Вільсон, Д. Ллойд-Джордж, Ж. Клемансо), яка доручила підготувати проект договору про національні меншини комісії нових держав та комісіям по меншинам.

Сумніви щодо доцільності включення німецької меншини до складу ЧСР існували у членів делегації США. Ще 11 лютого 1919 р. державний секретар Р. Лансінг одержав меморандум Р. Лодгмана з протестом щодо включення німецьких територій Чехії до складу ЧСР. 1 квітня 1919 р. американський експерт, професор А. Кулідж підготував спеціальний меморандум щодо прав національних меншин. Він вказав на необхідність обережного ставлення до цієї проблеми, оскільки у багатьох випадках «історичні, географічні та економічні» чинники, які сприяють єдності націй, часто суперечать принципу національного самовизначення. У даному випадку йшлося про те, чи стануть «богемські німці» об'єктом систематичного процесу чехізації в сфері «офіційної мови, судочинства, шкіл, назв вулиць тощо». Прикметно, що В. Вільсон, дізнавшись про існування судетсько-німецької проблеми, запитав: «Чому Масарик ніколи не згадував про судетських німців?». На думку історика В. Маматея, Масарик ніколи не говорив про неї президенту тому, що просто не мав такої можливості. У своєму меморандумі від 26 квітня 1919 р. професор Р. Кернер, з яким Т. Масарик спілкувався в 1918 р. у США, зауважував, що президент ЧСР у цьому випадку керувався прикладом Швейцарії і німці у новій державі отримають повну «територіальну автономію».

Разом з тим, Чехословаччина продовжила ліквідацію наслідків національної дискримінації, що проявлялось у недостатньому розвитку мережі національних шкіл в прикордонних районах, де чехи серед німецького населення складали меншість і значна частина їх дітей змушена була навчатись у німецьких навчальних закладах. Згідно закону про національну школу від 3 квітня 1919 р. розпочалась ліквідація наслідків національної дискримінації чеських шкіл. Вона здійснювалася не стільки за рахунок створення нових шкіл, скільки шляхом реорганізації тих німецьких шкіл, в яких кількість учнів різко скоротилася.

Обмеження існували також в економічній сфері. 16 квітня 1919 р. був прийнятий закон про земельну реформу. Найвищий ліміт володінь встановлювався у 150 гектарів орної землі, або 250 га

земельних володінь загалом. Значна частина володінь, які підлягали оплачуваній конфіскації, належали аристократам німецької національності.

Зазначена політика здійснювалася в контексті обмеження «в справедливій мірі» німецьких привілеїв, за висловом Е. Бенеша в «Ноті про національний режим в Чехословаччині» від 20 травня 1919 р., поданий у комісію в справах нових держав на Паризькій мирній конференції. У ноті також проектувалось «створити з Чехословацької республіки певну Швейцарію, зрозуміло, беручи до уваги особливі умови в Чехії». Е. Бенеш обіцяв пропорційне представництво національних меншин при загальному виборчому праві, державні національні школи, рівний доступ до всіх державних і громадських посад, перетворення німецької мови в другу офіційну мову, яка буде застосовуватись в адміністрації, суді і парламенті нарівні з чеською. Після ноти Е. Бенеша, 21 травня 1919 р. на Паризькій мирній конференції було схвалено проект договору країн Антанти з ЧСР щодо гарантій прав національних меншин.

Поступово німецькі політики визнали реалії включення судетських земель до складу ЧСР. Уже наприкінці травня 1919 р. Ф. Кржепек, на конференції німецького Союзу землевласників у Літомержицях, висловив бажання встановити добрі відносини з чеськими аграріями. Учасцю у виборах до органів місцевого самоврядування 15 червня 1919 р., на яких перемогли німецькі соціал-демократи (42,1 % голосів в областях з німецьким населенням), чеські німці фактично визнали чехословацьку державу і контролювали місцеве самоврядування. Німецький християнський соціаліст Р. Маір-Гартінг у червні 1919 р. оприлюднив статтю з пропозицією використання результатів місцевих виборів як партійного ключа для кооптації німецьких політиків до тимчасового парламенту. Помилкою чеських політиків було ігнорування цієї пропозиції, що виключило навіть потенційно лояльних німецьких політиків з процесу державотворення в ЧСР.

Німецькі емігранти з чеських земель продовжували діяльність спрямовану на самовизначення населення Судет. 15 червня 1919 р. в меморандумі мирній конференції вони виклали заперечення щодо чеських територіальних вимог. Віденська делегація на чолі з К. Реннером підтримала судетських емігрантів і 16 червня 1919 р. подала проект організації ЧСР на основі кантонального поділу.

Головну роль у визначенні державної приналежності судетських земель відіграли геополітичні концепції країн Антанти і особливо Франції. Париж за жодних обставин не допустив би приєднання німецькомовних областей Чехії до Німеччини та їх об'єднання з Австрією. Позбавлення Чехословаччини її природних кордонів зробило б нову державу повністю безборонною і нездатною до самостійного життя. Тому вимоги чехів щодо історичних кордонів не викликали сумніву. Більшою мірою, ніж історичні аргументи, на встановлення кордонів нової держави впливали стратегічні, політичні і економічні чинники, які переважали над етнічним чинником. Рада чотирьох, що складалась з Ж. Клемансо (Франція), В. Вільсона (США), Д. Ллойд – Джорджа (Велика Британія) і В. Орlando (Італія) прийшла до спільних висновків про кордони Чехословаччини 4 квітня 1919 р.

Вперше юридично входження судетсько-німецьких районів до складу ЧСР було закріплено у Версальському мирному договорі 28 червня 1919 р. Після його підписання чеські політики прагнули до налагодження конструктивної співпраці з німцями. Обмірковувалася можливість створення уряду з представниками німецьких партій. Розраховували на відому особистість колишньої Австрії Й. Редліха, з яким вели перемовини Т. Г. Масарик і В. Тусар, соціал-демократа Й. Зелігера. На основі амністії президента ЧСР від 22 липня 1919 р. чимало політиків і учасників формувань судетських провінцій змогли безкарно повернутися до ЧСР.

Після Версальського договору пропозиція Австрії від 6 серпня 1919 р. про плебісцит у південних частинах Чехії і Моравії була залишена поза увагою. 10 вересня 1919 р. Австрія підписала Сен-Жерменський договір, в якому визнала історичні кордони чеських земель і зобов'язалась вважати всі питання щодо судетських німців виключно компетенцією ЧСР.

Водночас національні меншини в новоутворених державах були взяті під міжнародний захист. 10 вересня 1919 р. у Сен-Жермен-ан-Ле уряд Чехословаччини підписав з країнами-переможницями договір про національні меншини в якому зобов'язувався надати всім своїм громадянам повну і справжню охорону їх життя та свобод без огляду на їх національність, державне громадянство, мову, расу, вірування.

Після підписання договорів у Сен-Жермені, прискорився процес визнання чехословацької держави судетськими політиками. Важливу роль тут відіграли практичні економічні цілі: небажання конкуренції

з промисловістю Німеччини без захисту тарифами ЧСР, уникнення Чехословаччиною репараційних зобов'язань, політична нестабільність у Відні, Мюнхені, Берліні влітку – восени 1919 р.

Процес приєднання територій з німецьким населенням до складу ЧСР було завершено після сприятливого для ЧСР вирішення Тешинського питання в липні 1920 р. комісією послів Антанти. Цікавим є той факт, що серед 310 717 осіб населення регіону 7, 7 % становили німці.

Загалом, за переписом 1921 р. із 13 374 364 громадян ЧСР 50, 77 % становили чехи, 14, 73 % – словаки, які разом офіційно фіксувалися як «чехословаки» (65, 50 %). Німці – друга за чисельністю національність Чехословацької республіки – 3 123 568 (23, 36 %), опинилися в статусі національної меншини. До національних меншин також відносились українці – 461 840 осіб (3, 45 %), поляки – 75 853 (0, 57 %), угорці – 745431 (5, 57 %), румуни – 13 974 (1, 01 %), євреї – 180 855 (1, 35 %).

Німецьке населення переважно зосереджувалося вздовж північних, північно-західних, південно-західних кордонів ЧСР – в Німецькій Богемії, районі Богемського Лісу, в Моравії та Тешинській Сілезії. Більшість судетських німців проживало на території Богемії: біля 2, 2 млн. У Моравії та Сілезії проживали біля 800 тис. німців.

Судетські території суттєво відрізнялися від чеських земель. Турецький дипломат Я. К. Караосманоглу відзначав: «коли перетинаєш уявні кордони Богемії та Моравії і приїздиш в Судетську область, то негайно змінюється не тільки розмовна мова, але й одяг народу, його хода, манера сідати і вставати, вираз облич, архітектура будинків, готелів, порядки та інтер'єр в кафе, навіть смак їжі і напоїв – буквально все»¹.

В Судетах як індустріальному регіоні біля 54 % всього працездатного населення було зайняте в ремеслах і промисловості, а разом з торгівлею, транспортом і інфраструктурою - 60 %. Тільки 20 % населення працювало в сільському господарстві. Особливого розвитку в Судетах набули вуглевидобування і металургія. На високому рівні знаходилося текстильне виробництво, хімічна і склоробна промисловість. Переважаючою формою виробництва були дрібні і середні підприємства. Частка судетсько-німецьких районів у

¹ Караосманоглу Я. К. Дипломат поневоле. Воспоминания и наблюдения. – М., 1978. – С. 109.

господарстві країни перевищувала пропорційну кількість німецького населення в Чехословаччині і становила 40 %.

Судетсько-німецькі партії організаційно оформилися переважно після утворення ЧСР. У листопаді 1918 р. був заснований Союз сільських господарів, що виступав за право самовизначення, захист національних меншин, рівні права націй (Ф. Спіна, Ф. Кржепек). Такі ж програми прийняли Німецька ремісничка партія (А. Штенцл), створена в березні 1919 р., Німецька демократична партія свободи думки (серпень 1919 р.), серед лідерів якої були Б. Кафка, Л. Шпігель. Християнсько-соціалістична партія (листопад 1919 р.), до лідерів якої належали Й. Бьор, Р. Маїр-Гартінг, К. Хільгенрайнер, виступала за політичну рівноправність націй, забезпечення самоврядування на місцях. Заснована 31 серпня-3 вересня 1919 р., Німецька соціал-демократична робітничка партія в ЧСР прийняла «Програму дії» («Програма національної автономії»), яка передбачала створити в ЧСР «конфедерацію практично незалежних національних районів і областей». Крайні праві німецькі партії – Німецька національна партія (листопад 1919 р., лідер – Е. Шторх) і Німецька націонал-соціалістична робітничка партія (квітень 1918 р., Г. Кребс і Р. Юнг, Г. Кнірш) – виступали за політичну автономію. Зазначені партії бажали закріпити свої програмні положення в конституції ЧСР.

Німецькі політики почали розробку своїх конституційних проектів на принципах надання колективних прав усім представникам національних меншин (створення Національних рад як найвищих представників спільнот), конфедеративного адміністративного устрою ЧСР та праві вето з боку Національних рад при прийнятті загальнодержавних справ. Для їх реалізації була поставлена вимога скликання нових установчих зборів ЧСР з представників усіх народів для розробки конституції. Ці вимоги були подані прем'єру В. Тусару у грудні 1919 р. делегацією німецьких соціал-демократів, очолюваних Й. Зелігером, і правих партій на чолі з Р. Лодгманом.

Прийняття цих вимог означало, що Чехословаччина мала б знову починати з «нуля», «відмінити» національну революцію і будувати державу загалом нового типу, певну чесько-німецько-словацьку-підкарпаторусинську конфедерацію. Німецькі вимоги окремого державно - правового статусу німецької меншини в ЧСР шляхом створення національної ради - посередника між громадянами німецької національності і всією державою, надавало цій раді статусу

вирішального загальнодержавного органу. Оскільки йшлося про конституційні закони, німці завжди, як друге за чисельністю національне представництво зуміли б створити таку парламентську коаліцію, яка б завадила ухваленню неприйнятних для них законів. За такої ситуації поставало питання, чи створення «держави в державі» не означало практичного кроку до повного зруйнування ЧСР. У зв'язку з цим, а також через побоювання небезпеки прецеденту, що вело до децентралізації держави, концепція статусу німців у новій державі в Конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р. відображення не знайшла. Але хоча Конституцію прийняли без представників національних меншин, вона закріплювала уявлення чеських політиків про демократичний характер вирішення німецького питання. Конституційні основи національної політики ЧСР передбачали забезпечення всіх громадян незалежно від національності всіма політичними правами (загальне виборче право, участь у діяльності органів центральної влади і місцевого самоврядування), підтримку розвитку культури всіх національностей країни. Згідно з конституційним законом про адміністративну реформу (1920 р.), передбачалось запровадження широкого місцевого самоврядування, зокрема в двох територіальних одиницях, де кількісно переважало німецьке населення.

Порівняно з міжнародними зобов'язаннями Чехословаччини, конституція встановила широкий обсяг гарантій захисту прав національних меншин. Загалом конституція закріплювала загальнодемократичну концепцію національної політики ЧСР. Як зауважив Е. Бенеш, політики ЧСР прямували шляхом «простого послідовного здійснення режиму свободи і демократії, який мав і міг бути єдиною справедливою гарантією національної рівності»¹. Виборчий закон встановлював принципи пропорційної виборчої системи, особливо важливої для представлення меншин у вищому законодавчому органі влади. Прикметно, що формула присяги, до якої приводилися депутати після обрання, проголошувалася на 7 різних мовах.

2. Спроби національного примирення у 1920-х рр.

Після територіального становлення республіки перед її державними структурами постало особливо важке завдання

¹ Beneš E. Německo a Československo. – Praha, 2005. – S. 190.

стабілізації внутрішнього становища, залучивши судетсько-німецьких політиків до співпраці в органах влади. Особлива роль у налагодженні відносин чеських і судетських політиків належала президенту Томашу Гаррігу Масарику, який вважав німецьке питання найважливішою проблемою республіки, від вирішення якого залежить розв'язання інших національних суперечностей і подальша внутрішньополітична стабільність.

На виборах до Палати депутатів 18 квітня 1920 р. німецька меншина отримала 72 місця. Після парламентських виборів Т. Г. Масарик і В. Тусар вважали необхідним забезпечити входження до складу уряду представників німецьких соціал-демократів і аграріїв. Т. Г. Масарик вважав можливим призначити Й. Редліха на посаду міністра торгівлі, а Р. Келлера – міністра освіти. Наприкінці квітня – на початку травня 1920 р. В. Тусар провів переговори з німецькими соціал-демократами (Й. Зелігер, Л. Чех, К. Чермак) про створення спільного уряду, проте ці спроби виявилися невдалими.

Однак Масарик особисто всіляко сприяв національному примиренню чехів і німців. Турецький дипломат Я. К. Караосманоглу писав про президента, що він був тактовним, «умів завжди піднятися над партіями, об'єднати розрізнені сили, ліквідувати суперечності...». На думку дипломата, як «велика людина Масарик був живим зразком гідності, справедливості і терпимості. Своїми високими людськими якостями він зумів змусити навіть своїх противників полюбити і поважати себе. Не захоплений... вузьким націоналізмом, він ніколи не опускався до дрібного політиканства і демагогічної пропаганди...»¹.

Більшість партій судетської меншини дотримувалися політики негативізму – відмови від співробітництва з урядом Чехословаччини. 2 червня 1920 р. німецький соціал-демократ Й. Зелігер, а 9 червня 1920 р. Р. Лодгман від імені Німецького парламентського союзу оголосили у парламенті декларацію про відмову від співробітництва з владою ЧСР.

Важливою причиною цього було неприйняття обмеження позицій німецького бізнесу, яке здійснювалося в ЧСР, наслідком чого стало у 1919- 1928 рр. збільшення чеської частки від загальної суми банківських капіталів з 25 % до 70 %, до 1924 р. німецькомовним громадянам ЧСР не було продано жодної ділянки землі. Втім, в

¹ Караосманоглу Я. К. Дипломат поневоле... – С. 111-113.

цьому випадку причиною було тимчасове вилучення німців з розподілу місць у Земельному управлінні ЧСР через їх опозиційність.

У серпні 1920 р. прем'єр-міністр В. Тусар знову пропонував німецьким соціал-демократам 3-4 міністерські посади, а також прихильнішу шкільну та мовну політику щодо німців, утворення окремих німецьких адміністративних країв. Умови німецької сторони про вступ до уряду – прийняття нової конституції та припинення зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини на Антанту, заздалегідь визначило невдачу ініціативи В. Тусара. Так само завершилися 8 вересня 1920 р. у замку Глубоші перемовини Т. Г. Масарика з 5 чеськими і 5 німецькими соціал-демократами. Президент хотів залучити до уряду німецьких соціал-демократів і німецьких аграріїв. У листопаді 1920 р. не зумів домовитися про вступ цих німецьких партій до уряду Я. Черни і лідер чехословацьких аграріїв А. Швегла. Німецькі партії вимагали забезпечення більшого рівня участі німецьких службовців в адміністрації і зміни мовного закону. В умовах загострення чесько-судетсько-німецьких відносин восени 1920 р., у зв'язку з призовом до армії ЧСР, ліквідацією пам'ятників габсбурзьким монархам, 17 листопада Т. Г. Масарик запросив провідних німецьких політиків С. Косту, Р. Юнга, Ф. Кржепека, Й. Бьохра, Р. Лодгмана для обговорення вибухонебезпечної ситуації і спільних пошуків шляхів її врегулювання. Т. Г. Масарик доволі критично висловився про чеський і німецький націоналізм, закликав присутніх депутатів дати згоду на призначення німецького міністра-урядника. Однак на пропозицію президента увійти до складу уряду німецькі політики знову не погодилися.

Зауважимо, що саме в той час почався процес утворення Комуністичної партії Чехословаччини. Німецька соціал-демократична робітничая партія (в Чехословаччині) уникла розколу, але «ліве крило» партії на чолі з К. Крейбіхом закликала своїх прибічників приєднатися до грудневого страйку. Одним з наслідків цього стало виключення у січні 1921 р. групи К. Крейбіха зі складу НСДРП (Ч), яка приєдналася до заснованої інтернаціональної КПЧ.

Наступного року президент ЧСР продовжив контакти з німецькими партіями. 20 квітня 1921 р. Т. Г. Масарик зустрівся з представниками німецьких соціал-демократів і німецьких аграріїв. Президент мав намір призначити німецького міністра-урядника та надати інші поступки німцям. Але, Р. Лодгман провів у Німецькому

парламентському союзу (об'єднання правих німецьких партій в парламенті ЧСР) резолюцію, яка відхиляла переговори як безпідставні. У процесі формування уряду національної коаліції, який очолив Е. Бенеш (26 вересня 1921 р. – 7 жовтня 1922 р.), від пропозиції увійти до складу нового кабінету міністрів відмовились німецькі соціал-демократи. Зауважимо, що переговори з їх представниками Л. Чехом і К. Чермаком у жовтні 1921 р. вів Т. Г. Масарик.

Іноді судетські політики в парламенті свідомо виявляли свою нелояльність до ЧСР. 14 липня 1921 р. Г. Брюнер, член Німецької національної партії заявив: «Якщо панове чехи хочуть взяти за приклад Англію, ... тоді, зрозуміло, ми взяли б за приклад ірландців».

Перші паростки судетсько-чеського примирення з'явилися у січні 1922 р., коли за посередництвом «Граду» (група політиків, близька до президента, яка відігравала роль миротворця або судді в суперечках між політичними партіями і була неформальним центром влади в ЧСР, від назви президентської резиденції у Празі) успішно завершилися переговори чеських і німецьких політиків та промисловців і було створено головне відділення чеських і німецьких землеробських кооперативів (Центрокооператив). Ознакою поширення активізму (співробітництва з владою ЧСР) стало об'єднання 19 березня 1922 р. чеських і німецьких підприємців у Центральний комітет промисловості ЧСР. Подальший процес налагодження міжнародної співпраці був загальмований внутрішньою політикою ЧСР, спрямованою на зміцнення позицій держави у стратегічному прикордонні. Німецькі національні депутати прагнули зірвати обговорення проекту націоналізації Устицько-Теплицької залізниці, яка належала німцям. Але 30 червня 1922 р. закон було ухвалено. Незадоволення судетських політиків викликало й те, що у чеських землях не було реалізовано закону про жупи (адміністративні одиниці). Чеські праві партії не підтримали закладеного в нього тези про створення двох самоврядних німецьких жуп. Національно-демократична і народна партії побоювалися можливого іредентизму меншин.

Судетсько-німецька промисловість як частина міжнародної економіки, переживала разом з нею піднесення та кризи. Особливістю судетсько - німецької промисловості була залежність від іноземних ринків, що посилювало її вразливість від зовнішньої кон'юнктури. В післявоєнний період лігніт, текстиль, фарфор та скло

в Німеччині продавались краще, ніж в Чехословаччині. З іншого боку, під час депресії 1923 р. громадяни Німеччини були менш платоспроможними, тому втрати судетсько – німецьких підприємців, зростання тут безробіття збільшилися. Причини цих явищ не були результатом дискримінації з боку чехів, проте німці в Судетах, а особливо бізнесмени, думали інакше. По – перше, вони вважали дискримінацією для себе перебування в Чехословацькій державі. Це питання спірне, оскільки вони не були б більш захищеними і багатшими в Австрії чи Німеччині. По-друге, вони звинувачували міністра фінансів А. Рашина у всіх своїх проблемах. Звичайно, як міністр фінансів, він був головним архітектором політики дефляції, що частково спричинила депресію. Загалом, його політика мала певні переваги і торкнулась кожного громадянина республіки, чехів і словаків теж. А. Рашин був відповідальним за податок на капітал, який переважно стосувався заможних німців і за часткову відмову від воєнної позики, що зачепила всіх громадян ЧСР. Податок на капітал був частиною соціальної революції, і чим багатші були німці, тим важче їм доводилось. Часткова відмова від воєнної позики мала економічний аспект, але була, на думку британського історика В. Воллека, більш антинімецьким заходом, без сумніву, прикрим, хоча зрозумілим, враховуючи настрої після перемоги.

Окремі, радикально налаштовані представники національних меншин використовували міжнародні організації для скарг на уряд ЧСР. Це саме, з власною метою, чинили й зовнішні опоненти уряду Чехословаччини. Значною мірою саме Німеччина та Угорщина «сприяли» поданню скарг меншин ЧСР до Ліги Націй. Пріоритетним для ЧСР було обґрунтування своєї політики щодо німецької меншини. Ліга Націй, розглянувши скарги німецької меншини, підтримала уряд ЧСР. 21 вересня 1922 р. Ліга Націй констатувала: «Збори, хоч і визнають принципове право меншин на захист Лігою Націй від будь-якого гніту, наголошують на обов'язку осіб, які належать до меншин расових, релігійних або мовних, співпрацювати як лояльні громадяни з державою, до якої тепер належать». Отже, Ліга Націй визнала, що передумовою дієвої державної політики щодо національних меншин є їх обов'язкова співпраця з державою, дотримуючись принципу лояльності. Оцінюючи стратегію дипломатії ЧСР щодо скарг меншин, Е. Бенеш відзначав, що його прагненням було «не обговорювати скарги меншин проти нас перед Радою Ліги Націй, а вирішити справи мирно і справедливо на підготовлених, не

публічних переговорах.»¹. Результатом цієї тактики виявилися у тому, що скарги меншин ЧСР проти держави жодного разу не були поставлені на обговорення Ліги Націй.

Незадоволення німецьких політиків передає вислів Р. Лодгмана фон Ауена 27 жовтня 1922 р. на засіданні Палати депутатів: «Той, хто не вірить, що найвищий обов'язок німецьких депутатів – це вчинити державну зраду проти цієї країни, помиляється».

Зрештою, в ЧСР німецька меншина мала і переваги порівняно з сусідніми Австрією і Німеччиною: відносна економічна стабільність, забезпеченість громадянськими і національно-культурними правами. Зокрема, німці мали можливість використовувати рідну мову у державних установах регіонів, де вони становили понад 20 % населення. Німецька мова використовувалася, поряд з чеською, у діяльності центральних державних установ, зокрема, у Верховному адміністративному суді ЧСР. Лише з 1923 р. запровадили у німецьких гімназіях чеську мову як обов'язковий предмет. Відбулися значні зрушення у регіонах, де мережа німецьких шкіл була недостатньо розвинена (Словачина і Закарпаття). Це сприяло поступовому посиленню активізму серед судетських політиків. 29 листопада 1922 р. відбувся розпад Німецького парламентського союзу. Негативістські партії (ННП і ННСРП) об'єдналися у «Бойове товариство». Його метою проголошувалася «боротьба проти системи... чеської національної держави». Німецькі аграрії, християнські соціалісти, партія свободи слова залишились на позиціях активізму – поступового налагодження співпраці з чеськими і словацькими політиками. На виборах до органів місцевого самоврядування у жовтні 1923 р. перемогли німецькі активістські партії. 29 жовтня 1923 р. у парламенті було створено «Товариство співпраці», до якого увійшли німецькі активістські партії – аграрна, християнсько-соціалістична і демократична партія свободи слова. Його метою декларувалася парламентська діяльність і здобуття автономії німецькій меншині.

Активно діяли також негативістські партії, які підтримували зв'язки з схожими партіями Німеччини. Зокрема, у листопаді 1923 р. керівники ННСРП в Чехословачині першими виділили кошти на відновлення гітлерівської націонал-соціалістичної партії.

¹ Beneš E. Německo a Československo... – S. 137.

За погодженістю з лідером аграріїв А. Швєглою і міністром закордонних справ Е. Бенешом, президент ЧСР 1 квітня 1924 р. з представником Німецької демократичної партії свободи слова Б. Кафкою обговорив можливість участі німців в уряді. Політики дійшли згоди, що входження німецьких політиків до складу уряду повинно відбутися якнайшвидше. У травні-червні 1924 р. відбулись переговори А. Швєгли з німецькими політиками Б. Кафкою, Р. Маір-Гартінгом, Ф. Кржепеком і Ф. Спіною. Проте підписання угоди не відбулося через значний конфлікт у парламенті, спричинений обговоренням бюджету і питанням сплати військових позик. Умови виплати позик радикальні німецькі депутати вважали несправедливими.

Звичайно, не вся законодавча практика у сфері економіки була невідповідною представникам німецької меншини. Так, на громадян всіх національностей поширювалася дія закону про соціальне страхування від 9 жовтня 1924 р. У середині 1920-х рр. був запроваджений закон про оплачувані відпустки. У країні діяв закон про соціальне страхування хворих працівників. У 1926 р. почали виплачувати пенсії чоловікам і жінкам з 60 років, а з 1929 р. почалося пенсійне забезпечення приватних службовців.

У середині 1920-х рр. судетські партії продовжили боротьбу за реалізацію окремих положень своїх програм. 2 жовтня 1925 р. у парламенті німецький аграрій Ф. Спіна і німецький соціал-демократ О. Гіллебранд вимагали здійснення шкільної автономії. Вона передбачала конституювання окремих націй у громадсько-правові корпорації (юридично їх існування мали засвідчувати списки представників національних меншин – національні кадастри), які б взяли у свої руки управління школами та культурними справами меншин.

Щоб зміцнити свій вплив напередодні парламентських виборів, представники судетських німців підтримали скликання 14-15 жовтня 1925 р. у Женеві Конгресу національних меншин. На ньому були присутні представники 30 меншин і 12 націй з 14 держав. Критика національної політики ЧСР, яка звучала на конгресі, шкодила її міжнародному авторитету. Прикметно, що робота конгресу співпала з проведенням Локарнської конференції 5-16 жовтня 1925 р. На ній було ухвалено Рейнський гарантійний пакт, який підтвердив кордони Німеччини з Францією та Бельгією і арбітражний договір Німеччини з Польщею і ЧСР. У документах фіксувалася незмінність західних

кордонів Німеччини, але залишалося відкритим питання її східних кордонів. Це означало, що Англія і Франція погодилися з можливістю зміни східних кордонів Веймарської республіки. Укладення між ЧСР і Німеччиною договору про третейський арбітраж ситуацію не покращувало.

Після виборів у ЧСР була відновлена загальнонаціональна коаліція. Але це не стабілізувало політичну систему країни. Так, на першому засіданні новообраного парламенту 18 грудня 1925 р. представники правлячої коаліції співали чеський гімн «Де дім мій», словацькі національні партії почали співати «Гей, слов'яни», судетські депутати виконували німецький гімн «Німеччина, Німеччина понад усе», а комуністи – «Інтернаціонал».

Програмні виступи багатьох депутатів у парламенті засвідчили їх національно-політичний радикалізм. Наприклад, 18 грудня 1925 р. діяч компартії Б. Шмераль висловився за надання конституційного права кожній нації на повне самовизначення аж до відокремлення. 19 грудня 1925 р. депутати і сенатори від німецьких аграріїв, Німецької християнсько-соціалістичної народної партії, ННСР, ННП, ремісничої партії, німецьких соціал-демократів вимагали права самовизначення. З протестами у парламенті виступила також Угорська національна партія. Тільки представники польської меншини заявили про бажання співпраці з владою.

У національній політиці другий уряд А. Швегли продовжив курс на зміцнення позицій чехів і словаків, підготував впроваджувальне розпорядження до мовного закону, прийняте 3 лютого 1926 р. Згідно розпорядження, мовний закон підлягав застосуванню в установах міністерств внутрішніх справ, юстиції, фінансів, промисловості, торгівлі і ремесел, громадських робіт, охорони здоров'я і фізичного виховання, поширювався на приватні підприємства, підпорядковані цим міністерствам, на самоврядування населених пунктів. Службовці, які належали до національних меншин, повинні були за півроку скласти письмові іспити з державної «чехословацької» мови. Вона мала використовуватися, поряд з мовою національних меншин, навіть у невеликих населених пунктах, де чехи і словаки не проживали.

Незадоволення німецької меншини впроваджувальним розпорядженням до мовного закону виявилось у відновленні в лютому 1926 р. Німецького парламентського союзу. До нього увійшли, крім німецьких ультраправих партій, аграрії, християнсько-соціальна і ремісничка партії.

Проявом судетсько-німецької опозиції стала невдала спроба Німецького парламентського союзу ініціювати 11 березня 1926 р. відставку уряду. Відставку кабінету міністрів 17 березня 1926 р. спричинили суперечки серед партій загальнонаціональної чехословацької коаліції.

У пошуках нових комбінацій коаліційної більшості, представники найвпливовішої аграрної партії виступили за створення коаліції лише з партій правого спрямування. За дорученням А. Швєгли відповідні пропозиції чехословацький аграрій М. Годжа запропонував Глінковій Словацькій народній партії, німецьким партіям - аграріям, ремісникам і християнським соціалістам. М. Годжі було доручено переговори з цими партіями, оскільки, за словами історика Д. Міллера, те, що він «був словаком, було, зокрема, вигідним для розмов з людаками (народниками – О. К.) Глінки, а те, що не був чехом, йому допомагало при переговорах з німцями».

Основою переговорів з цими партіями були спільні інтереси тих груп населення, яких вони представляли. Так, німецькі депутати були зацікавлені у позитивному вирішенні питань про зернові мита і конгруа (державна допомога духівництву). Також до політичних інтересів німецьких партій належало прагнення не допустити створення системи чеської загальнонаціональної коаліції. Усі праві партії побоювалися виборчого успіху комуністів.

Німецькі аграрії, християнські соціалісти і ремісники, спираючись на рішення партійних конференцій, заявили про готовність підтримати запровадження нових мит, що вважалося першим кроком у налагодженні співробітництва чеських і німецьких партій, яке могло привести у найближчому часі до створення спільного уряду. 12 червня 1926 р. законопроект про аграрні мита було схвалено. Насамперед його підтримали аграрії – чеські, німецькі, словацькі, угорські. 19 червня 1926 р. був затверджений проект про конгруа, поданий клерикалами. На основі ухвалення цих законів була сформована міжнаціональна більшість партій правого спрямування з 166 депутатів.

Новий уряд на базі міжнаціональної парламентської більшості формувався у важких політичних умовах. Правлячі кола Чехословаччини знаходилися під постійним тиском з боку внутрішньої опозиції, яка часто з суто пропагандистських мотивів пропонувала свої альтернативи врегулювання національних питань.

Продовжувалася критика національної політики ЧСР на міжнародних форумах, зокрема, на другому конгресі національних меншин у Женеві («Європейський національний конгрес»), що відбувся 25-27 серпня 1926 р. Дослідники відзначають, що зовнішньою передумовою утворення міжнаціональної коаліції став вступ Німеччини до Ліги Націй у вересні 1926 р. Це сприяло подальшій нормалізації відносин Праги і Берліна, стосунків між судетськими німцями і чехословацьким урядом.

Позитивно вплинув на участь німецьких партій в уряді Т. Г. Масарик, який в інтерв'ю редактору газети «Prager Tagblatt», опублікованому 7 вересня 1926 р., відзначив, що «право і обов'язок німців – брати участь в уряді», а «політика дружнього ставлення до німців і співробітництво з ними відповідає інтересам республіки». 18 вересня 1926 р. у газетах з'явилися повідомлення про те, що представники чехословацьких аграріїв і народної партії радилися з німецькими «активістами» і досягли угоди з усіх важливих питань на основі так званої митно-духовної коаліції, яка може стати основою створення урядової більшості у парламенті. Під час переговорів з Ф. Кржепеком і Ф. Спіною А. Швегла обіцяв надати судетським німцям шкільну автономію, забезпечити участь німецького населення пропорційно його чисельності у розподілі великих земельних маєтків і призначеннях на державні посади, надати дві міністерські посади.

12 жовтня 1926 р. довгорічні зусилля Т. Г. Масарика щодо примирення і співпрацю з демократично налаштованими німецькими політиками, увінчалися успіхом. У новому уряді на чолі з А. Швеглою, який діяв до 1 лютого 1929 р., президент призначив представника християнсько-соціалістичної партії Р. Майр-Гартінга міністром юстиції, а від Німецького союзу землеробів міністром громадських робіт – Ф. Спіну. Останній був також представником німецьких ремісників і угорських націоналістів. Ці посади не були другорядними, вони надавали можливість впливати на діяльність уряду, дозволяли покращити становище судетсько-німецького населення.

Оцінюючи утворення нового уряду, Е. Бенеш відзначив: «Вступ двох німецьких партій... до урядової більшості і ліквідація загальнонаціональної чехословацької коаліції були безсумнівно великою внутрішньополітичною подією і одночасно доказом, що

чехи і словаки мають щирий намір і на практиці дати меншинам те, що їм гарантує конституція»¹.

Партії, представлені у виконавчій владі, 1925 р. підтримали 52,2 % судетсько-німецького електорату. Урядову конструктивну опозицію становили німецькі соціал-демократи (23,9 %), стільки ж виборців проголосували і за непримириму опозицію, яку уособлювали національна і національно-соціалістична робітничка партії. Отже, 76,1 % німецьких депутатів були активістськи налаштованими щодо ЧСР.

Створення чесько-німецької коаліції було беззаперечним успіхом національної політики президента Т. Г. Масарика, лідера аграріїв і голови уряду А. Швегла. Перебування німецьких міністрів у складі уряду було винятковим явищем у новостворених державах Центрально-Східної Європи. А. Швегла підкреслював рівноправність чеського і німецького «родового і спадкового права» у чеській землі. В національно-політичній сфері урядова програма не містила жодної конкретної обіцянки, проте згодом в ній з'явилася часто цитована формула «Рівні між рівними», яка означала, що німці у державі не належать до громадян другого сорту.

Одним з перших заходів уряду міжнаціональної коаліції була підготовка адміністративної реформи. Метою закону було удосконалення місцевого управління, створення органів самоврядування на рівні окресів і земель. Зокрема, реформа передбачала адміністративне об'єднання Моравії і Сілезії. Сілезія була невеликою за площею (4,4 тис. кв. км., 738 тисяч осіб населення) і, крім того, чеські політики хотіли відвернути можливість німецько-польської коаліції в органах самоврядування Сілезії, адже йшлося про єдиний регіон ЧСР, в якому чехи серед населення становили меншість.

Підтримку адміністративної реформи німецькими депутатами забезпечили інші внутрішні реформи. Зокрема, 8 квітня 1927 р. було ухвалено закон про тимчасове позбавлення виборчого права військових і жандармів на період їх служби. Цим актом було ліквідовано порушення етнічного балансу під час виборів у національно змішаних районах за рахунок голосів чехів – військових і жандармів.

¹ Beneš E. Německo a Československo... – S. 173.

Виявом довіри представників німецької меншини до демократичної національної політики вищого керівництва Чехословаччини стали чергові вибори президента республіки. На цю посаду 27 травня 1927 р. був переобраний Т. Г. Масарик 274 голосами з 432 дійсних бюлетенів. На відміну від 1920 р. його підтримали три чверті німецьких депутатів та сенаторів.

Інтересам підприємців ЧСР всіх національностей слугували ухвалені 9 червня 1927 р. закон про податкові пільги при об'єднанні або при зміні юридичної форми деяких підприємств, закон про прямі податки від 15 червня 1927 р.

14 липня 1927 р. було ухвалено закон «Про організацію політичного управління», який уніфікував і централізував адміністративну систему республіки. Згідно закону держава складалася з чотирьох земель: чеської, моравьско-сілезької, словацької та підкарпатурської. На рівні земель передбачалося утворення представницьких органів – земських зборів, на рівні окресів – окресних зборів. Загалом, адміністративна реформа мала позитивне значення для німецькомовних громадян, оскільки розширила демократичний лад держави. Проте внаслідок ліквідації Сілезії, як окремої адміністративної одиниці, вони втрачали можливу суттєву частку представництва в органах самоврядування краю. З іншого боку, об'єднання Сілезії та Моравії врятувало моравських німців від падіння їх кількості нижче межі 20 %, що означало втрату статусу і прав національної меншини.

Незважаючи на те, що продовжувалося звільнення нелояльних службовців німецької національності, призначення чеських службовців у німецьких районах обов'язковим пріоритетом внутрішньої політики не стало. У чеському прикордонні наприкінці 1920-х рр. 52 % державних службовців були німецької національності.

У культурно-освітній сфері права німецької меншини були забезпеченими, не дивлячись на скорочення диспропорції чеських і німецьких шкіл. Всього у 1921-1930 рр. було скорочено 145 шкіл (за іншими відомостями – 209 німецьких середніх навчальних закладів) в ЧСР. Це не означало наступу на освітні права німецької меншини, а диктувалося вимогою приведення кількості чеських і німецьких шкіл до їх реальної необхідності. З іншого боку, зростає кількість німецьких горожанських (неповних середніх шкіл) і землеробських

шкіл з німецькою мовою навчання у Закарпатті і Словаччині, крім того була заснована німецька вища землеробська школа.

29 грудня 1928 р. уряд видав розпорядження про використання мов земськими і окресними представництвами та земськими і окресними комітетами. Цей правовий акт у значній мірі запроваджував мовну рівноправність в окресах з високою часткою меншин (більше 80 %). Німецьку, як мову звернення до державних установ, могли використовувати 2 943 644 німців, які жили у 107 окресах ЧСР, а двомовний режим звернення (чесько-німецький) діяв для 753 220 німців, які проживали у 34 змішаних окресах. 299 728 німців (9, 5 %) не могли використовувати німецьку мову в судових установах.

У 1926-1929 рр. уряд ЧСР далі сприяв забезпеченню провідного становища чеських підприємницьких груп в економіці країни. З Австрії було нострифіковано (переведено на територію ЧСР центральні керівні установи) 162 промислових, торгівельних і транспортних підприємств (1439, 6 млн. чехословацьких крон акціонерного капіталу). Все це зміцнило позиції чеських фінансистів. Якщо у 1921 р. чеський капітал складав 60 % всіх капіталів на території ЧСР, то в 1928 р. – вже 70 %.

Водночас судетсько-німецькі промисловці успішно використали економічну кон'юнктуру другої половини 1920-х рр., між ними та їх чеськими колегами не існувало глибокої національної ворожнечі. 1 січня 1927 р. відбулося об'єднання керівництва федерацій профспілок чехословацьких і німецьких соціал-демократів.

Найбільше незадоволення німецької меншини викликали результати аграрної реформи. Всього у німецьких землевласників було конфісковано 840 000 га (30 % всіх площ). З усіх конфіскованих володінь у німецької аристократії було розділено приблизно 640 000 га. З них чехи отримали 19 200 га (3 %). На німецькомовній території було відчужено в поміщиків 123 тис. га орної землі, з яких німці придбали 31 тис. га, чехи – 15 тис. га. На територіях з німецькою більшістю чеські колоністи отримали 7 200 га землі, що, як відзначив німецький історик Ф. Сейбт, становило площу тільки 5 великих сіл. Це означало, що земельна реформа практично не змінила мовного кордону. Придбання цих земель здійснювалося у межах так званої колонізаційної акції, яка відбувалася в контексті земельної реформи. Мета цієї колонізації полягала у посиленні «чеського елемента» в прикордонні. Колонізація викликала незадоволення

німецьких політиків, проте вона могла в довготривалій перспективі вплинути на національний склад цих місцевостей. У 1920-1930 рр. лише в 42 з 3 405 німецьких населених пунктів німці втратили мовну більшість. З іншого боку, внаслідок аграрної реформи, землю змогли придбати також німецькі безземельні та малоземельні селяни (36 500 га). Зрештою, конфіскації торкнулися у більшій мірі чеських великих землевласників.

Загалом, у другій половині 1920-х рр. в ЧСР був забезпечений відносно стабільний економічний добробут громадян. Доказом цього є рівень життя людей. У Чехословаччині середня заробітна плата в 1928-1929 рр. працівників сільського господарства становила 550 крон, робітників – 850 крон, металургів – 950 крон, вчителів – 1100 крон, лікарів – 1300 крон, вищих урядників – 1550 крон, техніків-конструкторів – 1750 крон, міністрів – 9000 крон. У той час за ці кошти можна було прожити на достатньо пристойному рівні. Так, кілограм цукру коштував 6, 4 крон, картоплі – 0, 5 крон, ковбаси – у середньому 10 крон, м'яса – 15-18 крон, хліб – 2, 75 крон, пляшка молока – 2 крони, кухоль пива – 1, 3 крони, черевики чоловічі чи жіночі – 19 крон, сорочка чоловіча – 24 крони, праска – 75 крон, годинник – 240 крон, пилосос – 1500 крон, середній автомобіль – 18 000 крон. Тим не менш труднощі працевлаштування часто штовхали судетських німців до пошуків роботи за кордоном. За даними західнонімецького історика Р. Яворського, з цією метою до Німеччини у 1920-х рр. виїхало 300 тис. судетських німців. За офіційними даними з ЧСР у 1922-1930 рр. емігрувало 34 461 німців. Водночас, у 1927-1933 рр. з Німеччини до ЧСР приїхали і отримали її громадянство 1 826 осіб.

Проте з огляду на окремі обмеження, незадоволення німецької спільноти в ЧСР було неминучим. Ним скористалися сусідні держави, які мали територіальні претензії до Чехословаччини. Особливо варто «відзначити» Веймарську республіку. У цей час уряд Німеччини вирішив використати німецькі національні меншини як провідників політики Веймарської республіки у Центрально-Східній Європі. Міністр зовнішніх справ Г. Штретземанн 13 січня 1925 р. у своєму меморандумі проголосив стратегічною метою Німеччини «поступову ревізію постанов про кордони у мирових диктатах (польський коридор, Верхня Сілезія)», які політично і економічно неможливо втримати і декларував необхідність «створення такої держави, яка б у своїх політичних кордонах включала всі частини

німецької нації, котрі живуть у межах замкнутого німецького простору у Центральній Європі». Берлін фінансував лідерів німецьких меншин, які підтримували Німеччину, сприяв розпаленню національної ворожнечі між цими меншинами і народами, разом з якими вони проживали. Зовнішньополітичне зміцнення Німеччини після Локарнських угод певним чином сприяло новому сплеску судетської опозиційності. Курс Німеччини на «мирну ревізію» своїх східних кордонів призвів до підвищення значення німецьких національних меншин у Центрально-Східній Європі. Берлін постійно надавав німецьким підприємствам Судет фінансову допомогу. 10 березня 1926 р. було створено Міжфракційний комітет рейхстагу зі східного питання, що координував підривну роботу проти Польщі і ЧСР. Німеччина також підтримувала діяльність німецьких закордонних організацій, що відігравали суттєву роль у поширенні ідей німецького іредентизму. Йдеться, зокрема про «Спілку німців за кордоном», створену ще 1881 р. Фактично на античехословацьку підривну діяльність вона отримала у 1926-1928 рр. 347 000 марок. У прагненні об'єднати всі емігрантські судетські організації, які діяли в Веймарській республіці, її керівництво підтримало створення Судетсько-німецького патріотичного союзу, установчий з'їзд якого відбувся в Берліні 3-4 жовтня 1925 р. СНПС був налаштований пангерманістськи.

З метою посилення пронімецької пропаганди серед «рідних» меншин, уряд Веймарської республіки у січні 1927 р. організував таємну нараду представників німецьких партій Австрії, ЧСР, Польщі, Югославії, Румунії, Угорщини. Нарада визначила перші контури проекту «нового європейського порядку», суть якого полягала, зокрема, у включенні до складу Німеччини територій, на яких проживали німці у вищезазначених країнах і утворення «великого простору німецької колонізації від Балтійського моря до Адріатики й Чорного моря». Тоді ж уряд Німеччини схвалив план розширення систематичної допомоги закордонним німцям. У ньому декларувалася «негайна підтримка німецької кооперації і банків в ЧСР» в сумі 20 млн. марок. Так розпочалася розробка проекту ліквідації існуючих політичних відносин у центрі Європи. Остаточо проект «нового європейського порядку» за активної участі 91 представника німецьких меншин країн Центрально-Східної Європи, зокрема, 26 осіб з Чехословаччини був ухвалений у Берліні 14-17 березня 1928 р. під назвою «Німецька цільова установка».

Проте, у чесько-німецьких відносинах у Чехословаччині поступово переважала тенденція до співробітництва. 28-29 січня 1928 р. у передмісті Праги Сміхові відбувся спільний з'їзд соціал-демократів Чехословаччини всіх національностей. Почався перехід від конфронтації до співробітництва. Один з провідних ідеологів ННП А. Роше вирішив відійти від відверто опозиційної політики партії і влітку 1928 р. вийшов з ННП і заснував «Німецьке робітниче і економічне об'єднання». Економічним символом поширення тенденції співробітництва було входження 18 вересня 1928 р. Центрального об'єднання німецької промисловості до Центрального союзу чехословацьких промисловців. Крім того, було розв'язано питання виплат, переважно німецьким вкладникам, близько 6 млрд. крон військової позики Австро-Угорщини.

Закріплення позитивних тенденцій у розвитку національних спільнот ЧСР вимагало значного часу, на думку Т. Г. Масарика – 50 років стабільного розвитку. Очевидно йшлося про період, коли виросло б нове покоління, для якого ЧСР була рідною державою, а до влади прийшли б політики, виховані у Чехословаччині. Ініційований Т. Г. Масариком чехословацький варіант врегулювання національного питання полягав у налагодженні співробітництва в органах влади між партіями національних спільнот на основі ідеї будівництва спільної демократичної держави. Погляди Т. Г. Масарика щодо національної політики змінилися після входження німецьких міністрів до складу уряду. У зверненні до парламенту на честь 10-ої річниці ЧСР 28 жовтня 1928 р. президент визнав теоретичне право націй Чехословаччини на територіальну автономію. Включення до уряду двох німецьких міністрів Масарик вважав «правильним першим кроком у досягненні остаточної угоди»¹. Надання меншинам територіальної автономії могло стати черговим кроком у співпраці чеських і судетсько-німецьких політиків, своєрідним наступним етапом врегулювання німецького питання в ЧСР.

Професор філософії Празького університету чех за національністю Е. Радл взагалі вважав, що не надання автономії німцям і словакам є помилкою національної політики ЧСР. На його думку, національне питання є однією з найбільших проблем сучасності, коли «раса, плем'я, держава стали ніби богом сучасної

¹ Масарик Т. Г. Філософія – соціологія – політика: Избр. тексты. – М., 2003. – С. 611 – 612.

доби». У монографії «Війна чехів і німців» (1928 р.) Е. Радл, відзначивши національний характер держави чехів і словаків, писав про «війну держави проти домашнього (місцевого, в складі ЧСР – О. К.) німецького населення», підкреслював, що необхідно «охороняти національності загалом, а не тільки особистості». Він критикував закріплене в конституції положення про єдину «чехословацьку» націю, що визначало національний характер ЧСР. Мирні договори, укладені після Першої світової війни, стверджував він, «забезпечують тільки захист прав індивідуальних, в той час, як національність, раса і церква, на які спрямований захист, є по суті явищами колективними». Вчений вважав, що «... національність є по суті суверенна і переносить за власним вибором частину свого суверенітету на державу». Він відстоював інституціональний рівень (шляхом створення спеціальних інституцій) захисту прав національностей. Критикуючи мовне право ЧСР, вчений вважав необхідним зменшити з 20 % до 10 % частку громадян національних меншин в населенні судового окресу, що давало право на використання їм своєї мови в діловодстві.

Е. Радл наголошував, що «Держава не є метою народного інтересу», оскільки народ і нація є плодом природного процесу, «як плем'я обов'язково виростає з родини і з племені – нація, так держава виростає з нації». Раси, племена і національності мають право на життя, тобто людське суспільство і, отже, держави мають бути так організовані, щоб ці права не обмежувалися іншим способом, ніж яким у вільному суспільстві обмежені правилами будь-які його члени. У цьому сенсі національне право є природним, первинним, основним, ґрунтовнішим ніж будь-який державний закон. Держава є слугою національності, ніколи її господарем.

Підсумовуючи, Е. Радл писав, що німці є доволі сильні кількісно, економічно і культурно, щоб витримати тривалу боротьбу. Вони звикли до нової держави, беруть участь в її управлінні. Ні чехи, ні німці не акцентують в сьгоднішньому уряді на своїй національній ідеології; йдеться лише про економічні питання. Але напруження між обома національностями триває; протинімецька ідеологія незмінена; мовна боротьба триває в незначних речах. Він виступав за відновлення діалогу між чехами і німцями для «подолання племінних почуттів ідеєю політичної нації, членами якої будуть чехи, як і німці, словаки і мадяри. На думку Е. Радла, подальший розвиток Чехословаччини «залежить від того, щоб з одного боку була

якнайбільше посилена державна свідомість, з іншого – всередині держави здійснена якнайвільніша національна автономія».

Підтримку німецьким населенням урядової політики Чехословаччини засвідчили вибори до органів самоврядування 2 грудня 1928 р. Німецькі партії, прихильники активізму, на виборах перемогли негативістів за результатами голосування у пропорції 3, 25 до 1. Неочікуваний успіх отримало Німецьке робітниче і економічне об'єднання, що здобуло 121 тис. голосів і було єдиним, непрямим, посиленням урядової коаліції, яка загалом не змогла зміцнити свої позиції. Урядові партії отримали 3 091 000 голосів, а опозиція – 3 383 000 (з них – 2 676 000 – соціалісти. Натомість, зміцнили свої позиції чехословацькі і німецькі соціал-демократи (на 192 тис. і 39 тис. голосів). Чехословацька партія національних соціалістів отримала 186 тис. нових голосів. Поліпшили свої позиції і комуністи (на 69 тис. голосів). Соціалістична опозиція загалом отримала майже 500 тис. голосів.

Незважаючи на підтримку німецькими виборцями своїх урядових партій, останні виявляли певне незадоволення політикою уряду ЧСР. Оскільки при формуванні уряду А. Швегла обіцяв надати німецькій меншині шкільну автономію, 14 травня 1929 р. німецькі аграрії, християнські соціалісти, ремісники та Німецьке робітниче і економічне об'єднання направили спільний меморандум до кабінету міністрів з вимогою пришвидшити виконання німецьких національних вимог. Проте через чотири місяці коаліція розпалася. Основною причиною стали суперечності з економічних питань між чехословацькими аграрною партією і народною партіями, а не конфлікти з партіями етнічних спільнот. 27 вересня 1929 р. президент ЧСР розпустив парламент і оголосив нові вибори.

Т. Г. Масарик 16 жовтня 1929 р. у листі прем'єру Ф. Удржалу виклав своє бачення персонально-партійного складу майбутнього коаліційного уряду, до якого мали увійти чехословацькі партії (аграрна, соціал-демократична, національно-соціалістична і народна), а з партій національних меншин – Німецький союз землеробів.

На виборах 27 жовтня 1929 р. партії урядової коаліції отримали 47, 7 % голосів виборців. Зміцнили свої позиції соціалісти, зокрема Німецька соціал-демократична робітничча партія – 506 750 голосів (6, 9 %) - 21 мандат. Німецька національна партія здобула 189 071 голосів (2, 6 %) - 7 мандатів, Німецька національно-соціалістична партія – 204 096 голосів (2, 8 %) - 8 мандатів, Німецька християнсько-

соціальна народна партія – 348 097 (4, 7 %) - 14 мандатів, Об'єднані німецькі партії – 396 383 голосів (5, 4 %), 16 мандатів.

За сприяння президента Т. Г. Масарика у системі парламентаризму було забезпечено повернення до коаліції центру у складі правих і соціалістичних партій, сформована «широка» коаліція. 7 грудня 1929 р. Ф. Удржал сформував свій другий кабінет, який складався з представників шести чехословацьких (аграрна, національно-соціалістична, соціал-демократична, національно-демократична, ремісничо-торгівельна, народна) та двох німецьких партій (німецька соціал-демократична, німецька аграрна), що мали підтримку 206 депутатів. Вхідженню німецьких соціал-демократів до складу уряду посприяли чехословацькі товариші. На переговорах з Ф. Удржалом представник ЧСДРП А. Гампл заявив, що його партія увійде до коаліції тільки спільно з німецькими соціал-демократами. 1 грудня 1929 р. в Усті над Лабою з'їзд німецьких соціал-демократів вирішив увійти до уряду, обґрунтовуючи це інтересами інтернаціонального фронту. Зближенню обох соціал-демократичних партій немало сприяло те, що чехословацькі соціал-демократи як «перша чеська партія визнала принцип культурної автономії для меншин». Ця вимога містилася в новій партійній програмі, яку обговорювали в 1929 р. і прийняли у 1930 р. Увійшли до парламентської більшості також троє представників Німецької ремісничої партії. Помилкою виявилася відмова запросити до коаліції німецьких християнських соціалістів, які, не зважаючи на це, все таки не перейшли до непримиренної опозиції негативістів.

Представник німецьких соціал-демократів Л. Чех обійняв посаду міністра соціального забезпечення, якою йому поступився чехословацький соціал-демократ Р. Бехіне. Німецьких аграріїв та їхніх нових союзників з Німецького робітничого і економічного об'єднання в уряді представляв міністр охорони здоров'я Ф. Спіна. Німецькі партії, які увійшли до складу уряду, підтримувало 56, 3 % судетських виборців, опозицію – 18, 9 %, а непримиренну опозицію – 24, 8 %. За іншими відомостями 1929 р. з 66 німецьких депутатів 51 – підтримали державний активізм, що було найвищим рівнем підтримки демократії за всю історію ЧСР.

Питання і завдання:

1. Поясніть суть проблеми аншлюсу після Першої світової війни і місце, яке в ній відводилося Судетам.

2. Які судетські провінції були проголошені в 1918 р.?
3. У чому проявились спроби винесення судетсько-німецького питання на форум Соціалістичного інтернаціоналу (1919 р.)?
4. Чому країни Антанти вирішили судетську проблему на Паризькій мирній конференції на користь ЧСР?
5. Проаналізуйте економічний потенціал території судетських німців.
6. Охарактеризуйте партійну структура німецької меншини ЧСР.
7. Розкрийте спроби національного примирення в другій половині 1920-х рр.

Робота з джерелами

Нота про національний режим у Чехо-Словацькій республіці від 20 травня 1919 р.

1. Чехо-Словацька республіка має намір вибудувати організацію держави на пріоритеті національних прав і принципів, що застосовуються в конституції Швейцарської республіки, тобто створити з Чехо-Словацької республіки певну Швейцарію; зрозуміло, з оглядом на конкретні умови в Чехії.

2. Буде застосовано загальне виборче право за системою пропорційного представництва, яке гарантує, що всі нації, які проживають в республіці здобудуть пропорційне представництво у всіх виборних органах.

3. Школами на всій території займатиметься держава з громадськими представниками. Школи для окремої національності будуть відкриті у тих населених пунктах, де кількість дітей громадян національності досягне рівня встановленого законом для заснування шкіл меншини.

4. Громадські установи, в яких буде принцип рівності обох мов, будуть відкриті всім національностям, які проживають на території республіки.

5. Суди будуть змішані і німці будуть мати право апелювати до найвищого суду власною мовою.

6. Місцеве управління (громади і окреси) буде здійснюватись на мові більшості населення.

7. У Чехо-Словацькій республіці не існує релігійного питання і тому в цьому напрямку не буде жодних ускладнень.

8. Офіційною мовою стане чеська і держава буде відома за кордоном як Чехо – Словацька республіка. На практиці однак німецька буде другою мовою землі, що буде рівноправно з чеською

використовуватися у судових розглядах і в центральному парламенті. Чехословацький уряд має намір на практиці задовольнити щоденні потреби населення, однак залишає певні спеціальні позиції чехословацькій мові і елементу.

9. Іншими словами: ця держава, в якій німці завжди мали видатне місце, буде дотримуватись того, що німецькі привілеї будуть обмежені в справедливій мірі (наприклад кількість німецьких шкіл буде знижена, так як є їх надлишок). Це буде дуже ліберальний режим, який буде в значній мірі нагадувати Швейцарію.

Запитання: Чи можна погодитися з оцінкою цього документу самим Е. Бенешом, який писав, що ним не прагнув «створити нову Швейцарію з однаковими установами, однак, навпаки, створити державу з установами, організованими з оглядом на конкретні умови в Чехії і, заснованої на основі принципу ліберального швейцарського режиму».

IV. Загострення судетсько-німецького питання у 1930-х рр.

1. Політичні й економічні наслідки світової кризи в Судетах

2. Генлейнівський рух і новоактивізм. Погіршення зовнішньополітичного становища ЧСР у другій половині 1930-х рр.

1. Політичні й економічні наслідки світової кризи в Судетах

Під час найбільшої міжвоєнної економічної кризи 1929-1933 рр. у внутрішньополітичному житті Чехословаччини на перший план вийшло національне питання. «Велика депресія» засвідчила тісний взаємозв'язок економічної та політичної стабільності держави. Особливістю кризи у ЧСР було те, що вона тривала в 1930-1935 рр. У 1933 р. промислове виробництво складало 56 % від докризового рівня. Працівникам промисловості зарплату було зменшено на 15 %.

Світова криза зруйнувала економічне підґрунтя чесько-судетсько-німецької співпраці, оскільки в Судетах негативні явища «Великої депресії» були набагато важчими, ніж на інших територіях ЧСР. У лютому 1933 р. кількість безробітних досягла 920 тис. осіб, з яких 250 тис. були німцями. Безробіття охопило 20 % всього судетсько-німецького населення, а чеського – 6 %. У Німеччині на той час максимальна кількість безробітних становила 10 % населення. 1929-1933 рр. кількість туристів на судетських водних курортах зменшилася приблизно на 50 %. У деяких німецьких місцевостях Чехії панував голод. У 1929-1933 рр. в Німеччину прибуло на заробітки ще 29 566 судетських німців. За офіційними відомостями ЧСР з країни у 1929-1933 рр. – емігрувало і отримало громадянство інших країн 5719 німців.

Негативні наслідки кризи були обумовлені об'єктивними причинами – експортною орієнтованістю економіки ЧСР, особливо це стосувалося її судетсько-німецьких районів. У 1928-1933 рр. чехословацький експорт скоротився з 21 млрд. крон до 6 млрд. Берлін під час кризи сповна використовував експортно-імпортну залежність ЧСР від німецького ринку. З 1933 р. гітлерівський уряд широко застосовував політику автаркії. Внаслідок цього поглибилась криза в судетсько-німецьких районах, місцеві підприємства повільніше виходили з кризи. У 1936 р. в ЧСР з 846 000 безробітних німців було 525 000 більше, ніж в тодішній Франції.

Уряди Чехословаччини боролися з кризою розширенням державного регулювання економіки. У червні 1930 р. парламент країни змінив закон про «гентську систему». Профспілкові внески у фонди виплат безробітним знизили на третину, а державні надбавки відповідно зросли, їх передбачалось виплачувати впродовж 26 тижнів. У 1930-1935 рр. державна підтримка безробітних у німецькомовних районах становила 576 млн. крон, у чеських – 567 млн.

Крім того уряд Чехословаччини надав фінансову допомогу судетським банкам у розмірі 1 млрд. крон субсидії із загального обсягу 3, 5 млрд. крон. Натомість банки були змушені погодитися на урядовий контроль, зокрема, й Центральний банк судетських німецьких ощадних банків, який зазнав краху в 1932 р.

Під час економічної кризи представники судетських німців входили до складу уряду ЧСР. Соціал-демократ Л. Чех був міністром соціального забезпечення, аграрій Ф. Спіна – міністром охорони здоров'я. Діяльність НСДРП(Ч) в уряді спрямовувалася на соціальне забезпечення робітників, а також на сферу культури. Завдяки діяльності Л. Чеха на посаді міністра соціального забезпечення, НСДРП(Ч) організувала спеціальну урядову акцію на підтримку кустарів, на яку було виділено 2 млн. крон. У галузі соціального забезпечення Л. Чех сприяв реалізації принципу національної автономії. 14 березня 1930 р. він видав розпорядження, яке вводило в дію закон 1921 р. про регулювання опіки дітей-сиріт. Закон передавав опікунство спеціальній недержавній установі відповідної національності. Діти та опікуни повинні були належати до однієї національності. 1930 р. Л. Чех також видав розпорядження про поділ всіх державних грошових виплат між недержавними чеськими, німецькими, словацькими, угорськими та польськими опікунськими установами.

Але в умовах кризи успіхи від цих заходів були незначними. НСДРП(Ч) перебувала в урядовій коаліції у невдалий час і стала причетною до неспроможності влади подолати наслідки кризи. Судетські німці вважали прояви кризи дискримінацією з боку чехословацького керівництва. Активістська політика перестала користуватися підтримкою судетсько-німецького населення. Економічна криза різко загострилася міжнаціональні суперечності в політичній сфері. Вихід з правлячої коаліції наприкінці 1930 р. 4-х депутатів німецьких активістів групи Німецького робітничого і

економічного об'єднання Роше-Кафки послабили урядову коаліцію. Наступним політичним наслідком кризи стало зростання впливу нацистів і комуністів у судетських районах, що продемонстрували комунальні вибори 1931 р.

Водночас внаслідок економічної кризи посилювався вплив чехословацьких ультранаціоналістичних партій: національних соціалістів, національних демократів. Останні блокувалися з фашистською Національною лігою І. Стржибрного і Національним фронтом та утворили Національне об'єднання. Продовжувала функціонувати, заснована в лютому 1926 р., Національна фашистська громада (НФГ) на чолі з генералом Р. Гайдою. Чехословацькі фашисти орієнтувалися на фашистську Італію. НФГ не мала значного впливу, але змогла організувати декілька антинімецьких акцій. Наприкінці 1930 р. завдяки їм відбулися демонстрації проти демонстрації у Празі німецького фільму, що переросли в масові заворушення. Було зруйновано два кінотеатри, невдачею закінчився штурм Німецького дому. Апофеозом руху чеських фашистів стала спроба заколоту – штурм Шкімітцьких казарм у Брно 21-22 січня 1933 р. Атака була відбита солдатами армії ЧСР німецької національності. Чеський фашизм не став масовою політичною силою в країні та не зміг скласти конкуренцію демократично орієнтованим чехословацьким партіям.

У Судетах значно активізувалися праворадикальні німецькі партії. Тісне співробітництво гітлерівської НСДАП з керівництвом Німецької національної партії Чехословаччини та Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії у Чехословаччині почалося наприкінці 1920-х рр. У грудні 1930 р. Р. Юнг, голова ННСРП(Ч), перебуваючи як почесний гість на з'їзді гітлерівської НСДАП заявив: «Що таке взагалі Чехія? Це штучне державне утворення, у якого немає жордної історії і жодного єдиного народу... коли ви створите третій рейх і ми будемо вільними».

Празький уряд сприйняв зростання впливу правих партій, як пересторогу, і намагався зміцнити економічні підвалини німецького «активізму». Проте урядове фінансування громадських робіт виглядало політично неадекватним після 30 січня 1933 р., коли Гітлер прийшов до влади і швидко вдався до успішних заходів по ліквідації безробіття та супутніх йому злиднів в Німеччині.

Зростанню судетсько-німецького націоналізму сприяла непослідовна політика чехословацької влади. На початку 1932 р. було

заборонено спортивне об'єднання партії націонал-соціалістів. Проте, незважаючи на вирок окружного суду в м. Брно, після процесу 8 серпня – 24 вересня 1932 р., щодо екстремістських дій ННСРП, влада зволікала з рішенням про заборону партії, спостерігаючи за розвитком ситуації в Німеччині. У Берліні відбувалася переоцінка політики щодо ЧСР. Так, у вересні 1932 р. міністр закордонних справ під час звіту президенту П. фон Гінденбургу, про переговори з новим чехословацьким послом В. Мастним, вперше висловився про «антинімецькі» тенденції чеської політики щодо меншин» і нібито антинімецьку зовнішню політику Праги.

Політичною помилкою чеських політиків була відмова судетським німцям у територіальній автономії, право на яку для народів республіки у жовтні 1928 р. визнав президент Т. Г. Масарик. Не була реалізована обіцяна німецьким активістам 1926 р. шкільна автономія. У вересні 1930 р. соціал-демократи, єдині з чехословацьких партій, ухвалили партійну програму, в якій запропонували шлях розв'язання питання меншин. Проте проект відповідного закону занадто довго перебував на стадії розробки і лише в грудні 1932 р. представник ЧСДРП І. Дерер запропонував його до розгляду. Коли до влади в Німеччині прийшов А. Гітлер така поступка німецькій меншині вже була недостатньою.

Зростав екстремізм Німецької націонал-соціалістської робітничої партії. У січні 1933 р. її депутат Г. Кребс виступив у парламенті з вимогою надання автономії Судетенланду (північно-західні прикордонні райони Чехословаччини). 1 лютого 1933 р. голова ННСРП Р. Юнг у Палаті депутатів проголосив, що його партію ніхто і ніколи не змусить до лояльності державі, висловився за митну і економічну єдність з Німеччиною і привітав А. Гітлера з приходом до влади.

10 лютого 1933 р. члени ННСРП(Ч) були звинувачені у зраді та позбавлені депутатського імунітету. Активістські партії ухилилися від голосування з цього питання, натомість праві партії активізували процес консолідації судетсько-німецької спільноти. Німецькі національні соціалісти на позачерговому з'їзді партії у червні 1933 р. поставили за мету сформувати німецький єдиний фронт. Але аграрії і християнські соціалісти не підтримали цього. Зважаючи на можливий розпуск ННСРП, її діяч Г. Кребс почав шукати нейтральну фігуру для консолідації судетсько-німецької політики. Його вибір зупинився на очільнику фізкультурного об'єднання К. Генлейнові. У липні 1933 р.,

на святі «Фізкультурного союзу» в м. Заац, Г. Кребс закликав К. Генлейна почати активно працювати в політиці та створити «Фронт судетсько-німецького народу» для об'єднання всіх правих німецьких партій.

2. Генлейнівський рух і новоактивізм. Погіршення зовнішньополітичного становища ЧСР у другій половині 1930-х рр.

Судетсько-німецького вітчизняний фронт був заснований 1 жовтня 1933 р., коли К. Генлейн виступив з відповідною ініціативою. Його створення Генлейн обґрунтовував необхідністю консолідації німців у вирішенні соціальних проблем, пов'язаних з подоланням наслідків економічної кризи. Насправді створення СНВФ мало на меті «ідентифікувати цілу етнічну групу з його політичним рухом»¹.

4 жовтня 1933 р. Верховний суд ЧСР констатував, що метою ННСРП є насильницьке порушення територіальної єдності чехословацької держави. Партія була розпущена на основі постанови закону про спілки. Одночасно була призупинена діяльність ННП. Депутатські мандати обох партій були перерозподілені між іншими судетсько-німецькими партіями. Лідери ННСРП Р. Юнг і Г. Кребс втекли до Німеччини, де працювали в іредентистських організаціях, а в 1936 р. стали членами рейхстагу. Багато активістів правих партій було арештовано, але ці дії влади поширенню правонаціоналістичних настроїв серед судетських німців. Саме генлейнівський рух заповнив вакуум на правому фланзі судетсько-німецької політики і вже не пов'язувався у свідомості судетсько-німецького, чеського і словацького населення з Німеччиною, з націонал-соціалізмом. Ядром СНВФ стали 150 000 національних соціалістів. Зареєстрованих членів СНВФ у червні 1934 р. налічувалося 85 тис. осіб.

К. Генлейн народився 1898 р. у м. Мафферсдорф (тепер Вратиславіце) у родині, типовій для прикордоння. Його батько був німцем, а мати – чешкою на прізвище Дворжачкова. Згодом, у 1941 р. Генлейн змінив прізвище своєї матері так, щоб воно звучало як німецьке: «Дворачек». К. Генлейн закінчив торгову академію в м. Габлонц (Яблонець-над-Нісою). З 1916 р. служив в австрійській армії, перебував на італійському фронті. У листопаді 1917 р.

¹ Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. - К., 2001. - С. 162.

потрапив до полону. У таборі для військовополонених на острові Асінара познайомився з націоналістичною ідеологією, зблизився з діячами німецького фізкультурного руху. У 1919 р. Генлейн повернувся на батьківщину, працював банківським службовцем у Габлонці, з 1925 р. – вчителем фізкультури при німецькому спортивному об'єднанні в м. Аш. Через шість років К. Генлейн посідав керівні посади в Німецькому фізкультурному союзі. Швидкому злету Генлейна сприяли його особисті якості як типового представника середніх верств, який зовні нічим не виділявся. Це імпонувало багатьом судетським німцям. Генлейн легко знаходив спільну мову зі звичайними людьми. Добрий оратор, він говорив просто і зрозуміло, любив короткі вислови, що набували характеру афоризмів. При цьому не претендував на роль інтелектуала. К. Генлейн любив славу, шанування, йому подобалося перебувати у центрі уваги, виступати у ролі рятівника, месії. Останнє було причиною, яка підштовхнула К. Генлейна до боротьби за вирішення німецького національного питання у Чехословаччині. Також причини популярності Генлейна полягали і в тому, що це була добре відома серед судетських німців людина, яка не «заплямувала» себе зв'язками з чехословацькими правлячими колами та участю в націонал-соціалістичному русі. Саме тому кандидатура Генлейна була зручна в якості консолідуючої фігури. Для судетсько-німецького правого руху в цей момент зміна лідерів була необхідною: майже всі лідери націонал-соціалістів опинилися в ув'язненні, в грудні 1933 р. помер один з засновників ННСРП Г. Кнірш.

Генлейнівський рух об'єднував різні політичні течії: а саме радикальну, що виступала за аншлюс, помірковану, яка прагнула до вирішення судетсько-німецької проблеми без зміни державних кордонів, шляхом надання широкої автономії німецькій меншині. Радикальне крило руху очолював К. Г. Франк, майбутній фактичний керівник протекторату Богемії і Моравії. Помірковане (автономістське) крило очолювали Е. Кундт, Г. Петер і Г. Нойвірт. Сам К. Генлейн вагався у виборі політичних орієнтирів. Але вже 20 червня 1934 р. у м. Бад Ельстер у розмові з «судетсько-німецьким референтом» Національного союзу німецького елемента за кордоном Г. Ульманом задекларував свою відданість націонал-соціалізму.

Генлейнівці одержали від Німеччини значну фінансову підтримку (8 млн. крон) за посередництвом створеної наприкінці жовтня 1933 р. заступником Гітлера Р. Гессом «Ради етнічних німців»

(очільники – К. Гаусхофер і Г. Стейнагер). Наступного року фінансова допомога з Німеччина продовжувала надходити.

Ставлення чеських політиків до СНВФ було неоднозначним. Частина чехословацьких аграріїв на чолі з Р. Бераном, які виступали за зовнішньополітичну орієнтацію на Німеччину, пропонували участь СНВФ в урядовій коаліції. Наприкінці 1933-на початку 1934 р. вони навіть мали переговори про це з Генлейном.

Зовнішні чинники в цей час були не сприятливими для ЧСР. Поліпшити відносини з Німеччиною укладенням пакту про ненапад у листопаді 1933 р. Прага відмовилася. Особливу ненависть нацистів викликало надання Прагою притулку політичним емігрантам з рейху – близько 2 тис. політичних противників режиму, зокрема, членам Центрального комітету компартії Німеччини на чолі з В. Ульбріхтом. Країни Заходу сформували щодо подій у Центральній Європі основи політики умиротворення агресора. Одним з свідчень цього був меморандум заступника керівника Південного відділу британського міністерства закордонних справ Е. Карра від 26 лютого 1934 р. з пропозицією визнати Дунайський регіон сферою інтересів Німеччини.

Діяльність правих рухів, насамперед, генлейнівців, вплив яких зростав, ставила під загрозу внутрішню стабільність у ЧСР. Головними опонентами СНВФ були судетсько-німецькі соціал-демократи і комуністи, можливість яких послабила відмова НСДРП(Ч) укласти єдиний антифашистський фронт з комуністами. Соціал-демократи під час активної передвиборчої кампанії до парламенту висунули гасло, що стало пророчим: «Генлейн означає війну!». Але, презентуючи себе національними захисниками інтересів німецької меншини, генлейнівці здобули більшу популярність. У демонстрації на їх підтримку у м. Хайда 21 жовтня 1934 р. взяло участь 70 тис. осіб. Жіночий марш на захист миру і демократії соціал-демократів у Фалкенау (Фалькнов) зібрав 7 тис. осіб.

Першою політичною програмою К. Генлейна можна вважати його промову 21 жовтня 1934 р. у Чеській Ліпі (Бьоміш-Лейпе), в якій він вимагав адміністративної децентралізації республіки, засудив пангерманізм і панславізм, наголосив, що «ніколи і за жодних обставин не відмовимося від лібералізму», який відрізняє СНВФ «від національного соціалізму». До того ж він проголосив, що не зацікавлений у ревізії кордонів: «Нашим німецьким братам у Словаччині і Підкарпатській Русі сьогодні зрештою живеться з

багатьох поглядів краще, ніж тим, які живуть під гнітом руйнівної політики щодо меншин в Угорщині... ». Генлейн присягався: «стоїмо за демократично-республіканську державну форму Чехословаччини» і вимагав справедливого представництва в урядовому апараті, зустрічних кроків з чеського боку в питаннях мовної політики¹.

У відповідь на мітинги СНВФ судетсько-німецькі соціал-демократи організували масові демонстрації 4 листопада 1934 р. у Карлсбаді, Боденбасі, Тьопліц-Шьонау, Комотау. Напруженість чесько-німецьких відносин спричинила спробу штурму чеськими студентами Німецького університету в Празі у листопаді 1934 р.

На парламентські вибори 1935 р. генлейнівці йшли із закликами до боротьби за соціально-економічні, політичні, культурні права судетських німців. Головною перевагою передвиборчої агітації СНВФ було гасло єднання всіх судетських німців. Лідери Судетсько-німецького вітчизняного фронту відкидали звинувачення у зв'язках з гітлерівською Німеччиною, чим вибивали ґрунт з-під ніг судетсько-німецьких соціал-демократів, які будували свою критику на твердженні про нацистський характер генлейнівського руху. Генлейнівці приділяли особливу увагу «жіночому питанню», підкреслювали, що виступають на захист материнства і дитинства. Відомим став вислів К. Генлейна: «Менше одягу – більше дітей». Німеччина продовжила всебічну підтримку К. Генлейна. З лютого 1935 р. її фінансова допомога СНВФ зросла до 300 000 імперських марок на місяць. Формально кошти виплачував «Німецький союз німецького елемента за кордоном». На користь К. Генлейна спрацьовувало економічне піднесення в сусідній Німеччині після приходу до влади Гітлера у 1933 р. К. Генлейн розглядав парламентські вибори 1935 р. «як саарський плебісцит про приналежність до цієї держави або до Німеччини»².

Під час підготовки до виборів, у лютому 1935 р. Генлейн прагнув утворити своєрідну коаліцію «Місто і село», для чого мав переговори з Союзом землеробів. Але аграрії не погодились на організаційне об'єднання, що викликало провал перемовин. Натомість у березні 1935 р. СНВФ зміг укласти передвиборчу угоду з Карпатсько-німецькою партією, що діяла в Словаччині.

¹ Brugel J. W. Češi a Němci 1918-1938... – S. 349-350.

² Broklová E. Politická kultura německých aktivistických stran v Československu. 1918 – 1938. – Praha, 1999. – S. 58.

Всупереч генлейнівській ідеології, судетсько-німецькі активісти надавали чимало аргументів на користь співіснування німецької і чеської національних культур. З середини 1930-х рр. одним з головних напрямків у пропаганді НСДРП(Ч) стало проголошення «німецько-чеського рівноправ'я», поєднання «духу Гьоте і Маркса» та «гуманістичного соціалізму Масарика». Негативним чинником передвиборчої кампанії судетсько-німецьких партій – учасників правлячої коаліції, зокрема, соціал-демократів, була відсутність прикладів конкретних здобутків свого перебування в коаліції з чехословацькими партіями. Вони навіть виправдовувалися: «Уже п'ять з половиною років ми знаходимося в уряді... Ми не можемо добитися соціалістичних перетворень у країні в коаліції з великими буржуазними партіями».

Керівництво партії віддавало перевагу діям ізольовано від інших активістських партій: у травні 1935 р. НСДРП(Ч) були організовані багатотисячні зібрання молоді під антифашистськими гаслами в різних містах з німецьким населенням, наприклад, в Боденбасі, Тахау, Комотау.

Головною метою своєї політики судетсько-німецькі соціал-демократи проголошували боротьбу «... демократії проти фашизму» і захист миру. Вони виступали за перетворення ЧСР у «батьківщину народів». Нечітку позицію посіли судетсько-німецькі праві партії: найбільші з них, аграрії та християнські соціалісти не виступали активно проти СНВФ. Чехословацькі комуністи критикували і генлейнівців і судетсько-німецьких активістів, що не зуміли ліквідувати «національний гніт» німців у ЧСР. Загалом, все це не сприяло створенню реальної конкуренції генлейнівському руху.

Е. Бенеш, німецькі і чехословацькі соціал-демократи були рішучими противниками участі у демократичних виборах СНВФ, який вони розглядали як керовану з Берліну філію НСДАП. Прем'єр Я. Маліпетр дотримувався нейтралітету. Вирішальним стало ставлення президента. У зверненні до Т. Г. Масарика К. Генлейн стверджував: «З самого першого дня нашої політичної діяльності я однозначно і загалом ясно презентував наше ставлення до чехословацької держави і чеської нації. Тільки зла воля чи сплановане нерозуміння може в нашій партії вбачати політичну організацію, що загрожує державі». 6 лютого 1935 р. Т. Г. Масарик відкинув пропозицію Е. Бенеша заборонити партію Генлейна. В обґрунтуванні президент вказував: не існує жодного

напівплюралізму, тому в плюралістичній демократії не можна заборонити політичну партію. Як демократу Масарику важливо було надати Генлейну можливість проявити себе на у парламенті, а у випадку необхідності його рух завжди буде можна заборонити.

6 квітня 1935 р. організація К. Генлейна була допущена до виборів, а 30 квітня - перейменована на Судетсько-німецьку партію (СНП).

Зміцнити свої зовнішньополітичні позиції шляхом підтримки ідеї колективної безпеки ЧСР не вдалося, навіть підписанням 16 травня 1935 р. договору з СРСР, який передбачав взаємну підтримку в боротьбі проти агресії. Зауважимо, що надання допомоги Чехословаччині з боку Радянського Союзу було поставлено в залежність від допомоги Франції. А сам договір згодом надав СНП привід для критики «прорадянської» і «антинімецької» зовнішньої політики ЧСР.

На парламентських виборах 19 травня 1935 р. переконливо перемогла партія Генлейна. Вона набрала 2/3 всіх німецьких голосів – 1 249 530, що складало 15, 2 % від всіх голосів виборців ЧСР. Генлейнівці провели в парламент 44 депутати і 23 сенатори. За найбільшу чехословацьку партію – аграрну – проголосувало 1 116 593 особи і завдяки використанню особливостей підрахунку голосів по виборчим районам ЧСР, вона отримала 45 мандатів, за соціал-демократів віддали голоси 1 034 774 особи.

Інші судетсько-німецькі партії разом змогли набрати лише 600 тис. голосів (біля 33 % голосів судетських німців), половина з яких належала соціал-демократам. Союз землеробів вийшов з виборів наполовину ослабленим. Не зважаючи на результати виборів, судетсько-німецькі активісти зберегли свої позиції у правлячій коаліції, але їх позиції значно послабилися: соціал-демократ Л. Чех отримав посаду міністра охорони здоров'я, аграрій Ф. Спіна - міністра без портфеля.

Як вірно відмітив Ф. Сейбт, вельми нереалістично було очікувати в судетській області в умовах економічних негараздів «чогось на зразок бажання жертвувати собою абстрактному ідеалу» демократії¹.

Після перемоги на виборах 1935 р. К. Генлейн не отримав жодних посад і формально залишався лише головою СНП. Водночас

¹ Seibt F. Německo a Češi... – S. 308.

у м. Хеб депутати від СНП присягнули особисто йому. Цим К. Генлейн скопіював А. Гітлера, якому після перемоги на парламентських виборах влітку 1932 р. присягнуло 230 депутатів НСДАП. Парламентську фракцію СНП очолив Р. Санднер, а пізніше Е. Кундт. 21 травня 1935 р. у телеграмі Т. Г. Масарику К. Генлейн переконував, що бажає діяти «тільки на ґрунті конституції нашої держави», наголошував, що інтересам судетсько-німецького населення відповідала би участь тільки його партії в уряді. К. Генлейн звернувся з пропозиціями про співробітництво до представників німецьких аграріїв і судетсько-німецьких християнських соціалістів, також розраховував на підтримку чехословацьких аграріїв. Проте останні, після недовгих вагань, рішуче дистанціювалися від СНП, як наслідок, партія Генлейна опинилася поза правлячою коаліцією.

При підготовці до виборів 1935 р. і після оголошення їх результатів, генлейнівці не мали чіткої програми дій та очікували розвитку ситуації. Це підтверджувалося непослідовністю і суперечливістю політики СНП у 1935-1937 рр., що не заважало партії отримувати гроші з Німеччини. Після виборів кур'єрною поштою надходило до Праги щомісяця 12 000 марок (130 000-140 000 крон). Німецька дипломатія розглядала СНП як платну агентуру.

Під впливом виборчої поразки, на 10-му з'їзді НСДРП(Ч) 2-23 червня 1935 р. у Брно була висловлена ідея консолідації всіх демократичних партій і організацій судетських німців у боротьбі проти СНП. Молоді активісти на з'їзді різко критикували партійне керівництво, яке вони звинувачували у результатах, отриманих на виборах. Лідери молодого покоління активістів – Е. Францель і В. Якш виступили з новими програмними положеннями, що стали основою для так званого молодіжного судетсько-німецького активізму. Зусиллями Е. Францеля і В. Якша були розроблені самобутні концепції «народного соціалізму», мета яких – охопити всі верстви судетських німців, а також «другої державотворчої нації». У виданій в Братиславі 1936 р. праці «Західноєвропейська революція» були висловлені важливі геополітичні висновки, актуальні і сьогодні. Так, Е. Францель вказував, що після Першої світової війни Західна Європа припинила існування в звичному раніше сенсі: не існувало більше імперій, не було єдиного зразка поведінки, загальноєвропейської єдності і ладу. У цих умовах остаточно стало зрозуміло, що «світова організація», єдиний «світовий лад» надалі

неможливі. Е. Францель визначав два головних джерела небезпеки для західноєвропейців. З одного боку, це традиційне прагнення західного світу розсунути межі свого світу на Схід. Найбільш адекватним і прийнятним для західноєвропейців, він вважав становище досягнуте після 1878 р., яке було зруйноване в 1918 р., що призвело, в свою чергу, до порушення європейської рівноваги. Друга небезпека для Західної Європи вбачалась Францелем у розповсюдженні іноземних впливів з Америки та Азії. Францель підкреслював, що «європейська культура збанкрутіла. На спортмайданчиках панує Америка, в танц-барах – Африка, в залах громадських зборів – дух Азії». Однією з головних причин занепаду Західної Європи Францель називав панування ліберальної моделі суспільного розвитку, яка характеризувалась ним як віра в господарство, в числа, в гроші, коли демократія перетворюється тільки в проблему підрахунку голосів. При цій системі суспільство деградує, що пов'язано також з міфами ліберальної епохи. Е. Францель особливо наголосив на загрозі знищення Західної Європи як суспільно-політичного поняття, вказував, що вона стоїть перед часом, коли відбувається «кінець і початок європейської історії». Головним змістом нової епохи Францель вважав втрату західноєвропейцями провідних ролей у світі. «Ми більше не є господарями землі. Наша історія вже не є всесвітньою історією, - писав він. – Наші товари не знаходять ринків, наші люди – праці... Якщо ми не знайдемо виходу, то незабаром будемо являти собою музей, місце для екскурсій, пляж, зручний готель, аеропорт і смішну ремінісценцію для американців... Фабрику споживацьких і готових товарів для Росії ... Наш західноєвропейський дух зміщується з азійським світосприйняттям... Так або інакше, але ми будемо фелатами». У цій ситуації Е. Францель бачив лише один вихід – західноєвропейську консервативну революцію, яка б повернула Західну Європу в русло традиційного історичного розвитку. «Ми хворі, - писав він... - ... Ми потребуємо революції. Але ця революція не повинна бути справою тільки однієї нації. Наші національні революції завершилися. Остання з них, російська, знайшла своє поширення на Сході... Західноєвропейська революція ... повинна бути консервативною... Вона потребує традиції, у взаємодії всіх націй Західної Європи... Назад, до західноєвропейського простору, до західноєвропейської людини». Згідно Е. Францелю, як ідея соціалізму здійснює своєрідний поворот через національний соціалізм до

соціалізму європейського, так і консервативна революція, поверне західноєвропейців до їх національно-культурних витоків, до них самих. Соціалізм є в цьому ряду найважливішою з'єднуючою ланкою, оскільки консервативна революція буде житись «духом соціалістичного ладу»¹.

Наприкінці 1935 р. в активній політичній діяльності СНП з'явився міжнародний напрямок. 9 грудня 1935 р. Генлейн прочитав вперше у Лондоні у Королівському інституті міжнародних відносин лекції про становище німецької меншини. Почалися його контакти з політичними колами Англії, від яких поступово він отримував підтримку своїх автономістських вимог.

У внутрішньополітичному житті СНП спробувала опонувати кандидатурі Е. Бенеша на президентських виборах. Навіть, незважаючи на участь у виборах антинімецьки налаштованого кандидата Б. Немеца, СНП відмовилася підтримати кандидату Е. Бенеша, яку рекомендував Т. Г. Масарик. Завдяки 340 (з 440) голосам чехів і словаків, активістських німецьких, польських, угорських, карпаторуських депутатів 18 грудня 1935 р. Е. Бенеш був обраний другим президентом ЧСР. Прикметно, що чеські аграрії і СНП пропонували чеському історику Й. Пекаржу, відомому своєю критикою аграрної реформи в ЧСР як спрямованої проти інонаціональної аристократії, виставити свою кандидатуру на президентських виборах.

У процесі політичної боротьби відбувалися різноманітні дискусії між генлейнівцями і активістами. У лютому 1936 р. К. Генлейн виступив з великою промовою, в якій вимагав створення особливої культурної програми, яка б рівною мірою враховувала інтереси чеського і німецького народів. Ця вимога висувалася незважаючи на сприятливу щодо судетських німців культурно-освітню політику ЧСР. Її свідченням було, зокрема, відкриття 1934 р. у Празі п'ятого вищого німецького навчального закладу в ЧСР – вчительської академії для підготовки вчителів початкових шкіл.

Галузь культури була однією з основних сфер боротьби між СНП і їх опонентами. Активісти вказували на фашистський характер генлейнівського руху і його вимог у сфері культури. «У цій ідейній боротьбі наша освітня робота уособлює собою вбивчу зброю» - відзначав соціал-демократ Е. Пауль. Також активісти мали

¹ Крестинин С. В. Судетские немцы... – С. 139-142.

можливість силового спротиву генлейнівцям власними воєнізованими формуваннями так званої «Республіканської (Червоної) оборони», керівником якої з 1935 р. був молодий соціал-демократ Е. Пауль. Але основною ареною боротьби неоактивісти вважали інститути парламентаризму. Наприкінці 1936 р. вони розгорнули кампанію по підготовці до виборів в органи самоврядування.

У квітні 1936 р. подальшого розвитку набули ідеї судетсько-німецького молодіжного активізму. Соціал-демократ В. Якш, аграрій Г. Хакер, християнський соціаліст Г. Шютц здійснювали спільні виїзди в провінцію, виступали перед робітниками, селянами, ремісниками з пропагандою своїх поглядів. В. Якш вважав, що здійснення ідей консервативної революції слугуватиме консолідації держав Центральної Європи з метою захисту демократії від загрози фашизму, а також вирішенню німецького питання. Г. Хакер, Г. Шютц і В. Якш на основі концепції «народного соціалізму» підготували план зміни статусу судетських німців – з найбільшої національної меншини ЧСР німці повинні були стати «другою державотворчою нацією». Суть концепції зводилась до перетворення Чехословаччини за швейцарським зразком кантонального устрою, до відмови від принципу «національної держави» на користь принципу «батьківщини народів».

Прагнучи обмежити політичну і пропагандистську діяльність СНП, підтримати активістів, уряд М. Годжи заборонив проведення судетсько-німецького культурного тижня і з'їзду генлейнівців, призначеного на квітень 1936 р., а також вживав інших заходів. З іншого боку, на конференції німецьких освітніх працівників 21 травня 1936 р. міністр закордонних справ К. Крофта проголосив, що «німців охоче визнаємо другою державною нацією», яка своєю значимістю і кількісною вагою посідає друге місце в країні. Але практичних кроків щодо реалізації цих положень не було.

На розвиток внутрішньополітичної ситуації в ЧСР впливали європейські події. Середина 30-х рр. пов'язана у Центрально-Східній Європі із значним перегрупуванням сил. Зростання військової потужності нацистської Німеччини при потуранні Англії та Франції і послаблення Італії, внаслідок її війни з Абіссінією, призвело до посилення німецької експансії в Центральній і Південно-Східній Європі. У березні 1936 р., коли німецька армія увійшла до Рейнської демілітаризованої зони, західні держави не вчинили жодного опору.

Саме тоді розпочалася ліквідація французької системи безпеки в Європі. З боку Чехословаччини реакцією на ці події стало ухвалення 30 квітня 1936 р. закону про оборону держави, згідно з яким розпочалося зміцнення системи оборони на кордонах країни.

В умовах зміцнення міжнародних позицій Німеччини зростали й вимоги СНП. 16 червня 1936 р. СНП ставить вимогу федералізації расових частин ЧСР і покращення відносин з Німеччиною.

Успіхом активістської політики вважається організація влітку 1936 р. поїздки Е. Бенеша судетсько-німецькими районами та вступ 2 липня 1936 р. до урядової коаліції німецької християнсько-соціальної партії, що делегувала на міністерську посаду Е. Заїчка. Отже, в уряді були представлені всі судетські партії, за винятком СНП, проте судетсько-німецькі активісти не мали конкретної програми, вони не давали відповіді на питання, ким повинні себе вважати члени їхніх партій: німцями, німецькомовною національною меншиною або чехословацькими громадянами.

Зазначимо, що 12-17 серпня 1936 р. на Берлінській олімпіаді відбулися переговори А. Гітлера і К. Генлейна, який висловив свої симпатії фюреру. На Нюрнберзькому з'їзді нацистської партії 9 вересня 1936 р. Й. Геббельс назвав Чехословаччину «авіаносцем Радянського Союзу в Центральній Європі». Прикметно, що на з'їзді оголосили «чотирьохрічний план», за яким до 1940 р. Німеччина повинна була бути готовою до війни з будь-яким противником.

В історіографії вважається, що саме з 1936 р. СНП функціонувала в якості «п'ятої колони», тобто нацистської агентури в ЧСР і отримувала кошти через «Національний союз німецького елемента за кордоном». Посольство Німеччини в Празі надавало ці кошти К. Генлейну разом з директивами про шпигунство. Організація гітлерівської партії по роботі за кордоном, якою керував Е. Бохле, також надавала кошти Генлейну і за допомогою СНП створила свою розвідувальну мережу в ЧСР.

Генлейнівці прагнули використовувати з пропагандистською метою з'їзд Союзу німецьких меншин в Європі у листопаді 1936 р. в Карлових Варах.

Операції німецької розвідки проти Чехословаччини посилилися після зустрічі 13 і 14 листопада 1936 р. Е. Бенеша з емісарами А. Гітлера Гаусхофером і Трауттмансдорфом, на якій президент ЧСР відхилив ідею про укладення пакту про ненапад.

З січня 1937 р. працівник німецької розвідки (Абверу) Е. Штольце почав створювати в ЧСР агентурну мережу, якою керував заступник К. Генлейна К. Г. Франк. За спогадами Е. Штольке, головними «завданнями Франка і СНП були дезорганізація і деморалізація чехословацьких збройних сил». Йшлося про створення у межах партійної організації спеціальних структур. К. Г. Франк повинен був регулярно повідомляти Абвер про настрої судетських німців. У перспективі Абвер розраховував на використання СНП у створенні бойових груп «трійок» або «п'ятірок» для розгортання збройного повстання в тилу чехословацьких урядових військ. Кройцбергер очолив диверсійно-розвідувальну групу в СНП. У 1937 р. керівник Абверу В. Канаріс налаштував своїх агентів на відкриту боротьбу з чехословацькою владою. На території ЧСР вони почали організовувати таємні склади зі зброєю і бази для майбутніх партизан.

В цих умовах важливою віхою на шляху консолідації активістів був спільний меморандум судетсько-німецьких партій, що входили до урядової коаліції. Меморандум був представлений 27 січня 1937 р. прем'єр-міністру М. Годжі. У документі йшлося про рівні права для всіх націй у ЧСР, у першу чергу увага приділялася проблемі зайнятості населення в судетських районах, вимозі пропорційного представництва в державних органах робітників і службовців усіх національностей. Радикальною в меморандумі була вимога відміни ст. 52 закону про мови, що надавала перевагу чеській мові. Чехословацьке керівництво загалом позитивно сприйняло меморандум і після консультацій між урядом і активістами 18 лютого 1937 р. була укладена так звана відповідна угода. Наслідком лютневої угоди став прийом на державну службу 6500 осіб німецької національності. Зокрема, Державні шляхи прийняли 4270 німців на посади допоміжних робітників. Міністр пошт А. Тучни (чеський національний соціаліст) також збільшив чисельність німецького персоналу до 16,4 %.

К. Генлейн не підтримав укладення угоди між активістами і урядом під тим приводом, що урядові німецькі партії не представляли більшості судетських німців. У свою чергу К. Генлейн «реанімував» конституційні проекти судетсько-німецьких партій 1919 р. Так, на масовому мітингу в Усті-над-Лабою (Ауссіг) 28 лютого 1937 р. він вимагав запровадження національних кадастрів, в які були б об'єднані національності країни з наданням їм самоврядування в

економічній, національній і культурній сферах. Для досягнення цих вимог К. Генлейн декларував при певних випадках використання «позадержавних можливостей, які за нами визнає міжнародне право». Зазначені вимоги були конкретизовані в ініційованому К. Генлейном 27 квітня 1937 р. проекті закону «Про охорону нації». Відповідно до нього мали бути створені громадсько-правові спілки, в яких були б об'єднані окремі національні групи (кадастри). Уряд розглядав проект як протиконституційний і не прийняв його. На думку історика Й. Брюгеля, цим проектом під прикриттям національної справедливості ставилося завдання за допомогою тоталітарних установ знищити демократичну державу¹.

У прагненні зміцнити свої позиції, СНП пішла на союз з угорськими партіями в ЧСР. 11 травня 1937 р. у Празі керівництво Судето-німецької партії (К. Генлейн і К. Г. Франк) і представники Угорської об'єднаної партії в Словаччині (Г. Сюлле, А. Ярош і Я. Естергазі) обговорювали план спільних дій, спрямованих проти ЧСР. А 1 червня 1937 р. Німеччина розпочала розробку плану воєнного нападу на ЧСР – плану «Грюн» («Зелений»).

Натомість активісти продовжували боротьбу за демократичну ЧСР, свідченням чого став марш соціал-демократичної Робітничої оборони в Усті-над-Лабою 3-5 липня 1937 р.

Радикалізація СНП змусила прем'єра ЧСР розпочати з нею переговори, які відбулися 16 вересня 1937 р. На переговорах з К. Генлейном, М. Годжа обіцяв поступове вирішення судетсько-німецького питання, запропонував СНП увійти до урядової коаліції. Водночас уряд погодився з вимогою К. Генлейна про час муніципальних виборів у травні 1938 р.

На початку жовтня 1937 р. К. Генлейн отримав від радника А. Гітлера з питань зовнішньої політики Й. Рібентропа вимогу дестабілізації внутрішньої ситуації у ЧСР і винесення судетсько-німецьких автономних вимог на міжнародну політичну сцену. У своїй промові з приводу четвертої річниці заснування СНВФ К. Генлейн проголосив, що «сьогодні питання судетських німців стає європейською проблемою, яким мусить перейматися європейська політика, і що такою проблемою залишиться до того часу, доки не визнають наші права». Крім того, у середині жовтня 1937 р. у Лондоні він заявив, що не хоче зміни конституції, а бажає її

¹ Brugel J. W. Češi a Němci 1918-1938... – S. 423.

вдосконалення. Водночас СНП змінила свою тактику, спровокувавши першу велику сутичку з правоохоронними органами ЧСР 17 жовтня 1937 р. у м. Тьопліц-Шьонау. Коли поліція затримала декількох депутатів СНП К. Генлейн в гострому за змістом листі президенту Е. Бенешу поставив вимогу негайного надання автономії Судетам. Прикметно, що лист був оприлюднений у Берліні раніше, ніж його отримав Е. Бенеш, чим публічно було показано зв'язок К. Генлейна з Берліном.

У цей час судетсько-німецькі активістські партії створили особливий консультативний орган – Центральне відділення, в якому акценти ставили не на політичні методи розв'язання судетської проблеми, а віддавали пріоритет культурному розвитку німців. У листопаді 1937 р. був складений спеціальний план дій активістських партій, який передбачав, зокрема, створення Німецького провінційного театру, Німецької академії наук, Німецької музичної академії. Координація зусиль судетско-німецьких активістських партій могла відіграти велику роль в організації опору правим силам. Проте, між активістськими партіями так і не виникло повного взаєморозуміння. Соціал-демократи і праві партії розглядали взаємне зближення лише як тимчасовий, тактичний крок. Спільна позиція допомагала досягти значних успіхів. У листопаді 1937 р. при обговоренні бюджету, завдяки німецьким активістам парламент ухвалив рішення, за яким при призначенні цивільних службовців мав діяти принцип пропорційності на національній основі.

Проте зовнішня ситуація сприяла СНП. Так, 5 листопада 1937 р. відбулася таємна нарада А. Гітлера, міністра закордонних справ К. фон Нейрата, військового міністра В. фон Бломберга, головнокомандуючий сухопутними військами В. фон Фріча, головнокомандуючого військово-морським флотом Е. Редера, головнокомандуючого військово-повітряними силами Г. Геринга, зафіксована в так званому «Протоколі Госбаха». Торкаючись проблеми розширення життєвого простору як умови збереження німецької нації, Гітлер однозначно заявив, що не задовольниться вимогою перегляду кордонів за етнічними критеріями, тобто приєднання Судетської області, а ставить завдання завоювати всю Чехословаччину. Це дозволить створити вихідну базу для досягнення далекосяжних імперських цілей. На його думку, Англія і Франція

«вже нишком списали з рахунків Чехію»¹. А. Гітлер вважав, що приєднання до Німеччини Чехословаччини та Австрії дозволить отримати продовольство для 5-6 млн. осіб, за умови, що з Чехії буде примусово виселено 2 млн. осіб, з Австрії – 1 млн. Ставка робилася на миттєву війну – «бліцкриг». Перший варіант – час здійснення – з 1944 до 1945 рр. В. фон Бломберг і В. фон Фріч не підтримали цих планів А. Гітлера, дали ясно зрозуміти, що армія ще не готова до проведення великої європейської війни.

Через декілька днів А. Гітлер отримав від К. Генлейна меморандум, який «обґрунтовував» геополітичні плани фюрера. У документі лідер СНП стверджував, що «порозуміння між німцями і чехами в Чехословаччині практично неможливе і вирішення судетсько-німецького питання можливе тільки у Рейху», а внутрішня політика ЧСР з 1933 р. «однозначно і планомірно спрямована на денаціоналізацію і знищення судето-німецтва». Генлейн підкреслив, що «не прагне нічого більшого, ніж включення судетсько-німецького, навіть всього чесько-моравського-сілезького простору до імперії, проте відкрито мусить виступати за існування Чехословаччини, за цілісність її кордонів і його власна політична боротьба повинна виглядати як досягнення чисто внутрішньополітичної мети».

Непряму підтримку своїх планів Німеччина здобула в особі британського прем'єр-міністра Н. Чемберлена, який очолив уряд 28 травня 1937 р. Політик був зацікавлений у збереженні Британської імперії, а тому вважав ситуацію в Центральній і Східній Європі не важливою для Лондона. Н. Чемберлен підтримував політику умиротворення, суть якої полягала в тому, щоб шляхом невеликих поступок, жертв на користь агресивних фашистських і диктаторських держав, зокрема, гітлерівської Німеччини, зберегти мир в Європі. Не в останню чергу таку позицію викликав синдром величезних втрат у роки Першої світової війни. Політика умиротворення була слабкою і капітулянтською. Радянський дипломат І. Майський так згадував про прем'єра: «... Невіл Чемберлен був людиною обмежених поглядів і малих здібностей, ... його політичний світогляд, за висловом Ллойд-Джорджа, не вивищувався над світоглядом «провінційного фабриканта залізних ліжок... Основною метою Чемберлена було «умиротворення» фашистських диктаторів у розрахунку на встановлення «західної безпеки». Це був, звичайно, як висловлювався

¹ Фест И. К. Гитлер. Биография. - Пермь, 1993. - Т. 3. – С. 87.

Черчілль, ідіотизм, але класова ненависть до держави соціалізму була в Чемберлена ... настільки велика, що вона цілком затьмарювала йому розум. Черчілль у своїх воєнних мемуарах, говорячи про Чемберлена і його ставлення до Гітлера, іронічно відмічає: «Він надихувався надією умирити і реформувати його, а потім привести до повної покори». Тут Черчілль дотримувався пристойних літературних манер. У приватних розмовах він висловлювався набагато міцніше. Пам'ятаю, одного разу він сказав мені: - Невіл – дурень... Він думає, що можна їхати верхи на тигрі».

19 листопада 1937 р. у резиденції А. Гітлера Берхтесгадені на зустрічі з британським політиком Е. Галіфаксом, фюрер заявив, що після Першої світової війни тісний «союз між Австрією і рейхом був абсолютно необхідним, і народ Австрії прагнув до цього з 1919 р. Не можна більше допускати і пригнічення судетських німців з боку чехів. І нарешті, Німеччина повинна мати можливість вільно розширювати свої економічні зв'язки з Південно-Східною і Західною Європою, тому що ці регіони склали природне доповнення німецької економіки...». Галіфакс відмітив, що Англія готова розглядати будь-яке рішення за умови, що воно не базуватиметься на силі.

Можна погодитись з висновком німецького історика Ф. Сейбта, що після 5 і 19 листопада 1937 р. «закордонна і внутрішня політика Чехословаччини постала перед комбінованою загрозою».

29-30 листопада 1937 р. у Лондоні Н. Чемберлен запропонував обговорити зобов'язання Франції, що витікають з її союзу з Чехословаччиною. Міністр закордонних справ Франції І. Дельбос підкреслив, що французькі зобов'язання можуть бути як втілені, так і не втілені до часу єдиної реальної загрози – заворушень серед німецької меншини в Чехословаччині, підтриманих німецькими збройними силами. Н. Чемберлен наголосив на необхідності умиротворення Німеччини, «навіть якщо вона побажає включити до свого складу кого-небудь із сусідів».

У 1938 р. ЧСР здійснила подальші зустрічні кроки щодо німецької меншини. 1 січня 1938 р. голова аграрної партії Р. Беран опублікував у газеті «Венков» статтю, в якій стверджував, що досягнути угоди з німецькою меншиною є «наказом доби» і запропонував СНП, звичайно, не знаючи, що вона принаймні з 1937 р. активно діяла проти ЧСР, вступити до урядової коаліції. Прем'єр М. Годжа і президент Е. Бенеш фактично не заперечували

проти цього, хоча знали, що в цей час біля 1000 генлейнівців відбували покарання за шпигунство на користь Німеччини. Міністр охорони здоров'я Л. Чех збільшив кількість німецькомовних службовців у своєму відомстві до 23, 32 %, що приблизно відповідало їх частці в структурі населення республіки. Аналогічні процеси розпочалися й в інших міністерствах: залізничного транспорту (Р. Бехіне), юстиції (І. Дерер), соціальної опіки (Я. Нечас). Проте загалом ідею Р. Бенара заперечили чехословацькі соціал-демократи та німецькі партії, що були членами уряду ЧСР.

Проте замість досягнення угоди з урядом ЧСР Судетсько-німецька партія прагнула створення єдиного опозиційного блоку національних спільнот. 8 лютого 1938 р. у м. Ружомберку (Словаччина) відбулася зустріч К. Франка з А. Глінкою. Угоду про співпрацю укладено не було, але від К. Генлейна Глінківська словацька народна партія отримала 5 млн. крон на активізацію своєї діяльності. Фактично відбулася синхронізація їх тактики в політичній діяльності.

Питання і завдання:

1. Визначте політичні та економічні наслідки світової кризи 1929-1933 рр. у Судетах.
2. Чим пояснюються успіхи генлейнівського руху в 1933-1937 рр.?
3. У чому проявилася радикалізація вимог СНП в другій половині 1930- рр.?
4. Чому зазнав невдачі судетсько-німецький неоактивізм як пошук нових принципів співробітництва з владою ЧСР?
5. У чому пролягали зовнішні причини загострення судетського питання?
6. Поясніть вислів У. Черчілля: «Миротворець – це той, хто годує лютого крокодила, не розуміючи, що і сам зрештою буде з'їденим».

Робота з джерелами:

З меморандуму Госбаха від 5 листопада 1937 р.:

«З метою покращення нашого воєнно-політичного стану в будь-якому випадку воєнних ускладнень нашим першим завданням повинен бути розгром Чехословаччини і одночасно Австрії, щоби зняти загрозу з флангу при можливому наступі на захід. У випадку конфлікту з Францією, мабуть, неможливо очікувати, що Чехія оголосить нам війну в один і той самий день, що й Франція. Однак в

міру нашого ослаблення, в Чехії буде зростати бажання взяти участь у війні, причому її участь може проявитися в наступі на Сілезію...

Якщо ж Чехія буде розгромлена і буде встановлений кордон Німеччини з Угорщиною, то у випадку нашого конфлікту з Францією можна буде швидше очікувати, що Польща займе нейтральну позицію...

Взагалі фюрер вважає цілком ймовірним, що Англія, а також, можливо, і Франція тишком вже списали з рахунків Чехію і погодились з тим, що коли-небудь це питання буде вирішене Німеччиною. Труднощі, які переживає імперія, а також перспектива знову бути втягнутими в довготривалу європейську війну є вирішальними для неучасті Англії у війні проти Німеччини. Англійська позиція, напевне, не залишиться без впливу на позицію Франції. Виступ Франції без підтримки Англії з перспективою, що наступ захлинеться перед нашими західними укріпленнями, є малоімовірним...».

Запитання: Чим Гітлер обґрунтовував необхідність знищення ЧСР?

V. Судетське питання в міжнародних відносинах 1938 р.

1. Зовнішні та внутрішні чинники загострення судетського питання взимку-весною 1938 р. Перша чехословацька криза.

2. Апогей другої чехословацької кризи. Мюнхенська угода 1938 р.

1. Зовнішні та внутрішні чинники загострення судетського питання взимку-весною 1938 р. Перша чехословацька криза.

20 лютого 1938 р. Гітлер у великій парламентській промові оголосив Рейх захисником 10 млн. німців, що живуть за його межами. Йшлося про австрійців і судетських німців. Прагнення «захистити» принцип національного самовизначення в міжнародних відносинах було не єдиним стимулом нацистської політики. Не менше Гітлер прагнув пожитись чехословацькою сировиною (бокситами, нафтою і пшеницею).

Після аншлюсу Австрії 12 березня 1938 р., що знаменував крах Версальської системи, на порядок денний міжнародних відносин було винесено судетську проблему, яка стала головною у Європі.

Міжнародне значення аншлюсу визначив У. Черчілль у промові 14 березня 1938 р. в Палаті громад: «Відень – центр комунікацій всіх країн, що входили до складу старої Австро-Угорської імперії, і країн, розташованих на південному сході Європи. Дунай майже весь тепер у руках німців. Оволодівши Віднем, нацистська імперія отримала можливість встановити військовий і економічний контроль над всіма комунікаціями Південно-Східної Європи – шосейними, річковими і залізничними.

На даний момент Чехословаччина ізольована як в економічному, так і в військовому відношенні. Вихід для її торгівлі через Гамбург, передбачений мирним договором, звичайно, може бути в будь-який момент закритий, а її залізничні і річкові шляхи, що йдуть на південь і далі на південний схід, можуть бути відрізані. Її торгівля може бути обкладена непосильними для неї митами. Це країна, яка колись була величезним промисловим районом старої Австро-Угорської імперії. Тепер вона відрізана або може бути відрізана негайно, якщо в результаті обговорення, що відбувається зараз не будуть вжиті заходи щодо охорони комунікацій Чехословаччини. Вона миттєво може бути відрізана від своїх джерел сировини в Югославії і від природних

ринків, створених нею там. Економічне життя цієї невеликої держави може сильно постраждати в результаті такого акту насилля, який був здійснений минулої п'ятниці вночі»¹.

За спогадами А. Шпеєра, незабаром після «аншлюсу», Гітлер у вузькому колі довірених осіб, «наказав принести карту центральної Європи, і описав гостям, які запопадливо слухали, в які лещата потрапила тепер Чехословаччина... ». Стратегічне становище ЧСР після аншлюсу дійсно погіршився. Кордон Чехословаччини з Німеччиною збільшився на 558 км. і становив 2108 км (51 %).

Аншлюс викликав зростання праворадикальних настроїв серед населення Судет і різкий сплеск антинімецьких настроїв серед чехів. В Судетах відбулися демонстрації під гаслом: «На батьківщину, в Рейх!». Ніхто не прислухався до думки німецького соціал-демократа Є. де Вітте, який наголосив: «Тут можна залишитися як рівні між рівними, можемо жити і діяти за спільне гарне майбутнє... Той, хто кидає наших братів і сестер до в'язниць і концентраційних таборів, не може нам принести жодної свободи».

Радикалізували свої вимоги представники СНП. 15 березня 1938 . К. Г. Франк виступив у Палаті депутатів ЧСР з попередженням уряду, що допоки не будуть здійснені їх вимоги, судетські німці відкинуть чехословацьку державу таким чином, як відкинули поступки уряду, зафіксовані в угоді від 8 лютого 1937 р. Наступного дня в Сенаті ЧСР депутат від СНП Е. Епгубер вимагав, щоб Чехословаччина перебудувала свою внутрішню структуру за зразком Швейцарії і у зовнішній політиці проголосила нейтралітет.

Після оголошення Генлейном 16 березня 1938 р. завершення прийому до своєї партії наприкінці весни, німецькі аграрії (22 березня), християнські соціалісти (23 березня), «ремісники» (24 березня) вийшли зі складу урядової коаліції і об'єдналися з СНП. Тепер фракція партії тепер налічувала 55 осіб, ставала найбільшою у Палаті депутатів ЧСР. Поза генлейнівською організацією залишилися лише Німецька демократична партія свободи думки і німецькі соціал-демократи, хоча 25 березня 1938 р. – Л. Чех, їх представник в уряді подав у відставку з посади міністра. З цього часу, німецька парламентська урядова опозиція (німецькі соціал-демократи) становила 16, 8 %, а непримиренна (прихильники СНП) – 86 %. Таким чином, відбулося завершення німецького активізму в ЧСР.

¹ Черчилль У. Вторая мировая война. Избранные страницы.-М., 1998.-С. 158.

Після анексії Австрії, «Демократії ... стали вдвічі прибічницями умиротворення, оскільки надіялись, що Гітлер зупинить свій марш, коли поверне всіх етнічних німців до Фатерланду», відзначав відомий дипломат Г. Кіссінджер. Аргументація «миротворців» посилювалася скептичним налаштуванням британських політиків щодо можливості оборони ЧСР після об'єднання Німеччини та Австрії. 22 березня 1938 р. Е. Галіфакс, нещодавно призначений англійським міністром закордонних справ замість прихильника політики колективної безпеки А. Ідена, подав Кабінету міністрів рапорт комітету начальників штабів, в якому стверджувалося, що жоден тиск з боку Британії та її можливих союзників не утримає Німеччину від нападу на ЧСР і повного розгрому її армії. Цього ж дня Галіфакс повідомив союзна Францію: «якщо вона збирається захищати Чехословаччину, це її власна справа». Британські політики вже не брали до уваги те, що йшлося не тільки про права німецької меншини ЧСР, але й про майбутнє демократії у цій країні та в Центральній Європі загалом, де Чехословаччина залишалася останньою демократичною державою. Прикметно, що у березні 1938 р. у французькому Генштабі обговорювали таку можливість і прийшли до висновку, що існуюча мережа залізниць й аеродромів Чехословаччини та суміжних країн, зокрема Румунії, не дозволяє сподіватися на широку й ефективну радянську підтримку.

Після аншлюсу збільшилися розвідувальні дії Німеччини проти ЧСР. Службовець Абверу Г. Пікенброк згадував: «Перед агентурними групами було поставлено завдання розвідати структуру, озброєння і ешелонування фортифікаційних споруд на чехословацьких кордонах, які будувалися, уточнити місцезнаходження цивільних і військових аеродромів..., цейхгаузів і арсеналів на південному заході долини Вагу. Кількість і спрямованість завдань, що зросли, однозначно вказували на намір Гітлера та ОКВ (верховне головне командування – О. К.) окупувати Чехію». Ця діяльність була успішною, Абверу вдалося завербувати в прикордонній області велику групу військовослужбовців ЧСР та цивільних осіб з судетських німців, які діяли на користь нацистської Німеччини із ідейних мотивів.

СНП отримала підтримку Німеччини на найвищому рівні. 28 березня 1938 р. А. Гітлер і міністр закордонних справ Й. Ріббентроп прийняли К. Генлейна і К. Г. Франка. Гітлер запевнив лідера Судетсько-німецької партії: «Я підтримаю вас. Завтра ви

станете моїм намісником». Він заявив, що не має наміру надовго відкладати розв'язання судетської проблеми і запропонував стратегію зриву домовленостей з ЧСР шляхом висування СНП чехословацькому керівництву неприйнятних вимог і неприйняття пропозиції про входження до урядової коаліції. Генлейн також повинен був використати свої зв'язки в Англії, щоб не допустити втручання британських правлячих кіл.

Не зважаючи на заяви Г. Герінга про недоторканість кордонів Чехословаччини після аншлюсу, лідери ЧСР розуміли загрозу, що склалася і намагалися розв'язати судетське питання. Свідченням поступової еволюції національної політики ЧСР, в умовах зовнішнього тиску, можливо, запізнілої було рішення уряду 18 березня 1938 р. про узаконення принципу національної пропорційності при призначенні на державну службу, прийняте за вимогою активістів. На звернення британського посла Б. Ньютона щодо необхідності включення до уряду представників СНП, Е. Бенеш відповів згодою, але за умови, «що не будуть принесені в жертву досьогоднішні німецькі урядові партії». 28 березня 1938 р. прем'єр М. Годжа заявив, що уряд розробить «національний статут», який об'єднає окремі положення законодавства національно-політичного характеру і покращить їх. Проте переговори М. Годжі з представниками СНП 1 квітня 1938 р. завершилися безрезультатно. СНП висловила протидію участі соціал-демократів в уряді і заявила, що тільки вона має право представляти інтереси німців. Прикметно, що саме в цей час провалилися спроби Генлейна приєднати до своєї партії судетсько-німецьких соціал-демократів. Наприкінці березня-на початку квітня 1938 р. з новим головою НСДРП(в Ч) В. Якшем розмовляв з цього приводу Р. Лодгман фон Ауен, який заявив: «Ви перебуваєте на місці Й. Зелігера, з яким ми разом боролися за право на самовизначення. Гітлер втілює це в життя... Гітлер – об'єднувач Німеччини». Лодгман підкреслив, що саме тепер Якш повинен вибирати, «бути політиком або мучеником». Якш відповів: «Мої друзі віддають перевагу бути скоріше мучениками, ніж політиками без честі».

21 квітня 1938 р. Гітлер зустрівся з начальником генерального штабу В. Кейтелем і поставив завдання розробки нового стратегічного плану воєнного розгрому ЧСР протягом чотирьох днів. При цьому, враховуючи можливий міжнародний резонанс, висловився на користь «миттєвих дій у зв'язку з яким-небудь

інцидентом», наприклад, вбивством німецького посла в Празі після антинімецької демонстрації.

У непростій політичній ситуації НСДРП(в Ч) продовжувала пошуки шляхів вирішення судетського питання в ЧСР. 23 квітня 1938 р. В. Якш в інтерв'ю кореспонденту лондонської газети «Дейлі телеграф» зазначив, що територіальна автономія для судетсько-німецької області не можлива. На його думку, необхідно забезпечити пропорційну участь німців в управлінні, цивільних службах, самоврядування в шкільних, соціальних заходах і деяких економічних питаннях, утворити робітничі споживчі відділи на регіональному рівні, змінити мовний закон. Фактично це був синтез із положень національно-культурної і національно-персональної автономії.

Натомість на з'їзді СНП, який відбувся 24 квітня 1938 р. у Карлсбаді (Карлові Вари), Генлейн виступив з програмою, що містила елементи територіальної та національно-персональної автономії. «Карлсбадська програма» вимагала: 1. Повної рівноправності німецького і чеського народів; 2. Визнання судетсько-німецької етнічної групи юридичною особою і надання їй відповідного статусу в державі; 3. Визначення кордонів і визнання області проживання німців в ЧСР; 4. Утворення судетсько-німецького самоврядування у всіх галузях суспільного життя; 5. Законодавчої гарантії захисту прав громадян німецької національності, які проживають поза судетсько-німецькою областю; 6. Ліквідації несправедливості, допущеної стосовно німців у 1918 р., і компенсації за майно, втрачене внаслідок цього; 7. Визнання і втілення в життя головного принципу: німецькі службовці на німецькій території; 8. Повної свободи німецької культури і німецького світогляду. Найбільш радикальними були вимоги визнати судетсько-німецьку етнічну групу суб'єктом права; компенсувати втрати, яких судетські німці зазнали через політику чехословацького керівництва, головним чином, тут йшлося про наслідки аграрної реформи; а також положення восьмого пункту, який в завуальованій формі вимагав вільного розповсюдження нацистської пропаганди на території ЧСР. Чехословацьке керівництво, не бажаючи надання судетським німцям особливого статусу, відхилило Карлсбадську програму. Водночас, уряд ЧСР не відмовлявся від подальших переговорів з генлейнівцями, дозволив збройні формування СНП, на відміну від заборони загонів КПЧ у квітні 1938 р. Зокрема, в Егері (Хебі) була офіційно зареєстрована владою і діяла «Німецька добровільна самооборона».

Загострення судетського питання обумовило проведення в Лондоні 28-29 квітня 1938 р. наради англійського і французького урядів за участі представників Чехословаччини. На ній чехословацька сторона ознайомила з меморандумом про підготовку національного статуту, у якому передбачалося об'єднати всі діючі законодавчі норми стосовно прав національних меншин і доповнити їх новими положеннями. Особлива увага зверталася на закони про рівноправність мов, рівномірний розподіл бюджетних коштів по регіонах, пропорційне представництво національностей у державних установах, шкільне самоуправління. Чехословацький уряд дав зрозуміти, що таким чином судетсько-німецьке питання буде розв'язане і що він не бажає подальшого тиску ззовні. Франція і Велика Британія намагалися не допустити Німеччину до силового варіанту розв'язання проблеми. Підсумки конференції чехословацьке керівництво вважало успішними, доказом того, що Англія і Франція не допустять відокремлення від ЧСР німецькомовних територій. Франція заявила про свій намір втрутитися в разі необхідності, а англійський уряд підкреслив, що чинитиме так само. Нарада рекомендувала чехословацькому керівництву задовольнити основні вимоги судетських німців. 7 травня 1938 р. британський і французький послы висунули вимогу міністру закордонних справ ЧСР К. Крофті, щоб уряд його країни порозумівся з німецькою меншиною. Через тиждень К. Крофта передав британському і французькому послам відповідь на англо-французький демарш з лондонської конференції з запевненнями, що уряд ЧСР здійснить все для заспокоєння «всіх справедливих національних вимог».

В цей час, на шляху до Лондона, К. Генлейн 12 травня 1938 р. таємно відвідав Берлін, де отримав інструкції від Й. Ріббентропа. Генлейну рекомендувалось у Лондоні «заперечувати, що він діє за наказом з Берліну...», вести «розмову про прогресуючий розлад політичної структури Чехословаччини, щоб охолодити ті кола, які вважають, що їх втручання ... може виявитися корисним» ЧСР. 13 травня 1938 р. у Лондоні на зустрічі з У. Черчиллем Генлейн дав «чесне слово», що не отримує вказівок з Берліну. Британським політикам було передано проект автономії Судет, який вони підтримали та передали на розгляд чехословацького керівництва.

Завдяки пропагандистській діяльності Німеччини та К. Генлейна, поступово міжнародна громадськість побачила в судетських німцях непримиримих противників Чехословацької

республіки. 15 травня 1938 р. американський журналіст Дріскол написав у «Нью-Йорк Геральд Тріб'юн»: «Британці переконані, що Чехословаччина в сучасному вигляді не може зберегтись. І якщо б її союзники і приятелі виграли від імені чехів переможну війну, наполягали б на тому, щоб чехи відкинули свою чужорідну меншину, щоб знову не дійшло до ще одної війни з того ж приводу». За цією публікацією стояв голова уряду Великої Британії Н. Чемберлен. Крім того, союзники ЧСР Югославія і Румунія на сесії Постійної ради Малої Антанти у травні 1938 р. охарактеризували судетсько-німецьку проблему як внутрішнє питання Чехословаччини і рекомендували її розв'язати якомога швидше шляхом поступок СНП.

Чергові переговори чехословацької влади з представниками СНП 18 травня 1938 р. були перервані вже наступного дня повідомленнями про зосередження німецьких військ вздовж кордону з ЧСР. Почалася так звана «травнева криза у вихідні». До нашого часу тривають суперечки чи зосереджувала Німеччина війська на кордоні з ЧСР. Відомо, що Абвер з 14 травня 1938 р. фінансував створення збройних «Загонів самооборони» СНП в Егері, отримав завдання окрім розвідувальної, активізувати підривну та пропагандистську діяльність проти ЧСР. 20 травня 1938 р. Гітлер дав відповідну вказівку шефу Абвера адміралу В. Канарісу: «Пропагандистська війна повинна, з одного боку, залякати чехів, зломити їх опір, а з іншого боку, підбадьорити національні меншини». Коли армія прорве чеські укріплення, мовилося далі, «важливо буде співробітничати з судетсько-німецьким прикордонним населенням, перебіжчиками з чехословацької армії, а також організаціями, які займаються саботажем». Кейтель і Канаріс поділили територію ЧСР на 7 районів для розгортання діяльності диверсійних загонів. У день нападу Німеччини Чехословаччину мав заповонити терор. Деякі історики вважали, що заколот був призначений на день муніципальних виборів, щоб взяти під контроль Судети та перетворити вибори на плебісцит. Одночасно вермахт почав переміщення дивізій до кордону з ЧСР.

У ніч з 20 на 21 травня 1938 р. ЧСР оголосила часткову мобілізацію. 170 тис. військовослужбовців ЧСР було розташовано поблизу німецького кордону. Франція і Англія заявили про підтримку Чехословаччини. Гітлерівське керівництво, наштотхнувшись на рішучість уряду ЧСР, не пішло на подальшу ескалацію напруги і відвело війська від кордону, що спричинило тріумф у Празі.

Західні газети майоріли карикатурами, із зображеннями енергійного Е. Бенеша і лякливого Гітлера, що привело фюрера до нестями. 28 травня 1938 р. на нараді з військовими в Імперській канцелярії він заявив, що Німеччина має бути готова напасти на Чехословаччину до 1 жовтня, 30 травня – підписав нову редакцію плану операції «Грюн». Ці дії підтримували не всі генерали. Начальник генерального штабу Л. Бек очолив змову проти Гітлера.

Е. Бенеш розраховував, що успіх 21 травня позбавить популярності генлейнівців і допоможе судетсько-німецьким активістам на виборах до органів місцевого самоврядування. Вони відбулися 22 і 29 травня, 12 червня 1938 р. НСДРП (Ч) і низка менших активістських організацій прикладали максимум зусиль, щоб здобути симпатії виборців. Наприкінці травня 1938 р., на виступі в Карлових Варах, В. Якш попереджав, що німецький напад на ЧСР стане початком зникнення не тільки Чехословаччини, але й демократії загалом. Була зроблена спроба об'єднати всі антигенлейнівські сили в передвиборчий «Демократичний блок», до якого увійшли НСДРП(Ч), Німецька демократична партія свободи і Вільне громадянське об'єднання. Проте, не зважаючи на всі зусилля активістів, вибори 1938 р. принесли перемогу СНП, яка здобула 85-88 %. Прибічники відторгнення судетсько-німецьких областей від ЧСР отримали зброю великої психологічної потужності. Генлейнівці презентували вибори як неофіційний референдум судетських німців про своє майбутнє. «Після довготривалої хвороби, на 20-му році життя померла чехословацька держава» – вказувалося в нацистській листівці, приуроченій до місцевих виборів у ЧСР.

Докорінно протилежними були результати виборів у чеських етнічних районах, де перемогу здобули демократичні партії, що бажали досягнути порозуміння з німецькою меншиною.

Після невдалої спроби прямого тиску на ЧСР у травні 1938 р., гітлерівська Німеччина і СНП зробили акцент на активну пропагандистську кампанію з метою переконати суспільну думку країн Заходу в неможливості подальшого проживання в межах спільної держави судетських німців і чехів, викликати почуття невпевненості в чехословацької еліти.

Внутрішньополітичну ситуацію в ЧСР ускладнювало те, що й інші національності країни виступали в цей час з вимогами автономії. Так, 5 червня 1938 р. Глінкова словацька народна партія виступила з своїм третім за міжвоєнний період проектом автономії Словаччини.

У переговорах з Прагою СНП продовжила тактику відтягування порозуміння і постійно висувала нові вимоги. 7 червня 1938 р. генлейнівці виступили з новим меморандумом до уряду ЧСР – «Програмою з 14 пунктів». У ній дублювалася Калсбадська програма і навіть містилися деякі поступки, а саме включено пункт про демократичне співіснування націй.

11 червня 1938 р. при обговоренні вимоги СНП створити німецький національний парламент у ЧСР, Е. Бенеш в бесіді з британським послом, вказав на необхідність однакового ставлення до всіх національностей. Це означало надати право на національні парламенти також словакам, полякам, мадярам, румунам, русинам і євреям. Цього, на думку Бенеша, Чехословаччина не могла прийняти. Натомість чехословацький президент підкреслив можливість надання ширших повноважень місцевому самоврядуванню.

У підсумку, уряд ЧСР пішов назустріч вимогам СНП і 15 червня 1938 р. прийняв для обговорення на рівних засадах «14 пунктів» і власний проект національного статуту (II-й план), суть якого полягала у розширенні повноважень органів місцевого самоврядування, а також організації національних курій у земельних сеймах. Зауважимо, що під час переговорів з урядом ЧСР К. Генлейн щонайменше двічі відвідував заступника А. Гітлера у справах НСДАП Р. Гесса, щоб отримати інструкції щодо подальших дій СНП. К. Г. Франк вів переговори безпосередньо з А. Гітлером і Й. Ріббентропом. Інструкції, які вони отримали ясно вимагали: затягувати переговори, щоб Гітлер отримав можливість проголосити судетсько-німецьку проблему міжнародною і втрутитися до її розв'язання.

У Великій Британії та Франції, під впливом пропаганди Німеччини, вже не вірили у можливість досягнення угоди уряду ЧСР з судетськими політиками. Англійський уряд наприкінці червня 1938 р. обмірковував можливість проведення плебісциту в судетсько-німецьких районах. Але ЧСР продовжував підтримувати Париж. 12 липня 1938 р. прем'єр-міністр Франції Е. Даладье заявив: «Наші зобов'язання стосовно Чехословаччини непохитні і святі».

Тим часом у Німеччині сформувалася опозиція військовим планам Гітлера, що засвідчили меморандуму Л. Бека від 28 травня і 16 липня 1938 р. Один з німецьких генералів В. Адам вважав війну з Заходом безнадійною, оскільки проти 9 німецьких дивізій на Західному фронті виступило б 100 французьких.

У прагненні вплинути на Велику Британію, Гітлер 17 липня 1938 р. відправив свого ад'ютанта Ф. Відемана в Лондон на зустріч з британським міністром закордонних справ Е. Галіфаксом. При обговоренні чехословацької проблеми ад'ютант Гітлера заявив, що Німеччина не планує використання сили в судетському питанні, але сумнівається, що у випадку «масових вбивств судетських німців» Німеччина не втрутиться.

31 липня 1938 р. Гітлер відвідав в Бреслау «Німецьке свято гімнастики», на якому були присутні близько 40 тис. судетських німців. Ад'ютант фюрера Н. фон Белов згадував: «Особливо привертали до себе увагу різні групи з-за кордону, що виступали в національних строях. Народні групи судетських німців проходили перед Гітлером з вигуками «Додому в рейх!». Це була захоплююча демонстрація... Обличчя висловлювали бідування і занепокоєння; Гітлер відчув це і зробив для себе висновки: звільнити судетських німців з чеської неволі. Фюрер відкрито висловився, що німці ні в Чехословаччині, ні в Польщі не мали того захисту, який належав їм як національній меншині за Версальським мирним договором».

Керівництво Великої Британії вирішило виступити посередником між генлейнівцями і чехословацькою владою. Британський колоніальний політик лорд В. Ренсімен прибув у Прагу 3 серпня 1938 р. Вкрай негативно охарактеризував Ренсімена радянський дипломат І. Майський: «Розум у нього був повільний і лінивий, ораторські здібності посередні, знання доволі обмежені... Це був літній чиновник, який ніколи не займався міжнародними справами, глухий, малорухливий, котрий навіть до ладу не знав, де розташована Чехословаччина...».

Показово, що представники активістів самі з'явилися на зустріч з британським політиком, а лідерів СНП Ренсімен відвідав особисто, зокрема спеціально здійснив поїздку в Райхенберг (Ліберець) для бесіди з К. Генлейном. Останній на початку серпня 1938 р. у Цюріху зустрівся з полковником Г. Крісті, агентом англійської таємної служби і, за словами одного з керівників нацистської розвідки В. Шелленберга, «заявив, що партія судетських німців більше не в змозі чекати і що проблема неминуче повинна бути вирішена насильницьким шляхом».

Принципово інших позицій розв'язання вирішення судетського питання притримувались німецькі соціал-демократи, які в меморандумі, врученому Ренсімену 11 серпня 1938 р., стверджували,

що право судетських німців на самовизначення може бути здійснено лише в межах історичних кордонів Чехії та Моравії шляхом забезпечення рівних політичних прав, соціально-культурного розвитку, розширення крайового самоврядування.

Тим часом Німеччина готувалася до нападу на ЧСР. 15 серпня 1938 р. за наказом Гітлера на полігоні Ютербог були здійснені пробні постріли по змодельованим «чеським бліндажам». Після цього Гітлер у виступі перед командирами армійських корпусів, заявив, що чеські доти не є непереможними. Гітлер повідомив генералам своє рішення: не пізніше 1 жовтня напасти на Чехословаччину, що не викличе, на його думку, війни з Англією і Францією.

Військова опозиція навпаки вважала, що це призведе до нової світової війни та поразки Німеччини. 17-24 серпня 1938 р. у Лондоні перебував один з вищих німецьких офіцерів Е. фон Клейста-Шмензін, який ознайомив британців з планом ліквідації гітлерівського режиму за умови непоступливості країн Заходу у конфлікті Німеччини з Чехословаччиною, проте вони з недовірою поставилися до цього.

17 серпня 1938 р. Судетсько-німецька партія заявила, що підготовлені урядом законопроекти (II-й план) не задовольняють її та припинила переговори. При цьому, члену місії В. Ренсімена Ф. Ештон-Гуеткіну 22 серпня 1938 р. К. Генлейн цинічно заявив, що він є прихильником вирішення судетського питання на основі принципу місцевої автономії.

В умовах зриву переговорів не могла бути виконана одна з перших рекомендацій Ренсімена чехословацькому керівництву – надати СНП місця в уряді. К. Генлейн і його прибічники вже фактично виступали за виокремлення зі складу ЧСР Судетської області та її передачу Німеччині. Остання продовжувала активну підготовку до війни з Чехословаччиною. Наприкінці серпня 1938 р. у Судетську область під виглядом туристів і відпочиваючих прибуло біля 7 тис. німецьких штурмовиків. 27 серпня 1938 р. у відставку було відправлено противника війни з ЧСР начальника генштабу Німеччини Л. Бека.

Відповідальність Німеччини за підготовку нового світового конфлікту була очевидною для У. Черчілля, який 27 серпня 1938 р. заявив виборцям у Тейдон-Бойс, що «вся Європа і світ вперто наближаються до кризи, яку вже не вдасться відтягнути надовго. Війна, втім, не є неминучою. Однак загроза миру не буде ліквідована до того часу, поки величезні німецькі армії, поки всі ці люди,

відірвані від своїх вогнищ, не будуть розформовані. Для країни, якій ніхто не загрожує і якій немає кого боятися, привести в бойову готовність більше півтора мільйони людей – означає здійснити доволі серйозний крок...»¹.

2. Апогей другої чехословацької кризи. Мюнхенська угода 1938 р.

В умовах, коли невирішеність судетського питання набула міжнародного розголосу і загрожувала початком європейської війни, під тиском «союзників» президент Е. Бенеш взяв на себе проведення переговорів з генлейнівцями. 30 серпня 1938 р. він запропонував представникам СНП III-й план вирішення судетського питання, який передбачав створення трьох німецьких автономних округів (жуп), в яких органи влади формувалися б виключно з осіб німецької національності. Жупи мали б два рівні управління: обраного жупного президента на чолі автономного управління і одного державного службовця як главу державної адміністрації. Ці області отримували самостійний бюджет і уряд був готовий надати їм фінансову допомогу (700 млн. крон). Бенеш зобов'язувався закріпити новий статус німецької меншини в Конституції. Натомість генлейнівці повинні були припинити пропагандистську діяльність, спрямовану проти Чехословаччини.

На той час політики Великої Британії вже не вважали можливим досягнути порозуміння між СНП і чехословацькою владою. 30 серпня 1938 р. радник Н. Чемберлена Г. Вільсон розробив «план Зет», який передбачав особисті переговори прем'єра Великої Британії з Гітлером у випадку загрози війни.

1 вересня 1938 р. К. Генлейн консультувався з А. Гітлером у Бергофі щодо подальших дій. Результати з'явилися вже 2 вересня, коли СНП відхилила III-й план розв'язання національного питання. Генлейнівці вважали його недостатнім. Проявом наростання кризи був наказ Гітлера від 3 вересня 1938 р. сконцентрувати на 27 вересня війська на відстані двохдобових переходів від кордону. Підготовчі військові заходи здійснила і Франція: 3 вересня 1938 р. – призвала 300 тис. резервістів, 4 вересня – відмінила відпустки на східному кордоні, 5 вересня – повністю укомплектувала технічними засобами лінію Мажино.

¹ Черчилль У. Мускулы мира. – М., 2007. – С. 61.

Зрештою під впливом В. Ренсімена Е. Бенеш схилився до ще більших поступок генлейнівцям. 7 вересня 1938 р. М. Годжа передав їм новий – IV-й проект врегулювання національної проблеми. За ним передбачалося запровадження територіальної автономії для судетсько-німецьких територій, розповсюдження принципів національної пропорційності на всі області Чехословацької держави, рівноправність мов всіх національностей країни, створення центрального судетсько-німецького уряду. Отже, чехословацьке керівництво пішло на безпрецедентні поступки СНП, які виходили за межі Карлсбадської програми і «Червненого маніфесту». Однак, генлейнівці не були уповноважені Гітлером далі вести переговори. Скориставшись, спровокованим ними ж, інцидентом у Моравській Оставі 7 вересня вони відкинули IV-й проект.

9-10 вересня 1938 р. Гітлер призначив реалізацію плану «Грюн» на 30 вересня. 12 вересня на нюрнберзькому з'їзді НСДАП (там був присутній і К. Генлейн) він заявив: «Я ні за яких обставин не стану з безкінечним терпінням дивитися на подальше пригнічення наших братів у Чехословаччині... Німці в Чехословаччині не беззахисні і вони не залишені напризволяще.... Нехай це добре запам'ятають ті, кого це стосується...». Промова в Нюрнберзі була сигналом СНП для початку повстання, яке підтримала Німеччина. Гітлер наказав В. Канарісу таємно переправити в Чехословаччину 3 тис. гвинтівок, Німеччина розпочала військові навчання, були зарезервовані вантажівки. Під час заколоту генлейнівців сталося 70 випадків насильницьких акцій і саботажу.

12 вересня 1938 р. на засіданні уряду Франції було вирішено не воювати з Німеччиною у зв'язку з неготовністю країни до війни. При цьому, прем'єр Е. Даладье явно занижував ступінь готовності Франції до війни.

Генлейнівський заколот переважна більшість судетських німців не підтримала і він був порівняно швидко придушений. У восьми прикордонних окресах, де проживали німці, було оголошено надзвичайний стан. Чеська поліція використала навіть танки. Вбито було 23 особи; сотні - поранено. У придушенні заколоту велику роль відіграла соціал-демократична Робітничка оборона, що відбила штурм бойовиків у м. Егер.

Придушення заколоту значно вплинуло на внутрішнє становище в Чехословаччині. Численні організації відійшли від Судето-німецької партії і заявили про свою вірність республіці. Глінківці та

угорські національні партії також поспішили відсторонитись від союзу з СНП. К. Генлейн та його найближчі спільники 15 вересня 1938 р. втекли до Німеччини, де заявили, що єдиний шлях для вирішення судетсько-німецького кризи полягає у приєднанні Судетської області до Німеччини. «Ми хочемо додому в Рейх» - заявив Генлейн.

Під впливом повідомлень про повстання та агресивні наміри Німеччини, Н. Чемберлен розпочав реалізацію «плану Зет» і звернувся до А. Гітлера з пропозицією про зустріч у Німеччині, «щоб спробувати знайти мирне рішення». З цього несподіваного кроку Чемберлена, Гітлер зробив висновок, що британським прем'єром рухає не судетсько-німецько-чеська напруга, а страх перед Німеччиною, сприйняв його, за висловом Н. фон Белова, «як доказ того, що британська політика союзів поки не дала остаточних результатів, а озброєння Англії ще не завершено, і це не дозволяє їй втручатися тепер в європейський конфлікт. Для Гітлера це був сигнал до дії».

У той час подорож з Лондону в Берхтесгаден означала п'ятигодинний політ літаком, який для 69-річного Чемберлена виявився першим. 15 вересня 1938 р. на зустрічі з Гітлером британський прем'єр пообіцяв переконати Чехословаччину передати Німеччині свої північно-західні райони з 50 % німецького населення. 16 вересня 1938 р. такий же метод вирішення судетської кризи рекомендував британському уряду В. Ренсімен.

У цей час Німеччина створювала умови для подальшої дестабілізації у Чехословаччині. 16 вересня 1938 р. Г. Герінг вимагав від угорського посла вплинути на угорську меншину в ЧСР з метою розгортання активних дій, організації страйків, збройних сутичок, підштовхувати словаків до самовизначення, щоденно здійснювати дипломатичні демарші в Лондоні і Парижі, робити все для того, щоб угорські вимоги стали предметом обговорення міжнародної преси.

З прибічників СНП, які втекли з ЧСР, 17 вересня 1938 р. на території Німеччини був створений 10-15 тис. «Судетсько-німецький добровольчий корпус» (СНДК), одне з завдань якого Генлейн вбачав у нападах на чехословацькі прикордонні пости та вчиненні диверсій.

17 вересня 1938 р., обговоривши результати зустрічі прем'єра з Гітлером, британський уряд прийняв принцип ревізії чехословацького кордону. Наступного дня у Лондоні відбулася зустріч прем'єрів і міністрів закордонних справ Англії та Франції.

Дипломати Франції справедливо побоювалися, що прийняття німецьких вимог призведе до подальшого розповсюдження агресії. Англійці підкреслювали, що відмова Гітлеру буде означати війну, до якої західні демократії не готові. У підсумку французький прем'єр Е. Далад'є погодився з пропозиціями уряду Великої Британії.

19 вересня 1938 р. почав відкритий терор СНДК у Чехословаччині. Групи з 12 чоловік стали нападати на прикордонні пости ЧСР. Стрільянина відбувалася так часто, що чехословацькій армії довелось наблизитись до самого кордону. Корпус здійснив більше 300 диверсій, захопив більше 1500 полонених. Його жертвам стали 110 осіб, за іншими даними – 160.

Англія і Франція 19 вересня заявили чехословацькому уряду, що в інтересах збереження миру судетсько-німецькі райони не можуть залишатися в складі ЧСР і поставили вимогу передати їх Німеччині. 20 вересня 1938 р. чехословацький уряд не погодився з цим і заявив, що підпорядкується арбітражу за умовами договору 1925 р. Того ж дня до держдепартаменту США звернувся представник Чехословаччини з метою схилити США виступити на боці ЧСР. Вашингтон залишив це прохання без відповіді.

20 вересня 1938 р. НСДРП(Ч) оприлюднила так званий «останній маніфест», в якому переважала критика ідеї розчленування ЧСР. Партійне керівництво пропонувало об'єднати «сили в єдиному судетсько-німецькому блоці миру і відродження». Новостворена Німецька національна рада, яка об'єднала активістів, схилилася до прийняття IV-го плану.

У ніч з 20 на 21 вересня 1938 р. послы Англії та Франції вручили Е. Бенешу ультиматуми з повторенням попередніх вимог і заявили, що їх невиконання позбавить Чехословаччину допомоги. До тиску на ЧСР приєдналася Польща, уряд якої 21 вересня висунув Празі ноту з ультимативною вимогою вирішити тешинську проблему аналогічно судетській.

О 8. 00 ранку 21 вересня 1938 р. уряд М. Годжі погодився задовольнити ультиматум Франції і Англії.

21 вересня 1938 р. один з лідерів британської опозиції У. Черчилль передав у пресу заяву з приводу політики Британії та Франції, яку назвав помилковою. Він відзначив: «Розчленування Чехословаччини під тиском Англії та Франції рівносильне повній капітуляції західних демократій перед нацистською загрозою застосування сили. Такий крах не принесе миру чи безпеки ні Англії,

ні Франції. Навпаки, він поставить ці дві країни в становище, яке буде ставати все слабкішим і більш загрозливим. Одна лише нейтралізація Чехословаччини означає вивільнення 25 німецьких дивізій, які будуть загрожувати Західному фронту; крім того, вона відкриє триумфуючим нацистам шлях до Чорного моря.

Йдеться про загрозу не тільки Чехословаччині, але й свободі та демократії всіх країн. Думка, нібито можна забезпечити безпеку, віддавши малу державу на поживу вовкам, - фатальна помилка. Воєнний потенціал Німеччини зростатиме впродовж короткого часу набагато швидше, ніж Франція і Англія зможуть завершити заходи, необхідні для їх оборони». Однак, до цих слів не прислухалися. Брак елементарних знань з історії й політики, зарозумілість і невміння прислухатися до інших зіграли поганий жарт з Чемберленом. Якби Н. Чемберлен свого часу витратив хоч трохи часу на вивчення праці Н. Маккіавеллі, він би мусів запам'ятати слова, «не можна потурати безладу заради того, щоб уникнути війни, бо війни не уникнеш, а перевагу у війні втратиш».

Залишився не почутим і заклик народного комісара закордонних справ СРСР М. Літвінова, який 21 вересня 1938 р. на пленарному засіданні Ліги націй наголосив на необхідності втрутитися в ситуацію навколо Чехословаччини і підкреслив, що його країна виконає свої договірні зобов'язання. На думку канадського історика М. Дж. Карлея, «кошмари війни і більшовицької революції, що переслідували їх (Британію і Францію – О. К.) заважали захисту як Чехословаччини, так і всієї Європи від нацистської Німеччини»¹.

Питання готовності Радянського Союзу надати допомогу ЧСР, загалом, істориками не заперечується. З іншого боку, є підстави вважати такі обіцянки Й. Сталіна політичною грою, адже відомо, що Кремль впродовж 1938 р. регулярно отримував розшифровку телеграм співробітників британського і французького міністерств закордонних справ. Сталін знав, що в Лондоні і Парижі схиляються до мирного розв'язання судетського питання.² На нашу думку, Москва була готова надати допомогу ЧСР у разі виконання своїх

¹ Карлей М. Дж. «Только СССР имеет чистые руки»: Советский Союз, коллективная безопасность в Европе и судьба Чехословакии (1934-1938 годы) // Новая и новейшая история. – 2012. - № 1. – С. 81.

² Пеганов А. О. Чехословацкий кризис в 1938-1939 гг. // Международные отношения: история и современность. Теории и исследовательские практики. Вып. II. – М - Ставрополь, 2011. – С. 103.

договірних зобов'язань Францією. СРСР не бажав бути втягненим до війни наодинці з Німеччиною, прагнув попередити війну на два фронти (проти Німеччини на Заході та Японії – на Сході), як це засвідчує оперативний план можливих воєнних дій Червоної армії на 1938-1939 рр. Він був написаний від руки начальником Генерального штабу Б. Шапошніковим під назвою «Записка начальника Генштаба Червоної Армії Наркомату оборони СРСР, маршалу Радянського Союзу К. Ворошилову про найбільш ймовірних противників СРСР», поданий уряду 24 березня 1938 р. і затверджений радянським керівництвом – Й. Сталіним, В. Молотовим, К. Ворошиловим і Л. Кагановичем 19 листопада того ж року і не переглядався до серпня 1940 р.

Увечері 21 вересня 1938 р. у ЧСР по радіо було оголошено про прийняття вимог Англії та Франції, що викликало наступного дня загальний страйк протесту у країні.

22 вересня 1938 р. Н. Чемберлен знову відвідав А. Гітлера в Бад-Годесберзі. Однак нацистський диктатор висунув нові вимоги. Він не погоджувався на довготривалу процедуру плебісцитів по областях і демаркації кордону, вимагав негайної евакуації влади ЧСР з судетської території, а також задоволення територіальних претензій до Чехословаччини з боку Угорщини і Польщі. Гітлер в ультимативній формі заявив, що питання судетських німців повинно бути вирішено до 28 вересня. Спроби Чемберлена заперечити не були вдалим. Англійський прем'єр погодився передати ці вимоги владі ЧСР, що й було зроблено того самого дня послом Великої Британії в Празі Б. Ньютоном.

Тим часом 22 вересня в прикордонні продовжувались зіткнення між генлейнівцями і чеськими правоохоронцями, СНДК спільно з гітлерівськими загонами СС і СА захопив Аш і Егер. З обох сторін були вбиті і поранені.

В умовах провалу переговорів у Бад-Годесберзі, 23 вересня французький посол повідомив Е. Бенеша, що уряд Франції в подальшому вже не може нести відповідальності щодо утримання ЧСР від мобілізації на період переговорів Чемберлена з Гітлером і тому Прага вільна в прийнятті необхідного рішення при погіршенні ситуації.

Новопризначений голова чехословацького уряду генерал Я. Сирови відкинув німецькі вимоги. Президент Е. Бенеш 23 вересня 1938 р. оголосив у країні загальну мобілізацію. 1, 5 млн. армія,

озброєна найновішою зброєю (військова промисловість ЧСР контролювала 40 % цього сегменту світового ринку) була готова захистити країну, зокрема 800 тис. вояків ЧСР зайняли укріплення в Судетах.

У той же день, уряд Угорщини передав до Праги ноту, в якій вимагав надання угорцям у Чехословаччині тих прав, що й іншим національним меншинам і наполягав на передачі без переговорів тих територій Чехословаччини, де більший відсоток становило угорське населення, та надання словакам і закарпатським українцям права на самовизначення.

В Англії і Франції також почалися приготування до війни. 22 вересня 1938 р. 6 французьких дивізій були передислоковані до кордону Німеччини, 24 вересня – оголошено призов 600 тис. резервістів і передислоковано до кордону 14 дивізій. До 28 вересня 1938 р. Франція мобілізувала 1, 5 млн. осіб, а на кордоні з Німеччиною розгорнула 37 піхотних дивізій, 13 кавалерійських бригад і 29 танкових полків. Франція мала 1275 танків. Британські сили налічували 20 дивізій і 2 бригади (400 тис. осіб), 375 танків і 1759 літаків. Проте керівництво і громадська думка цих держав не були налаштовані захищати ЧСР. Не була взята до уваги і друга заява М. Літвінова у Лізі націй від 23 вересня. В промові він заявив, що СРСР допоможе Чехословаччині або згідно договору, або як член Ліги націй.

В умовах загрози війни, Е. Бенеш звернувся до Ф. Д. Рузвельта. Президент Сполучених Штатів Америки в ніч на 26 вересня закликав А. Гітлера і Е. Бенеша врегулювати «конфлікт» шляхом переговорів.

Чисельність німецької армії складала 2, 2 млн. осіб (47 дивізій), на озброєнні якої було 720 танків. Для нападу на Чехословаччину виділялося 39 дивізій (1 825 000 осіб) і 720 танків. Армія ЧСР налічувала 39 дивізій (2 млн. осіб) і 469 танків. На оборону проти Німеччини було виділено 37 дивізій (1 645 000 осіб) і 400 танків. Станом на 1938 р. німецька армія не була повністю готова до війни, 31 січня 1939 р. генеральний штаб ЧСР констатував: «У німецькій армії наприкінці вересня, після шести тижнів початку неоголошеної мобілізації, більшість полків складалося з двох батальйонів, підрозділи були укомплектовані недостатньо навченими резервістами. У багатьох батальйонах були відсутніми кулеметні роти, не було важкої артилерії, яка могла бути ефективно використана проти наших укріплень. Хоча Німеччина значно

переважала нас за кількістю літаків, більшість пілотів пройшли тільки три-чотиримісячне навчання. Що стосується морального стану, то, за оцінкою самих німців, бойовий дух німецьких військ такий самий, як при відступі в 1918 р. Наша армія була добре озброєна, постійні укріплення – в обороноздатному стані, бойовий дух солдат був відмінним. У такій ситуації армія мала всі передумови для вдалої боротьби з німецькою армією». Прага могла разом з Францією виставити армію майже втричі більшу від німецької. Радянський історик А. Степанов вважав, що за «належної організації оборони чехословацька армія могла самостійно, якщо не затримати, то завдати важких втрат загарбнику, а, можливо, і зірвати їх плани окупації країни. Внаслідок звернення за допомогою до СРСР з'являлася можливість розгрому і поразки агресора». Російський дослідник І. Шумейко висловив переконання, що наявні сили дозволяли Бенешу триматися і без будь-якої допомоги. Італійський історик Г. Д. Препарата писав, що Чехословаччина «цілком могла зупинити Гітлера в Центральній Європі».

26 вересня 1938 р. А. Гітлер прийняв в Імперській канцелярії Г. Вільсона – радника Н. Чемберлена з зовнішньополітичних питань, який привіз лист від британського прем'єра. У листі повідомлялося, що переданий йому 23 вересня меморандум Гітлера для Чехословаччини неприйнятний. Одночасно англійський прем'єр рекомендував прямі німецько-чеські переговори. Зазначена теза дуже обурила Гітлера. Його відповіддю став виступ у берлінському палаці спорту 26 вересня 1938 р., де він заявив: «Відносно судетсько-німецької проблеми моє терпіння вичерпалося», вимагав приєднання німецькомовної частини Чехословаччини до Німеччини, запевнював, що це його «останні територіальні вимоги» перед Європою. Тоді ж був оприлюднений німецький меморандум, який вимагав звільнення прикордоння до 1 жовтня і проведення голосування на змішаних німецько-чеських територіях до 25 листопада.

27 вересня 1938 р. Гітлер оголосив мобілізацію західних німецьких дивізій. Вторгнення в ЧСР передбачалося здійснити силами 2-ої армії генерал-полковника Г. Рундштедта, 14-ої армії генерала піхоти В. Ліста, 12-ої армії генерал-полковника В. Лееба, 10-ої армії генерала артилерії В. Рейхенау і 4-го армійського корпусу.

У другому посланні Гітлеру 27 вересня 1938 р. президент США Ф. Д. Рузвельт запропонував скликати конференцію зацікавлених держав для вирішення питання про Судетську область без

застосування військової сили. Пізно ввечері, не маючи впевненості в результаті можливої війни, А. Гітлер продиктував лист Чемберлену, в якому він перейшов на примирливий тон, пропонував гарантії існування ЧСР, на завершення закликав до здорового глузду. Не хотіли воювати і самі берлінці, що показав 28 вересня 1938 р. парад на Вільгельмштрассе, за яким жителі столиці Німеччини спостерігали з кам'яними обличчями.

У цій критичній ситуації 28 вересня 1938 р. Н. Чемберлен звернувся до прем'єра Італії Б. Муссоліні з проханням посередництва. Проконсультувавшись з А. Гітлером Б. Муссоліні запропонував організувати конференцію для вирішення судетської проблеми за участі Великої Британії, Франції, Італії і Німеччини. Конференція, куди не були допущені делегати ЧСР і СРСР, відповідала традиціям дипломатії ХІХ ст., коли великі держави перекроювали мапу Європи, не питаючись думки більш «дрібних» країн і народів.

Керівники двох демократичних і двох тоталітарних держав зібралися на конференцію в Мюнхені, на батьківщині нацистської партії, що було символічним для Гітлера, 29 вересня. Переговори почалися опівдні і тривали до двох годин ночі. Угода була підписана в 2 години ночі 30 вересня. За її основу Б. Муссоліні запропонував проект, узгоджений з А. Гітлером ще до початку конференції, по суті дещо скоригований варіант бад-годесберзьких вимог нацистського лідера. В угоді, укладеній між чотирма державами, було зроблено посилення на згоду чехословацького уряду передати Німеччині судетсько-німецькі райони від 21 вересня. Була прийнята програма поетапної передачі цих районів. Евакуацію Судетської області передбачалося здійснити впродовж п'яти етапів, починаючи з 1 жовтня, і завершити за 10 днів. Остаточне визначення кордонів покладалось на спеціальну міжнародну комісію з великими повноваженнями, в складі якої мав бути представник ЧСР. Чехословацькі органи влади могли вивозити з областей, які передавались Німеччині, зброю і рухоме майно. Натомість вони мали залишити неушкодженими оборонні укріплення вартістю 2, 567 млрд. крон. Міжнародна комісія отримала право проводити плебісцит у районах, де питання про державну приналежність було суперечливим. Однак це положення так і залишилося на папері. Передбачалася можливість вибору громадянства для бажаючих переселитися в судетсько-німецькі райони або їх залишити. ЧСР

повинна була демобілізувати солдатів-німців з армії і звільнити німців-політичних в'язнів. Чехословацькому уряду було надано три місяці на вирішення проблем польської і угорської меншини.

За висновком чеського історика М. Сладека, «Мюнхенська угода завершила цілий розділ чехословацької історії, який був найважливішим у чесько-німецьких відносинах. Цією угодою вперше в історії від чеських земель була відокремлена територія населена судетськими німцями і самі німці стали громадянами [німецької] імперії»¹.

Мюнхенські угоди, які ніби завершили боротьбу судетських німців за самовизначення впродовж 20 років, прийняла більшість німецького населення в ЧСР. За підсумками Мюнхенських угод практично всі основні етнічні групи німецького народу опинилися в одній державі. Захоплення Судетської області «окрило» Гітлера і після цього він вже відкрито почав готуватися до загарбницької війни. Зрештою, в перспективі Мюнхенська угода стала не першим, але, напевно, вирішальним кроком до Другої світової війни², що мала катастрофічні наслідки для судетських німців.

Німецькі національні меншини перетворилися в заручників політики реваншу «Третього рейху». Вони були використані в ролі «п'ятої колони», перед ними ставилися завдання влаштовувати «інциденти» і «протестувати» проти «поганого становища німців» і таким чином психологічно готувати європейську спільноту до спокійного сприйняття майбутніх територіальних змін в Європі як закономірних і справедливих.

Проаналізувавши технологію використання німецької меншини в процесі дестабілізації внутрішньої ситуації в країнах Європи, нідерландський історик Л. де Йонг сформулював наступні чинники успіху «п'ятої колони»: відносна чисельність тієї чи іншої групи, територіальна близькість до Німеччини, географічна зосередженість національної групи, ступінь економічного розвитку, соціальне становище, історичні зв'язки з Німеччиною, почуття пригніченої

¹ Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946. - Praha, 2002. – S. 127.

² Бриггс Э., Клэвин П. Европа нового и новейшего времени с 1789 года и до наших дней. – М., 2006. - С. 356.

меншини, історично роздуте почуття вищості над корінним населенням, наявність націонал-соціалістичних кадрів.¹

30 вересня 1938 р., коли Е. Бенеш повинен був дати відповідь чотирьом державам, він попросив Москву висловити свою думку відносно можливості відкинути мюнхенський диктат. У радянському наркоматі закордонних справ, знали, що рахунок часу йде на години, проте зтягнули відправку телеграми-відповіді – до того часу, коли Прага прийняла рішення здатися без бою. Воювати за Чехословаччину наодинці СРСР не прагнув. Відомий дипломат США Г. Кіссінджер вважав малоімовірною допомогу ЧСР з боку СРСР і назвав самовбивчим для Радянського Союзу автоматичне виконання зобов'язань договору про взаємодопомогу.

Президент Е. Бенеш і уряд обрали шлях територіальних поступок Німеччині, сподіваючись зберегти Чехословаччину в «урізаному» варіанті. У підсумку ЧСР поступилася Німеччині територією біля 29 тис. кв. км з населенням 3, 4 млн. осіб, серед них приблизно 300 тис. чехів. На території післямюнхенської Чехословаччини, так званої «Другої республіки», залишилося біля 400 тис. німців, причому майже половина з них – карпатські німці в Словаччині та Закарпатті.

На зустрічі з депутатами парламенту 30 вересня 1938 р., пояснюючи причини прийняття Мюнхенського диктату, Е. Бенеш відзначав: «Це було важке рішення прийняти умови і врятувати народ або вступити в боротьбу і дати себе винищити. Історія розсудить, що було правильним...». Одну з головних причин політичної кризи Бенеш пояснив так: «...Ми зробили помилку. Ми збудували державу з сильними національними меншинами...». «...Майбутнє полягає в оздоровленні демократії і ліквідації надмірної партійності, в прагненні будь-якою ціною зберегти життя народу. Це повинно бути ідеєю на майбутнє. Ми повинні зберегти свою національну свободу і демократію, ми повинні збудувати на власній території своє нове національне життя...».

Американський історик Д. Ротшильд вважав, що Бенешу як політику бракувало не аналітичної гостроти, а моральної жорсткості, а його капітуляція в Мюнхені «... не була раціональним підрахунком військових та політичних шансів, а глибокою поразкою психологічної

¹ Йонг Л. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. - М., 1958. – С. 426-427.

та політичної мужності»¹. Англійський історик Н. Дейвіс кваліфікував Мюнхенську угоду «як одну з наймерзенніших капітуляцій у історії. Під тиском безвиході та жорстокості, поєднаних з безхребетністю, сталося найганебніше. Чемберлен не повинен був погоджуватись на будь-яку частину фюрерових вимог, не наполігши на непорушних гарантіях безпеки Чехословаччини, але він погодився. Бенеш, чехословацький президент, не мав права підписувати документ про порушення цілості своєї країни, обмежившись лиш особистим протестом, але він підписав»².

Чехословацькій державі Мюнхенська угода принесла не тільки втрату території та населення, оборонних споруд, а й психологічний колапс, деморалізацію і зневіру у демократичних цінностях. Так звана «Друга республіка» була приречена на залежність від Німеччини, внутрішню нестабільність, ліквідацію демократичних інституцій.

Мюнхенська угода була вершиною політики умиротворення і капітулянтства, стала одним з ключових моментів в історії міжнародних відносин у ХХ ст., найбільшим стратегічним прорахунком дипломатії Британії та Франції того часу. Не випадково видатний німецький політик ХХ ст. Г. Коль у жовтні 1986 р. оцінив Мюнхенську конференцію як «Дванадцять годин, що вирішили долю світу».

Судетсько-німецький історик Й. Брюгель вважав, що катастрофу, якою була мюнхенська капітуляція не тільки для Чехословаччини, але й для західних держав і справи демократії, Велика Британія і Франція могли попередити непоступливістю³.

На Нюрнберзькому процесі представник Чехословаччини полковник Егер запитав фельдмаршала В. Кейтеля: «Чи напала б Німеччина на Чехословаччину в 1938 р., якщо б західні держави підтримали Прагу?». Фельдмаршал відповів: «Звичайно, ні. Ми не були достатньо сильними з військової точки зору. Метою Мюнхену (тобто досягнення угоди в Мюнхені) було витіснити Росію з Європи, виграти час і завершити озброєння Німеччини». В. Кейтель свідчив: «Ми були надзвичайно раді тому, що справа не дійшла до воєнної операції, оскільки ... ми завжди дотримувалися тієї думки, що наших

¹ Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами... - С. 165-166.

² Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2008. – С. 1021.

³ Brugel J. W. Češi a Němci 1918-1938... – S. 491.

наступальних засобів недостатньо для штурму прикордонних споруд Чехословаччини...». Після вивчення чеських укріплень німецькі генерали підсумували: «Ніколи, ні при входженні німецьких військ у Рейнську і Рурську області, ні при аншлюсі Австрії, ні навіть при нападі на Польщу в 1939-му і на Францію в 1940-му – ніколи не було такого ризику поразки».

Причини капітулянтської політики Лондону і Парижу лежали також в економічній площині: в економічній нестабільності і фінансовій кризі. Коли французькому державному діячу А. Бріану докоряли політикою умиротворення щодо Німеччини, він відповідав, що здійснює зовнішню політику відповідно до рівня народжуваності в його країні. Падіння економічного потенціалу Франції яскраво характеризує рівень видобутку вугілля порівняно з Німеччиною, який становив наприкінці 1930-х рр. 47 млн. тон вугілля проти 351 млн. тон. Мюнхенська угода дала можливість Франції відступитись від своїх зобов'язань стосовно східних союзників, однак стала свідченням того, що вона втратила статус великої держави.

Велика Британія прагнула попередити війну, принаймні виграти час у підготовці до неї. Але британські політики прорахувалися в тому, що Мюнхенська угода зупинить диктатора. В день її підписання А. Гітлер заявив Б. Муссоліні, що «настане час, коли ми будемо разом воювати проти Франції і Великої Британії». Фашистський лідер Італії погодився з цим.

Важливу роль у політиці Великої Британії та Франції відіграла недооцінка справжніх намірів фюрера. «Фатальне нерозуміння суті дикторських режимів з боку Великої Британії та Франції не дозволило знайти вихід з кризи міжнародної системи і призвело до її розпаду і як наслідок - самої руйнівної війни в історії людства.», зауважив російський дослідник А. Наумов¹. Натомість інший російський дослідник М. Нарінський вважав, що «Мюнхен означав спробу заміни Версальської системи новим міжнародним ладом, заснованим на концепції «пакту чотирьох». В усякому випадку, так сприймали Мюнхен у Лондоні і Парижі...», не випадково угода супроводжувалася англо-німецькою декларацією (по суті – угодою про ненапад і взаємні консультації), зрештою «...Британські

¹ Наумов А. О. Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны. История кризиса Версальской системы. – М., 2007. – С. 291.

керівники щиро сподівались на нову стабілізацію європейської ситуації»¹.

Керівництво СРСР розцінювало Мюнхенську угоду як спробу Британії та Франції спрямувати агресію Гітлера на Схід – проти Радянського Союзу. Чимало сучасних істориків, зокрема російських, підтримують зазначену думку.

Українські дослідники В. Газін і С. Копилов вважають, що Мюнхенська угода мала на меті зіткнути між собою двох диктаторів. Науковці констатували, що «Західні держави, затіявши «делікатну гру» по організації ліквідації тоталітарних режимів – Сталіна і Гітлера – через їх пряме воєнне зіткнення, на Мюнхенській конференції у вересні-жовтні 1938 р. зробили драматичний хід в європейській політиці – віддали Гітлеру Судети. Це розпалило апетити націонал-соціалістів», наслідком чого була анексія Чехії та Моравії у березні 1939 р. та інші кроки мирної агресії у мирній формі, які дали змогу Німеччині підготуватися до другого етапу своєї зовнішньополітичної стратегії – фази загарбницької війни².

Зауважимо, що ідея локалізації судетської проблеми і прагнення зіткнути між собою двох диктаторів не суперечать одна одній, втім до взаємного зіткнення тоталітарних режимів безпосередньо 1938 р. дійти не могло, адже Німеччина і СРСР не мали спільних кордонів.

Мюнхенська угода різко підвищила популярність Гітлера і нацистської ідеології і послабила позиції західних демократій, які зрадили не тільки ЧСР, але й антифашистів серед судетських німців та емігрантів із Німеччини і Австрії. Мюнхенська угода була нав'язана ЧСР силою, вона базувалася не на вільному волевиявленні судетських німців, а, як і в 1919 р., на волі великих держав, що на догоду своїх політичних інтересів передали Судети Німеччині³. Цей міжнародний акт мав широке значення у загальному процесі загострення і погіршення міжнародних відносин в Європі, зруйнував систему колективної безпеки, яка могла об'єднати різні сили, що прагнули боротися проти світової загрози фашизму.

¹ Наринский М. М. Международно-политический кризис кануна Второй мировой войны // Вестник МГИМО университета. Специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны. (август, 2009). – М., 2009. – С. 29.

² Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. Підручник для студентів вищих навч. закладів. – К., 2008. – С. 175.

³ Кретицин С. В. Судетские немцы... – Воронеж, 2000. – С. 169-171.

Для Гітлера Мюнхенська угода була подальшим і більш виразний тріумфом не тільки над його закордонними противниками, але й над власними генералами. Після того як всі їх побоювання Гітлер раз за разом спростовував перемогами, отриманими без будь-якого опору і цілком безкровно, німецькі генерали втратили впевненість і авторитет. Посилився воєнно-стратегічний потенціал Німеччини. Окупація Судетської області покращила постачання Німеччини бурим і кам'яним вугіллям, поповнила запаси вольфраму і уранової руди, сприяла нарощенню потужностей військової промисловості і галузей, що забезпечували виробництво товарів широкого вжитку. Можна погодитись із висновком німецького історика І. Феста: «Не застосовуючи відкритого насильства, Гітлер вирвав у коаліції, що мала перевагу, велику область, позбавив ЧСР славетної системи укріплень, суттєво покращив свої стратегічні позиції, отримав нові галузі промисловості змусив ненависного президента Бенеша відправитися в еміграцію: «протягом століть... в європейській історії не було настільки глибоких змін без війни»¹.

Західні політики оцінювали Мюнхен суперечливо. Перед громадськістю він був презентований як гарантія від нової війни. Серед тих, хто привітав Чемберлена був і Ф. Д. Рузвельт. Самі учасники Мюнхенської угоди не вірили в її довговічність. Н. Чемберлен, котрий представив її як «мир для нашого часу», на шляху з аеродрому, минаючи натовпи, що гучно його вітали, сказав Е. Галіфаксу: «Все це завершиться через три місяці». Інший учасник Мюнхенської конференції Е. Даладье, підлітаючи до Парижу і дізнавшись, що його зустрічає вітальна маніфестація, тихо сказав: «Дурники». 4 жовтня 1938 р. під час обговорення угоди у парламенті Франції, Е. Даладье критикували комуніст Г. Пері, незалежний республіканець А. де Керіліс тощо. Але 533 голосами проти 75 вона була схвалена.

У британському парламенті проти угоди висловилося чимало депутатів. Зокрема майбутній прем'єр У. Черчілль заявив: «Ми переживаємо жахливий історичний момент, коли виявилася порушеною загальноєвропейська рівновага. А на адресу західних демократій історія вже вимовила грізні слова: «Ти зважений на вагах і знайдений легким». У. Черчілль зауважив британським політикам: «... ми пережили загальну і явну поразку, а Франція потерпіла ще

¹ Фест И. К. Гитлер... – С. 125.

більше, ніж ми.... І немає жодних підстав сподіватися, що цим все завершиться. Це лише початок розплати, тільки перший ковток з гіркої чаші, яка буде запропонована нам зі дня на день, якщо не наступить неймовірне відновлення морального здоров'я і військової потужності, якщо ми знову не прокинемося і не зробимо ставку на свободу, як в давні часи». Політик вважав нерозумною відмову від допомоги 35 чехословацьких дивізій проти німецької армії, що ще не була повністю підготовленою, коли сама Велика Британія могла відправити тільки дві дивізії для зміцнення фронту у Франції. Був сенс вступити в бій за Чехословаччину в 1938 р., коли Німеччина ледве могла виставити півдюжини навчених дивізій на Західному фронті, коли французи, маючи 60-70 дивізій, могли б прорватися за Рейн або в Рур¹. У. Черчилля підтримали 30-40 депутатів Палати громад, зокрема один з впливових діячів лейбористської партії Л. Вульф, воєнно-морський міністр Д. Купер, який подав у відставку.

Відносно позитивним наслідком Мюнхенської угоди було те, що вона накреслила теоретичну межу прагненням територіальних загарбань. Її злам 15 березня 1939 р. показав навіть зятим миротворцям у Британії та Франції агресивну сутність нацистського режиму. Крім того, Лондон і Париж отримали час на переозброєння, втім як і Німеччина. У жовтні 1938 р. Е. Даладье проголосив політику «твердості» і наказав збільшити видатки на переозброєння до 93 млрд. франків порівняно з 29 млрд. у 1937 р. Як і у Франції, наслідки Мюнхена надихнули британське казначейство на зростання військових видатків, зокрема, на розбудову нової радарної системи, відродження військово-повітряних сил, що стало одним з чинників, завдяки яким Велика Британія зуміла вистояти в буревії Другої світової війни.

Питання і завдання:

1. Поясніть суть політики умиротворення агресора.
2. З'ясуйте зовнішньополітичні чинники, які призвели до загострення судетсько-німецького питання взимку-восени 1938 р.
3. Чим викликаний вислів англійського політика О. Харві про те, що Лондон і Париж влітку-восени 1938 р. хотіли, щоб Чехословаччина «здійснила самогубство з метою уникнення вбивства»?

¹ Черчилль У. Вторая мировая война. Избранные страницы.-М., 1998.-С. 162.

4. Охарактеризуйте позицію СРСР під час чехословацької кризи у вересні 1938 р.
5. Проаналізуйте наслідки Мюнхенської угоди 1938 р.

Робота з джерелами

1. З меморандуму начальника генерального штабу Німеччини Л. Бека А. Гітлеру від 29 травня 1938 р.

«Неможливо передбачити час, необхідний для повного розгрому Чехії. Якщо все таки спробувати назвати час, то, ймовірно, найбільш придатним терміном були б три тижні, які будуть потрібні лише у випадку успішного перебігу операції. Іншими словами: при будь-яких обставинах потрібно буде 14 днів втримувати недостатньо укріплений Західний фронт, відбиваючи великий наступ французів, поки не з'явиться можливість перекинути частини німецьких сухопутних військ з Південно-Східного театру воєнних дій на Захід...

Поки що кардинальним постійно буде питання: чи йдеться для Німеччини про війну проти однієї Чехії або також проти країн, які підтримують її. В останньому випадку самі собою воєнні операції можуть відбутися успішно, але війну Німеччина програє...

Якщо Франція та Англія вступають у війну, то Чехія буде лише приводом до війни, а фактично матиме місце зіткнення на цілком іншому рівні. Воно виллється в європейську, а за відомих обставин в світову війну».

Запитання: Як оцінював начальник німецького генштабу перспективи Німеччини у випадку спільних дій на захист Чехословаччини Франції та Англії?

2. Телеграма про використання корпусу Генлейна, друга половина вересня 1938 р.

Вчора ввечері відбулася розмова фюрера з полковником Кьохлінгом, що тривала 7 хвилин.

Полковник Кьохлінг залишається в безпосередньому підпорядкуванні верховного головнокомандування збройних сил. Він прикомандирований до Конрада Генлейна в якості радника. Він отримав від фюрера широкі повноваження воєнного характеру. Добровольчий корпус судетських німців залишається в одноособовому підпорядкуванні К. Генлейна.

Його призначення: захист судетських німців і інспірування подальших заворушень і зіткнень. Комплектування добровольчого корпусу здійснюється в Німеччині. Він озброюється тільки

австрійською зброєю. Добровольчий корпус повинен почати діяти якомога швидше.

Запитання: Яку роль відводило гітлерівське керівництво судетсько-німецьким добровольцям у розгортанні кризи?

3. З спогадів А. Шпесера про відвідування А. Гітлером у жовтні 1938 р. Судетської області: «Загальний подив викликали чеські оборонні укріплення. До подиву спеціалістів, пробні стрільби по ним показали, що наше озброєння, яке повинно було бути проти них використано, недостатньо ефективне. Гітлер сам поїхав до колишнього кордону, щоб скласти свою власну думку про підземні споруди, і вони справили на нього велике враження. Укріплення були надзвичайно масивні, виключно кваліфіковано спроектовані і, відмінно враховували особливості ландшафту, заглиблені на декілька ярусів в гори: «За стійкої оборони було б дуже важко оволодіти ними, нам це вартувало б чималої крові. А тепер ми це отримали, не проливши ні краплини. Але одне зрозуміло – я ніколи не допущу, щоби чехи спорудили б нову оборонну лінію. І яка у нас тепер чудова вихідна позиція! Гори вже в нас за спиною, ми в долинах Богемії».

Запитання: Які зовнішньополітичні висновки зробив фюрер Німеччини після огляду укріплень у Судетах?

4. З праці письменника С. Цвейга «Вчорашній світ»:

«У силу давньої демократичної традиції англійські правлячі кола не могли або не хотіли визнавати, що в них під боком вироблена і запущена в хід техніка продуманого цинічного аморалізму і що нова Німеччина відкинула всі, які будь-коли діяли в міжнародних відносинах і в рамках права, норми, як тільки вони здалися їй обтяжливими. Англійці все ще вірили і надіялися, що Гітлер спочатку кинеться на інших – бажано на Росію! – а тим часом можна буде прийти до певної угоди з ним».

Запитання: Яку причину в діях англійських політиків у Мюнхені вбачав С. Цвейг?

5. Зі спогадів турецького дипломата Я. К. Караосманоглу про події березня 1939 р.:

«Через декілька днів після окупації пан Барабаш таємничо повідомив мені: «Виявляється, хвалена німецька армія порівняно з нашою ломаного гроша не варта! Більше половини моторизованих частин через поломки залишилась на шляхах. Їх машини, виявляється, такі ненадійні, що наші інженери і офіцери здивовані.

Вся наша армія тепер говорить з гірким розчаруванням: «Що ми нарobili, чому ми їм не вчинили спротиву!».

Так і було насправді. Побачивши старі панцерники і транспортери німців, неможливо було не поділяти жалкувань чехів. Але що зроблено, того не повернеш...».

Запитання: Що свідчать наведені відомості про технічний стан німецької армії?

VI. Судетсько-німецька спільнота в часи Другої світової війни. Депортація судетських німців

1. Гау Судетенланд і протекторат Богемії та Моравії

2. Депортація судетських німців

1. Гау Судетенланд і протекторат Богемії та Моравії

Гітлерівські війська зайняли судетсько-німецьку область з 1 до 10 жовтня 1938 р. У складі армії Німеччини перебував корпус судетських добровольців корпус. Більшість судетських німців вітало вермахт як визволителів. Ад'ютант Гітлера Н. фон Белов згадував: «Під час поїздки 3-5 жовтня його [Гітлера – О. К.] зустрічали не просто захоплено, як в Австрії, але й зі сльозами радості на очах, а також зі словами вдячності.». Прикметно, що під час окупації Судет, 14 жовтня 1938 р. розпорядженням головнокомандувача сухопутними військами Німеччини В. Браухіча було припинено діяльність різних судетських спілок, що торкнулося, за відомостями історика Р. Яворського, 40 тис. товариств.

У жовтні 1938 р. розпочалася діяльність міжнародної комісії по визначенню межі п'ятої зони, в якій передбачався плебісцит згідно з Мюнхенською угодою. Плебісциту не було, комісія 13 жовтня ухвалила рішення на користь Німеччини. У результаті, до Німеччини відійшли території з населенням 2, 8 млн. німців і 719 тис. чехів, що було закріплено у чехословацько-німецькому договорі від 21 листопада 1938 р.

Водночас значна кількість антифашистів, біля 400 тис., насамперед соціал-демократи, а також комуністи прагнули залишити Судети, серед них були німці, чехи і євреї. Але тільки 160-170 тис. осіб, з яких приблизно 15 тис. німців, переважно соціал-демократів та комуністів, змогли це здійснити. Втікачі втратили майно вартістю 3 млрд. крон.

Чехословацьке керівництво і політичні партії часто відмовляли в допомозі судетським антифашистам. Тільки за підтримки британського уряду і особисто члена місії лорда В. Ренсімена П. Д. Стопфорда, вдалося переконати чехословацьку владу організувати евакуацію судетсько-німецьких антифашистів. Між урядами ЧСР, Великої Британії і Франції було досягнуто згоди, за якої чехословацька влада отримала 8 млн. фунтів стерлінгів

компенсації і 4 млн. на підтримку еміграції з Судет. 250 тис. фунтів надали приватні британські організації. Після Мюнхенської угоди виникли нездоланні труднощі в діяльності судетсько-німецьких антифашистських партій і організацій на території «другої республіки». Це було пов'язано з тиском на керівництво ЧСР з боку Німеччини та з антинімецькими настроями, що домінували в чехословацькому суспільстві. У цій ситуації судетсько-німецькі організації в ЧСР припиняли свою діяльність. 9 листопада 1938 р. вийшов останній номер празької газети «Соціал-демократ». На останньому засіданні керівництва НСДРП(Ч) 22 лютого 1939 р. було ухвалено рішення про припинення її діяльності і створення за кордоном «Співтовариства судетсько-німецьких соціал-демократів».

Після включення до складу Німеччини, Судети були роз'єднані адміністративно. Основна їх частина була 22 листопада 1938 р. зосереджена в складі окремого гау (адміністративна одиниця, область) Судетенланд (22, 5 тис. кв. км.) з центром у м. Райхенберг (Ліберець). Райони Південної Моравії і Південно-Західної Богемії були включені безпосередньо до складу Німеччини. У гау Судетенланд проживало 2 943 000 осіб, з них – 291 000 чехів. На чолі гау був поставлений К. Генлейн. Високі посади отримали його найближчі соратники: Ф. Ціппеліус очолив адміністрацію Троппау, Г. Кребс - округ Ауссіг. Деякі найвищі діячі СНП увійшли до складу СС. Так, за наказом Гімmlера з 1 листопада 1938 р. у СС у званні бригаденфюрера був прийнятий К. Г. Франк.

5 листопада 1938 р. у Ліберці формально була розпущена СНП, члени якої вступили до НСДАП. Порівняно з іншими землями Третього рейху в гау Судетенланд був найбільший відсоток членів партії серед населення. Біля 500 тис. судетських німців вступило в НСДАП, судетсько-німецька організація складала 17 % всього населення.

На судетсько-німецьких територіях запроваджувалися німецькі закони, вся державна і суспільно-політична система була перебудована за зразком Третього рейху. 4 грудня 1938 р. у Судетенланді відбулися вибори до рейхстагу. 98, 9 % голосів отримали представники нацистської партії. Судетські німці підлягали призову до німецької армії.

1938 р. був виданий особливий указ «Про захист судетсько-німецької економіки». За короткий час було ліквідовано безробіття. Особливе значення для бажаючих зробити кар'єру мало членство в

СНП у часи ЧСР. Члени СНП отримали привілеї і переваги, зокрема при прийнятті на роботу. Заходи гітлерівського керівництва по включенню судетсько-німецької індустрії у військово-промисловий комплекс Німеччини, залишення тисячами антифашистами, чехами, євреями території гау і всього свого майна, звільнення ними робочих місць, спричинило до швидкого економічного підйому. Військові замовлення сприяли розвитку металургії, текстильної промисловості, Судетенланд став центром текстильного виробництва в гітлерівській Німеччині. Одночасно автономія і прерогативи владних структур гау скорочувалися. Всі судетсько-німецькі організації були підпорядковані загальнонімецьким установам. Нова роль одного з вищих німецьких чиновників була для К. Генлейна не звичною. У перші місяці після Мюнхена він перебував у розгубленості, потребував нової мети, в боротьбі за втілення якої в життя, він міг би діяти відносно самостійно. Такою справою для Генлейна стала боротьба за витіснення чехів з гау. Як говорив сам Генлейн, програмою для нього було «по можливості вигнати з гау всіх чехів або, хоча б, позбавити їх національних шкіл». У 1940 р. більшість чеських шкіл була закрита, інші не повинні були приймати нових учнів. Чехів стали витіснити з державних установ.

К. Генлейн неодноразово заявляв, що після війни всі чехи будуть виселені з гау. Одним з основних напрямків своєї діяльності Генлейн обрав метод економічного тиску на чеське населення. Зокрема, він поставив за мету ліквідувати результати чехословацької аграрної реформи. 1 грудня 1938 р. уповноважений імперського керівника К. Генлейна Г. Клієбер підготував меморандум з вимогами до Чехо-Словаччини відшкодувати втрати, завдані німцям. Було зафіксовано, що з земель, конфіскованих на німецькомовній території (55 206 га) німецькі дрібні орендарі отримали 31 172 га, чеські – 5 527 га. З земель німецьких власників в етнічній Чехії, німці не отримали нічого, чехи – 140 000 га. Водночас чехам на німецькій землі належало 33 150 га, німцям в чеській – 250 000 га. У зв'язку з цим, наслідки аграрної реформи не переглядалися. Масових конфіскацій і переділів земельної власності в гау не було.

З метою збільшення частки німців у гау, Генлейн сприяв переселенню німців з Бессарабії, Румунії, України, південного Тіролю. Всього з цих регіонів у Судетенланд було переселено 130 тис. осіб. Апофеозом генлейнівської політики онімечення була кампанія по заміні ненімецьких прізвищ.

Мюнхенська угода викликала кризу чехословацької держави. Гітлер взяв курс на поступове поглинення залишків ЧСР. Прагнучи продемонструвати внутрішню нестабільність «Другої республіки», Берлін наказав місцевим німцям влаштувати заворушення в Брно та Іглаві, підштовхнув словацьких політиків до проголошення самостійності, а після цього змусив президента ЧСР Е. Гаху погодитися на окупацію богемських і моравських земель. Так, 15 березня 1939 р. німці, за словами У. Черчілля, «звільнили Чехословацьку республіку від нещастя незалежного існування». Із чеських залишків території ЧСР був утворений Протекторат Богемії і Моравії.

Г. Кіссінджер з цього приводу писав: «Зруйнування Чехословаччини не мало ні найменшого геополітичного сенсу; воно показало, що Гітлер вийшов за межі раціональних розрахунків і налаштувався на війну. Позбавлена оборонних рубежів і можливостей скористатися рішучими союзами з Францією і Радянським Союзом, Чехословаччина не могла залишитися поза німецькою сферою впливу, а Східна Європа напевне повинна була прилаштуватися до нових силових реалій». Окупація «Чехословаччини стала вододілом, оскільки продемонструвала, що Гітлер прагнув до панування у Європі, а не відстоював принцип самовизначення і рівноправності»¹.

Гітлер прибув до Праги 17 березня 1939 р. в одному вагоні з Генлейном. У керівних колах нацистів розглядалося питання про призначення Генлейна на чолі Протекторату, але той хотів зберегти за собою посаду гауляйтера. Обговорювалася можливість перенесення столиці Судетенланду в Прагу, за що виступав, зокрема, Г. Кребс, об'єднання Протекторату з гау або зміни їх кордонів. Проте Гітлер віддав перевагу відокремленню території Протекторату від гау Судетенланд.

За висновком німецького історика Ф. Сейбта зі створенням Протекторату Чехія фактично потрапила в колоніальну залежність. Формально Протекторат мав автономію, власні уряди з чеських колабораціоністів і німців. На чолі протекторату стояв президент Е. Гаха. Уряд протекторату до 1941 р. очолював генерал А. Еліаш, у 1942 - квітні 1945 р. – Я. Крейчі. В останні тижні перед капітуляцією гітлерівської Німеччини протекторатом керував міністр внутрішніх

¹ Кіссінджер Г. Дипломатія. – М., 1997. – С. 283.

справ Р. Бінерт, німець за походженням, який в 1918 – 1925 рр. очолював чехословацьку поліцію.

Реальні важелі управління перебували в руках німецьких чиновників насамперед імперського протектора і його заступників. Протектором Богемії та Моравії був призначений К. фон Нейрат, який до лютого 1938 р. був міністром закордонних справ Німеччини. Його заступником став один з лідерів СНП К. Г. Франк – державний секретар та шеф поліції СС у Протектораті Богемія-Моравія. Німці домінували навіть в органах самоврядування, зокрема 1940 р. близько 2 тис. німецьких урядовців було призначено керівниками в чеські села.

Поліція безпеки і СД взяли на себе виконавчу владу і тісно співробітничали з чеською поліцією, яка у професійному відношенні і своїм зовнішнім виглядом викликала у рейхсфюрера СС Г. Гіммлера наступне зауваження: «Чудовий людський матеріал! Я всіх їх візьму у війська СС». Відомостей про реалізацію цього висловлювання не має.

Протекторат Богемії і Моравії посідав особливе місце серед країн і територій, окупованих гітлерівською Німеччиною. Політична лінія німецького керівництва в Протектораті була спрямована на використання ресурсів високорозвиненого слов'янського народу, його часткову асиміляцію, часткове знищення і переселення в інші області, щоб звільнити «життєвий простір» для німців. Німцям і чехам збільшувалася заробітна плата, покращувалося постачання продовольством, діяла налагоджена система охорони здоров'я. Практично зникло безробіття. Багато чехів добровільно відправилися на роботу в Німеччину. Чехи не підлягали призову в німецьку армію. Проте більшість чеського суспільства не примирилася з окупацією, його опір поступово зростав. Велике значення мала діяльність чехословацької еміграції на чолі з Е. Бенешем, підпільна робота місцевих комуністів.

Голова протекторату К. фон Нейрат був людиною добре відомою у Європі, прибічником поміркованої політики стосовно чехів. Аристократ за походженням, фон Нейрат налагодив контакти з представниками чеської знаті, опікувався науками, мистецтвом. При ньому розпочалися світські заходи; прийоми та раути стали важливою частиною політичного життя чеської столиці. Фон Нейрат відносно м'яко реагував на прояви опозиції з боку чехів. Чеський Опір у перші роки переважно носив легальні форми, але вже під час демонстрацій 28 жовтня 1939 р. на честь річниці проголошення

Першої Чехословацької республіки відбулися заворушення. Похорони 15 листопада студента Я. Оплетала, який загинув у цих заворушеннях, вилилися в масові зіткнення. У відповідь 17 листопада були закриті всі вищі навчальні заклади, 10 студентів розстріляно, а 1200 – арештовано. У пам'ять про ці події тепер 17 листопада відзначається як Міжнародний день студента.

У контексті роздумів про майбутнє Протекторату К. Франк в серпні 1940 р. писав Гітлеру, що метою німецької політики в чесько-моравських землях «може бути лише одне - повне включення у великонімецьку імперію; з народно-політичної точки зору – заповнення цього простору німецькими людьми». При цьому Франк визнавав, що в умовах незначної кількості німецького населення в Богемії та Моравії, відносної лояльності чехів до окупаційного режиму, недоцільно ліквідувати Протекторат або об'єднувати його з гау Судетенланд. Програма «онімечення населення території» 28 серпня 1940 р. була схвалена Г. Гімmlером і начальником Головного управління імперської безпеки Р. Гейдріхом.

У вересні 1940 р. Гітлер на нараді за участю Франка і Генлейна, визначив три можливості національної політики в чесько-моравських землях. Першою він вважав надання чехам автономії, в межах якої було б гарантовано рівноправність для судетських німців, але вона може привести до появи вогнища нестабільності і внутрішньої опозиції Німеччині. Другою можливістю він називав виселення чехів і зайняття їх території німцями. Однак, за розрахунками німців, цей процес повинен був розтягнутися на 100 років. Найбільш реальною, на думку Гітлера, була третя можливість – онімечення Протекторату шляхом асиміляції. При цьому Гітлер відхилив пропозиції плани розчленування території Протекторату і виділення в ньому німецьких зон.

Важливою воєнно-промисловою базою Третього рейху Протекторат став після початку Другої світової війни. У Протектораті виробляли 9-12 % усього обсягу німецької промислової продукції. Богемія і Моравія після нападу Німеччини на СРСР набула для рейху особливого значення. Третину німецьких танків, чверть вантажних автомобілів і половину кулеметів виготовляли заводи Протекторату. Окремі вихідці з Судет зробили значний внесок у розвиток військової промисловості Німеччини. Зокрема, ще в 1923 р. посаду головного інженера компанії «Даймлер-бенц АГ» у Штутгарті обійняв Фердінанд Порше (1875-1951), який раніше працював у Відні.

Ф. Порше народився у родині судетських німців у м. Мафферсдорф (тепер Вратиславце). У Штутгарді 1931 р. розпочало діяльність конструкторське бюро Порше, в якому створювалися двигуни, а також автомобілі та мотоцикли. Ім'я Порше стало всесвітньо відомим після побудови прототипу автомобіля «Фольксваген», який назвали «Жук». У роки Другої світової війни результатом діяльності бюро були відомі німецькі танки «Тигр», «Королівський тигр», самохідна гармата «Фердінанд» та інша техніка. У наші дні автомобілі фірми «Порше» належать до елітного сегменту світового ринку.

Варто відзначити й те, що в Протектораті та гау Судетенланд, з німецького населення було сформовано вісім дивізій, переважно піхотних (46-у, 92-у, 198-у, 237-у, 389-у, 565-у, 101-у, 155-у).

Чеський Опір посилювався після 22 червня 1941 р. Вступ СРСР у війну відродив серед чеської прогресивної громадськості надії на відновлення національної незалежності. В Протектораті активно діяли агенти еміграційного уряду Е. Бенеша. У відповідь на репресії гестапо, що почалися після 22 червня 1941 р., поширився опір простих чехів. Проявом цього став бойкот чеським населенням офіційної преси Протекторату з 14 до 21 вересня 1941 р., що стало формальним приводом для відставки фон Нейрата. Його поміркована політика викликала незадоволення більш радикально налаштованих нацистських чиновників, зокрема шефа СД Р. Гейдріха і К. Г. Франка. 27 вересня 1941 р. Гітлер призначив виконуючим обов'язки протектора Гейдріха.

Політика Р. Гейдріха була спрямована на придушення чеської опозиції. За його ініціативою були засуджені і страчені біля 100 чеських громадських діячів, серед яких був голова уряду Протекторату А. Еліаш. Заборонили діяльність чеського спортивного об'єднання «Сокіл». Декілька тисяч чехів, євреїв, судетсько-німецьких антифашистів було ув'язнено в концтабори. У той самий час Гейдріх вдався до політики батога і пряника; придушуючи політичні свободи, він взяв курс на економічну підтримку чеських робітників і селян, зокрема, збільшував заробітну плату, покращував постачання, сприяв колабораціоністським профспілкам. На початку 1942 р. Гейдріх здійснив поступки і в політичній сфері: відмінив військовий стан, відновив діяльність уряду Протекторату. Однак реальна влада залишилася в руках німецької окупаційної влади.

Переломним моментом, точкою відліку відкритого Чеського Опору став замах на Р. Гейдріха у травні 1942 р. Фігура Гейдріха

була для чехів символом чужої влади, асоціювалася з політичними репресіями. Гейдріх, що в'їхав до Праги у відкритому автомобілі без охорони, 27 травня 1942 р. був смертельно поранений чеськими парашутистами, яких направив на територію Протекторату еміграційний чехословацький уряд. Замах на Гейдріха був використаний німецьким керівництвом як привід для рішучого наступу на чеську опозицію, призвів до хвилі нацистського терору. На пошуки парашутистів були мобілізовані сили гестапо і чеської поліції. В ході каральної акції було спалено с. Лідіце, жителів якого підозрювали в підтримці парашутистів: 173 чоловіки були розстріляні, 200 жінок – кинуті в концтабори, а 105 дітей вивезені за межі Чехії. Саме Франк, як виконуючий обов'язки протектора, підписав наказ про знищення Лідіце і запровадження надзвичайного стану в Протектораті. Водночас К. Г. Франк не погодився з пропозицією розстріляти 10 тис. чехів. Багато чехів було схоплено і страчено без суду і слідства. Всього з 27 травня до 3 липня 1942 р. було розстріляно 1357 і арештовано 3188 особи. Були розгромлені майже всі підпільні групи Опору. З особливою жорстокістю гестапівці розправилися з комуністами, знищивши майже всіх працівників другого підпільного ЦК КПЧ. Нацистський терор практично тимчасово припинив, але не зламав, чеський Опір.

Варварське знищення Лідіце викликало зростання антинімецьких настроїв у чеському суспільстві. Саме після трагедії в Лідіце в чехословацькій еміграції утвердилася ідея виселення судетських німців з Чехії після розгрому Німеччини, яка зародилася ще 1939 р. Так, у серпні 1939 р. у Лондоні чехословацькі еміграційні політики отримали з Праги меморандум про обмін населенням, який підготував професор З. Пешка, який очолював юридичну комісію нелегальної організації «Політичний центр». У ньому стверджувалося, що досвід подій після Першої світової війни «свідчить, що одним з способів розв'язання питання про меншини є примусове переселення або обмін населенням». Зазначена теза мотивувалася наступними аргументами: 1. «Чехословаччина будь-якою ціною повинна позбавитися від тих, хто опинився ненадійним і хто навіть сприяв ліквідації ЧСР»; 2. «Більша частина німців була готова в будь-який момент стати зняряддям і сліпим експонентом політики німецької імперії, не зважаючи на інтереси нашої держави і навіть не дивлячись на свої власні інтереси»; 3. «Чимало німців мали значну вигоду з ситуації 15 березня 1939 р. і отримали особисті,

здебільшого матеріалі зиски. Проте вони будуть позбавлені цих зисків і зазнають покарання. Якщо вони залишаться в країні, то стануть постійно незадоволеним елементом, що буде звинувачувати державу в своєму «збіднінні»; 4. «німецький елемент, особливо буржуазія в Чехії, через свою обмеженість, пихатість, і сплановане відмежування від чеського впливу, покінчив зі своєю історичною роллю зв'язкової ланки і посередника обох культур і став перепорою чесько-німецького зближення. Інтереси доброго співіснування обох народів і держав вимагають, щоб вказаний елемент був, наскільки це можливо, скорочений»; 5. «Німеччина постійним підбурюванням привела німецьких громадян ЧСР до становища, в якому вони ніколи б не опинились, будучи залишені самі собі».

Останні роки існування Протекторату пов'язані з ім'ям К. Г. Франка, який 1943 р. отримав посаду «німецького державного міністра в Богемії та Моравії» і фактично очолив Протекторат. Прибічник радикальних заходів, Франк був типовим регіональним політиком. На першому місці для нього стояли спокій і лад в Протектораті, який він називав «серцем рейху». Франк слухняно виконував вказівки нацистського керівництва, прикладав максимум зусиль для викачування ресурсів з підвладної йому території. Він навіть пропонував розповсюдити гітлерівську тотальну мобілізацію 1943 р. на чеське населення. Франк виступав за онімечення слов'янського населення.

Замах на Р. Гейдріха в 1942 р. викликав зростання античеських настроїв у нацистській верхівці. Заступник Гітлера по НСДАП М. Борман підкреслював: «Після завершення евакуації євреїв ми повинні почати виселення чехів». Однак на практиці продовжувалася визначена Гітлером політика онімечення. Відносно масштабів німецької колонізації Протекторату немає повної ясності. За відомостями судетсько-німецької антифашистської еміграції в Лондоні, за період існування протекторату на його територію тимчасово або на постійне місце проживання переселилося біля 400-600 тис. німців, приблизно 5, 2 – 7, 7 % від чисельності населення Богемії та Моравії.

Після лідіцької трагедії взаємини між судетсько-німецькою і чехословацькою еміграцією різко погіршилися. Бенеш і його оточення дали зрозуміти, що будуть наполягати на скасуванні Мюнхенської угоди і депортації судетських німців, не зважаючи на гостре засудження судетсько-німецькою антифашистською

еміграцією терору в Протектораті. У грудні 1942 р. Бенеш дистанціювався від обговорення майбутнього судетських німців, чим сповістив, що нова чехословацька держава повинна стати національною державою. Ідея виселення не була новою в Європі. Її використали для вирішення проблеми меншин ще в 1923 р., підписанням лозаннської угоди про обов'язковий обмін населенням між Туреччиною і Грецією.

У грудні 1943 р. Бенеш оголосив у Москві меморандум про післявоєнний устрій країни. Передбачалося, що слов'янське населення у кожному населеному пункті становитиме 67 % мешканців. Німці позбавлялись права на свою урядову мову. Німецькомовні школи мали бути ліквідовані, натомість саме вивчення німецької мови було б добровільним, і тільки вивчення чеської, словацької та української (на Закарпатті) мов було б обов'язковим. Дві третини німецького населення підлягало виселенню. Президент Бенеш запевнив радянських керівників, що уряд Британії не заперечує проти виселення німців, німецькі фінансові установи та промислові підприємства будуть націоналізовані. Він пояснив, що німецька власність не може бути передана чехам тому, що це спричинить конфлікти. Самі чехи мають прийняти далекосяжну націоналізацію цієї власності. Отже, вигнання німців мало супроводжуватись усупільненням їх власності, національна та соціальна революції йтимуть рука в руку¹.

Важливою причиною виселення другої за чисельністю етнічної групи чеських земель були антинімецькі емоції в Чехії, поглиблені стражданнями і жахами військових років, які переконували політиків у практичній неможливості подальшого взаємного співжиття чехів і німців в межах однієї держави. Так, в одному із повідомлень чеській еміграції в Лондон з Праги в липні 1944 р. стверджувалось: «Ненависть до німців страшенна, оскільки ні в містах, ні в селах немає майже жодної родини, яка не втратила б кого-небудь з своїх членів або в результаті страти, або в результаті ув'язнення в концентраційні табори. За ножи хапаються як буржуазія, так і робітники. Особливо страшенне обурення серед наших військових: німців – геть, всіх, всіх до одного... Немає лояльних німців, всі

¹ Zeman Z. A. B. Edvard Beneš's foreign policy and the minorities // Czech and Hungarian Minority Policy in Central Europe 1918-1938. – Prague-Budapest, 2009. - P. 81.

однакові, і в кращому випадку з дітей лояльних німців знову виростуть пангерманісти».

З 1944 р. питання про депортацію було практично вирішено, обговорювалася лише кількість судетських німців, що підлягали виселенню.

Е. Бенеш також першим із політиків Центрально-Східної Європи, який запропонував західним державам масове вигнання німців. США і Велика Британія погодилися з цим наміром. У грудні 1944 р. У. Черчілль зробив у Палаті громад британського парламенту заяву: «Не буде жодного змішування населення, через яке виникають нескінченні непорозуміння, як, наприклад, у випадку з Ельзасом і Лотарингією. Буде зроблений чистий аркуш. Перспектива обміну населенням мене хвилює настільки ж мало, як і великі переселення, які в сучасних умовах можливі значно краще, ніж колись»¹. Німці, що проживали на території Чехословаччини, після війни повинні були залишити країну. Чехословацька національна держава мала бути відновлена без національних меншин. Західні держави виходили з того, що переселення буде здійснюватися «терпимо за відповідними гуманними умовами», за формулюванням Е. Бенеша.

Судетенланд і райони Протекторату Богемії і Моравії довгий час були острівками стабільності в гітлерівській державі. Окремі прояви слабкості політичного режиму і перші факти панічних настроїв були відмічені в 1943 р. Судетсько-німецька антифашистська еміграція повідомила, що більша кількість судетських німців, учасників битви під Сталінградом у складі 389 піхотного дивізіону, повстали і були відведені в Норвегію. З Судетенланда надходили повідомлення, що багато німців перебираються з міст в села.

Зауважимо, що з початком світової війни ставлення до нацизму серед судетських німців, принаймні окремих з них, зазнало змін. Про це свідчить доля судетські-німецького промисловця Оскара Шиндлера (1908-1974), який врятував майже 1200 євреїв під час Голокосту, надавши їм роботу на своїх заводах у Польщі та Чехії. Ця історія була покладена в основу книги «Ковчег Шиндлера» австралійського письменника Т. Кенелли в 1982 р. і, базованому на ній, фільму «Список Шиндлера» С. Спілберга 1993 р. О. Шиндлер народився 28 квітня 1908 р. в містечку Цвіттау (нині - Світави в Чехії) в католицькій родині Г. Шиндлера и Ф. Лузер. Спочатку Оскар жив

¹ Беддекер Г. Трагедия Германии: Горе побежденным: беженцы III Рейха. 1944-1945 гг. – М., 2009. – С . 259.

як заможний капіталіст, що шукав вигоди тільки в грошах. Під час «Великої депресії» збанкрутував. Був завербованим Абвером, але незабаром його викрили і ув'язнили з липня до жовтня 1938 р. У 1939 р. Шиндлер вступив до НСДАП. Він заснував завод з виробництва сталевих посуду, як «арієць» отримав завод у Кракові, що до цього належав єврейському підприємцю Н. Вюрцелю. Незабаром погляди Шиндлера різко змінилися. Він став свідком рейду в краківському гетто в 1942 р. і усвідомив жахіття гітлерівської політики щодо євреїв і свою причетність до них. Він зайняв позицію гуманіста, захищаючи євреїв без жодної вигоди для себе. За порадою свого бухгалтера І. Штерна, О. Шиндлер вирішив домогтися можливості приймати на свої підприємства євреїв з концтабору Плашув. Згодом євреї, врятовані Шиндлером від загибелі під час Другої світової війни, стали відомими як «євреї Шиндлера». Наприкінці 1944 р., коли нацисти почали масове знищення всіх євреїв в концтаборах. Шиндлеру, вдалось вивезти тисячу своїх підопічних у Брненець в Моравії, і тим самим врятувати їх від смерті.

Дестабілізація ситуації, розповсюдження панічних настроїв серед судетських німців посилювалися з травня 1944 р., коли територію Судетенланда і Протекторату стали бомбардувати. Масованих ударів з повітря зазнали міста, зокрема Ауссіг, Оберльойтенсдорф, Райхенберг. Після початку Словацького національного повстання і вступу Радянської армії на землі колишньої Чехословаччини судетсько-німецькі райони заповнили потоки біженців. У лютому і березні 1945 р. у Судетську область і на територію Богемії і Моравії прибуло більше 1, 5 млн. біженців зі Сілезії.

Сам К. Генлейн довгий час зберігав віру в перемогу. Лише після початку Словацького повстання Генлейн вперше почав нервувати. У вересні 1944 р. К. Генлейн і К. Г. Франк були на прийомі в Гітлера, який в присутності М. Бормана прагнув вселити в них впевненість у перемозі.

У лютому 1945 р. на Ялтинській конференції ідею виселення судетських німців прийняли Ф. Д. Рузвельт, Й. Сталін і У. Черчилль. 21 березня 1945 р. Е. Бенеш обговорив з В. Молотовим питання про трансфер 2 млн. німців і угорців. Передбачалося в ЧСР залишити 800 тисяч німців.

На початку 1945 р. розпочався перший етап переміщення судетських німців, який тривав до Празького повстання. Були зафіксовані окремі випадки, коли судетські німці залишали рідні

місця і разом з частинами вермахту відступали в Німеччину. Першими утікали представники влади і активні прибічники гітлерівського режиму.

Кошицька програма Тимчасового уряду Чехословаччини від 5 квітня 1945 р. декларувала виселення німців і угорців з країни, окрім активних антифашистів. Наступні урядові заяви підтвердили це положення. Антифашистами вважалися, в першу чергу, судетсько-німецькі комуністи і ті судетські німці та євреї, які перебували в нацистських концтаборах.

1945 р. на території Чехії та Моравії перебувала група армій «Центр» (860 тис. осіб) під командуванням фельдмаршала Ф. Шернера. В гау було організоване народне ополчення – фолксвер, до якого вступило 300 тис. німців.

У цей час К. Г. Франк планував створити «чесько-моравську республіку», а 1 травня 1945 р. на нараді з офіційним наступником Гітлера адміралом К. Дьоніцом у Фленсбурзі Франк запропонував оголосити Прагу «відкритим містом» і саме так заманити американські війська в Чехію, поки Ф. Шернер буде стримувати наступ радянських військ. Але ці спроби Франка завершилися невдачею.

К. Генлейн знав про падіння Берліна. Він залишив Райхенберг 7 травня 1945 р. і втік на захід, щоб переконати американців зайняти територію гау Судетенланд. У промові по радіо 8 травня він заявив: «Це (Мюнхенська угода – О. К.) не є для нас пустим звуком! Держави, що уклали її в 1938 р. самі визначили кордони Судетської області і взяли на себе відповідальність ...». Проте ці заклики і проекти Генлейна не зустріли розуміння на Заході. Він потрапив у полон до американців 9 травня біля Хеба. Генлейн розраховував залишитися в зоні окупації західних країн. Однак його перевезли в Пльзень, а згодом – в напрямку Праги з наміром передати чехословацькій владі. У цій ситуації Генлейн остаточно втратив мужність і в ніч з 9 на 10 травня вчинив самогубство.

Друга світова війна призвела до чисельних жертв серед населення Чехії. Серед судетських німців кількість жертв складала 200-215 тис. осіб, які загинули переважно на фронті, в полоні, а також внаслідок бомбардувань і обстрілів їх міст союзниками. Крім цього, до жертв війни зараховують судетських німців - противників нацистського режиму, більшість з яких, біля 1 тис., були соціал-демократами.

Кількість жертв серед чеського населення склала від 36 700 до 55 000 осіб. Більшими були жертви серед єврейського населення в Чехії і Моравії - 77 297 осіб, імена яких вирізьблені на стінах Празької синагоги.

Значними були й матеріальні втрати німецької окупації. За підрахунками чехословацької влади вони склали 900 млрд. крон (приблизно 18 млрд. доларів США згідно з офіційним повоєнним курсом).

2. Депортація судетських німців.

Судетські німці не очікували депортації. Більшість з них сподівалося, що після завершення воєнних дій, залишаться чинними Мюнхенські угоди. Пересічні судетські німці, які безпосередньо не брали участі в переслідуванні чеського, єврейського населення, не ототожнювали себе з гітлерівським режимом, але підтримували його. Вони не бачили загрози для власної безпеки з боку нової чехословацької влади. Проте, вже наприкінці війни на звільнених територіях, де була відновлена чехословацька адміністрація, почалися масові антинімецькі акції, що стали прологом до депортації німців з ЧСР.

З наближенням Червоної армії, 5 травня 1945 р. спалахнуло повстання чеських патріотів у Празі, яке стало початком помсти за всі несправедливості, які їм будь-коли завдали німці. Жертвами цієї помсти стали всі без виключення німці в Судетській області, в Богемії і Моравії: солдати, цивільні, жінки і діти. В столиці Чехії перебувало біля 200 тис. німців, в іншій частині Богемії – більше 3 млн. Під час повстання було вбито до 35-40 тис. німців. Згодом Наукова комісія Федерального уряду ФРН констатувала: «Жорстокість помсти з боку чехів була спрямована щодо службовців СС, служби безпеки та інших націонал-соціалістичних організацій. Часто фанатичний натиск піддавав їх жорстоким стражданням або, як інших німців в уніформі чи цивільному, вбивав на місці. З чисельних документів, які має комісія, випливає, що ще живих жертв обливали бензином, підпалювали, і вони гинули жахливою смертю»¹.

Представники судетсько-німецьких організацій в еміграції охарактеризували празькі події як злочини проти судетських німців.

¹ Беддекер Г. Трагедия Германии... – С . 187.

Не менш жахлива доля спіткала німців-біженців з Сілезії – більше 1, 5 млн. осіб. Вищеназвана Наукова комісія відзначала: «Гірше всього довелося сілезцям, які втекли в Богемію і Моравію і там наприкінці війни поряд зі вступом Червоної армії пережили чеське повстання. Хоча ненависть чехів була спрямована насамперед проти судетських німців, німецькі втікачі з Сілезії, які перебували в травні і червні (1945 р.) на території Чехословаччини, під час заходів помсти проти німців були піддані справді садистському ставленню, у багатьох відношеннях гіршому, ніж жорстокі акти насильства радянських військ, від яких вони втекли»¹.

Втікачі з Сілезії після капітуляції Німеччини були вигнані з ЧСР. Вони рушили по дорозі, якою пройшли декілька тижнів тому, на якій їх знову очікували насилля, нестачі і бідність.

Спочатку чехословацьке керівництво не мало цілісної концепції депортації, що почалася спонтанно і неорганізовано. Це було пов'язано також з неясністю відносно чехословацько-німецького кордону. До Потсдамської конференції відкритим залишалось питання про передачу Німеччині області Хеба. Чехи і словаки не бачили різниці між поняттям «німець» і «нацист». Німці розглядалися ними як вороги. Відразу ж після відновлення чехословацької адміністрації судетсько-німецьке населення було поставлено в принизливе становище: всі німці були зобов'язані носити особливі знаки відмінності – зображення свастики, або велику літеру N (від першої літери чеської назви німців), чи білу нарукавну хустинку. Німцям заборонялося посідати низку посад, також для них була встановлена особлива карткова система на отримання продуктів харчування. Вилучалися певне майно, побутові електричні прилади, велосипеди тощо. Німці в обов'язковому порядку підлягали реєстрації. Їх збирали в особливі табори на примусові роботи.

Після цього, німці в Судетській області хотіли, щоб повернулися російські солдати. Наукова комісія уряду ФРН писала: «Хоча поведінка червоноармійців залишалася непередбачуваною і переживання радянського вторгнення не забулися, вже в перші місяці після завершення війни можна стверджувати, що дуже часто російські солдати виступали захисниками і помічниками тих, кого переслідували. Чим сильніше чехи виступали провідниками політики помсти стосовно судетських німців, тим більш позитивно можна

¹ Беддекер Г. Трагедия Германии... – С. 187-188.

розцінювати поведінку радянських солдат, і це підтверджують повідомлення»¹.

Представники судетсько-німецької антифашистської еміграції намагалися відновити діяльність своїх організацій на території ЧСР. У 1945 р. А. Ульман, в'язень концтабору, на короткий час очолив організації судетсько-німецької соціал-демократії. Деякі соціал-демократи зайняли керівні посади в прикордонних районах, як, наприклад, Г. Адам, який був у 1945 р. бургомістром Егера. Однак у підсумку судетсько-німецькі організації були змушені припинити свою діяльність в ЧСР.

Майже відразу після звільнення Чехії та Словаччини від гітлерівців розпочалося так зване «дике виселення», що супроводжувалося актами репресій проти судетських німців. Виселялися німці, які проживали за 50-60 км. від кордонів. Їм давалося 24 години на збори, взяти з собою можна було не більше 50 кг вантажу. Це був другий етап виселення, що тривав у травні-листопаді 1945 р. Нова чехословацька влада почала масову депортацію німців з анклавів всередині Чехії і з її прикордоння до Німеччини та Австрії. Паралельно відбувалися переслідування німців. До найбільших актів репресій у 1945-1946 рр. відносяться розстріли в Ландскроні 17-18 травня 1945 р., трагедія в Ауссізі 30-31 липня 1945 р., так званий «брюнський марш смерті» 30 травня 1945 р.

Увійшовши 17-18 травня 1945 р. до моравського міста Ландскрон, чеські партизани влаштували розправу над 40 чоловіками-німцями. За вироком, влаштованого на ринковій площі судового розгляду, партизани піддали фізичним тортурам німців, засуджених до смерті через розстріл чи повішання. Біля 100 німців, які жили у місті, від страху і відчаю покінчили життя самогубством. За роки війни загинуло 3737 солдат і працівників тилу з Ландскрону, з яких 711 померли вже після депортації. Кількість жертв серед мирного населення цього округу точно не встановлено: є відомості про 213 жертв, з них 55 самогубств. Ще 1789 осіб вважають такими, які пропали без вісти.

30 травня 1945 р. все німецьке населення Брно (біля 30 тис. осіб) отримало наказ залишити місто. У більшості це були жінки, діти, літні, хворі, які змушені пішки долати шлях до Австрії. Точно відомо

¹ Беддекер Г. Трагедия Германии... – С . 195.

про 1066 жертв «маршу смерті». За іншими даними кількість німців, які загинули в Брно і його околицях складала від 5200 до 11 000 осіб.

Декрети Е. Бенеша № 27 від 17 липня 1945 р. про «єдність дій при внутрішньому переселенні» і № 28 від 20 липня 1945 р. «про заселення орних земель німців, угорців і інших ворогів держави чеськими, словацькими та іншими слов'янськими землеробами» регламентували заселення судетсько-німецьких територій чеськими та словацькими переселенцями.

Під час трагедії в Ауссізі 30-31 липня 1945 р. загинуло біля 2500 німців. У питанні про характер цих подій до сих пір немає повної ясності. У місті 30 липня відбувся потужний вибух боєприпасів, в якому звинуватили німців. Відразу почались, за висловом очевидця цих подій А. Ульмана, «полювання на німців». У переслідуванні німців брали участь чехословацькі військові і деякі солдати Червоної армії. Вони розправлялися не тільки з чоловіками, але й з жінками і дітьми. Декілька жінок з дитячими візками були скинуті в річку, й по ним стріляли як по мішеням.

При оцінці цих фактів необхідно врахувати тогочасні конкретно-історичні умови, а саме емоційний стан людей, які постраждали від гітлерівської агресії та окупаційного режиму на захоплених Німеччиною територіях, пережили жахи концтаборів, загибель рідних, близьких від рук нацистів. На нашу думку, першопричиною жорстокості, були дії гітлерівського режиму, скоєні раніше.

Вигнання німців супроводжувалося позбавленням їх власності у сумі 20 млрд. доларів США в цінах 1945 р. Декретом президента Е. Бенеша № 5 від 19 травня 1945 р. всі «особи німецької або угорської національності», а також зрадники та колаборанти були проголошені нелояльними до держави, а їх власність підлягала примусовому управлінню чехословацькими органами влади. Декретом № 12 від 21 червня 1945 р. відчуженню і передачі чехам і словакам підлягали маєтки німецьких, угорських землевласників, а також маєтки зрадників і ворогів чеської та словацької націй.

Остаточне питання переселення судетських німців вирішили країни антигітлерівської коаліції на Потсдамській конференції (17 липня – 2 серпня 1945 р.). У статті XIII Потсдамської угоди під заголовком «Впорядковане переселення німецьких жителів» мовилося: «Конференція досягла наступної угоди про виселення німців з Польщі, Чехословаччини і Угорщини: три уряди розглянули

питання зі всіх сторін і визнали, що переселення німецького населення або його частини, що залишилася в Польщі, Чехословаччині і Угорщині, може здійснюватись до Німеччини. Вони згодні з тим, що будь-яке подібне переселення, котре здійснюватиметься, повинно відбуватися гуманним і впорядкованим способом. Оскільки притулок більшої кількості німців у Німеччині збільшить навантаження, що вже лежить на окупаційній владі, вони вважають бажаним, щоб Союзна контрольна рада в Німеччині перевірила проблему з особливим врахуванням питання справедливого розподілу цих німців по окупаційним зонам.

У відповідності з цим, вони доручають своїм відповідним представникам при Контрольному комітеті у якнайкоротші терміни повідомити своїм представникам про кількість, в якій вказані персони вже прибули до Німеччини з Польщі, Чехословаччини і Угорщини, і надати оцінки про час і обсяг, в яких може відбуватися подальше переселення, при цьому повинно враховуватися становище, що склалося в Німеччині. Чехословацький уряд, польський тимчасовий уряд і Союзна контрольна рада в Угорщині негайно поставлять до відома про вищевикладене, і до них звертаються з проханням про припинення подальшого виселення німецьких жителів, поки зацікавлені уряди не перевірять повідомлення своїх представників в Контрольному комітеті».

Але до того часу масові репресії і виселення німців вже активно здійснювалося. Тільки за травень-липень 1945 р. влада ЧСР депортувала з країни біля 800 тис. німців. Згадуючи про масові депортації, 16 серпня 1945 р. у Палаті громад британського парламенту У. Черчилль заявив, що «за залізною завісою, що розсікає тепер Європу на дві частини, розігрується трагедія величезного масштабу».

Безпосередньо санкціонував депортацію декрет Е. Бенеша № 33 від 2 серпня 1945 р. про позбавлення чехословацького громадянства німців і угорців. У декреті вказано: «Чехословацькі громадяни німецької та угорської національності, які згідно розпоряджень іноземної окупаційної влади здобули державне німецьке або угорське громадянство, позбуваються від дня його отримання чехословацького громадянства. Інші чехословацькі громадяни німецької або угорської національності позбуваються чехословацького громадянства від дня набуття чинності цього декрету...». Ці заходи не розповсюджувалися на чехословацьких громадян – борців з нацизмом. Сучасні критики

зазначеного документу наголошують на його правовій неоднозначності, адже у світовій демократичній правовій системі ніхто не може позбавити людину громадянства без її особистого дозволу. Також відповідно до чехословацької конституції і всіх зобов'язань Чехословаччини ніхто не міг позбавити її мешканців права громадянства, якщо вони цього не бажали самі.

25 жовтня 1945 р. Е. Бенеш видав декрет № 108 «Про конфіскацію ворожого маєтку і Фонди національного відновлення», в якому передбачалася конфіскація державою без компенсації майна, що перебувало у власності Рейху, Угорщини, осіб німецької та угорської національностей. Декрет № 137 27 жовтня 1945 р. стосувався виявлення нелояльних до держави осіб і фактично санкціонував масові арешти німців і угорців та «переселення іноземних підданих».

Представники судетських німців у наш час звертають увагу на те, що «декрети Бенеша», спрямовані проти судетських німців, зокрема, стосовно реквізиції їх власності, до цього часу не скасовані. Сучасні чеські науковці стверджують, що декрети президента Бенеша після схвалення тимчасовими Національними зборами 28 березня 1946 р. набули силу законів. Конфіскація майна нацистського рейху і німецьких меншин була у всій Європі прямим наслідком війни і економічних втрат окупованих нацистами країн. Власність депортованих німців безкоштовно передавалася в розпорядження чехословацьких органів управління.

Міністр внутрішніх справ Чехословаччини Г. Ріпка через три тижні після завершення Потсдамської конференції, у своїй промові по радіо, назвав причину пришвидшення виселення чеськими політиками: «Це переміщення населення здійснюється не тільки в інтересах Чехословаччини. Воно є необхідною передумовою для підтримки миру. Чехи раді рішенню, прийнятому в Потсдамі. Вони тільки не хотіли б вітати відкладення депортації. Ми чули про труднощі союзників, разом з тим, навряд чи ми зможемо провести підготовку до реорганізації і відновлення прикордонної області, поки не будемо знати, коли німці її залишать».

У листопаді 1945 р. Союзницька контрольна рада узгодила з чехами порядок депортації: свою батьківщину в Судетській області та інших районах Чехословаччини повинні були залишити 2, 5 млн. німців і 150 тис. німців з рейху, переселених в Судети після Мюнхенських угод.

До третього етапу (листопад 1945-19 січня 1946 рр.) відносяться спроби багатьох судетських німців самотійно залишити чехословацькі території, що було пов'язано з відомостями про підсумки Потсдамської конференції щодо їх долі.

19 січня – 27 листопада 1946 р. тривав четвертий етап виселення судетських німців, під час якого депортації були найбільшими та набули офіційного і централізованого характеру. За санкціями держав антигітлерівської коаліції з ЧСР було відправлено більше 1 тис. залізничних потягів, перевезено більше 1, 2 млн. судетських німців на територію Німеччини.

Під час п'ятого етапу депортації (після листопада 1946 р.) мали місце лише окремі переселення німців, зокрема в межах об'єднання родин, і добровільного переїзду судетсько-німецьких комуністів у Східну Німеччину.

Депортація німців з Словаччини почалася пізніше і завершилася в липні – вересні 1946 р.: останній транспорт з німцями відбув 24 жовтня 1946 р. Масштаби депортації були меншими (з 160 тис. виселили 120 тис. карпатських німців).

Депортація судетських німців займає перше місце серед аналогічних виселень німців з Центрально-Східної Європи після Другої світової війни. Унікальність ситуації полягала в тому, що з Чехословаччини були виселені не просто представники німецької національної меншини, а друга за чисельністю і значенню в державі етнічна група¹.

Загалом з ЧСР була депортована переважна більшість німців - біля 3 млн. осіб. Виключенням була невелика група комуністів-антифашистів, яким було надано чехословацьке громадянство. Але багато з них також віддали перевагу добровільному виїзду на територію радянської окупаційної зони, в майбутню НДР. У Чехословаччині залишилося за різними даними від 150 до 250 тис. німців, до 10 % їх колишньої кількості.

Дані про жертви серед судетських німців у період депортації розходяться. Деякі автори, серед яких члени Німецько-чеської історичної комісії називають цифри в 30-40 тис. осіб. Згідно з заявою голови чеської частини чесько-німецької комісії істориків Я. Кржена, в ході «дикого» вигнання загинуло 25 тис. німців. Представники судетсько-німецьких організацій і пов'язані з ними дослідники

¹ Кретинин С. В. Судетские немцы... – С. 207.

створили в Регенсбурзі (ФРН), особливу картотеку, в якій за відомостями на 1995 р. значилися імена 225 470 осіб, доля яких залишається не відомою. Можливо, більшість з них загинули в період 1945-1946 рр. Про 19 542 випадки загибелі судетських німців у період депортації є точні дані.

Крім цього список жертв періоду депортації може бути збільшений за рахунок німецьких солдат і службовців тилу, ув'язнених у таборах на території ЧСР. За відомостями Німецького Червоного Хреста на території країни функціонувало 1215 таборів для інтернованих, 846 трудових і виправних таборів, 215 в'язниць, в яких знаходилося 350 тис. німців, з яких 132 529 осіб постало перед чехословацькими судами. Засуджено було 21 469 осіб, з них 713 – до смертної кари.

Розходження між дослідниками стосовно кількості жертв серед судетських німців пояснюються політико-ідеологічними причинами та різними критеріями обліку. Достатньо складно визначити коло жертв депортації. З одного боку, до них відносять лише тих судетських німців, які загинули безпосередньо під час репресій проти німецького населення, зокрема і власне депортації на території ЧСР у 1945-1946 рр. З іншого – до жертв депортації зараховують всіх судетських німців, хто був позбавлений житла в силу тих, чи інших причин у 1945-1946 рр., без тих, які загинули за межами ЧСР. Рахують також тих, кого депортували або тих, хто залишився на території ЧСР і загинув пізніше. Судетсько-німецька сторона вважає, що жертвами депортації необхідно визнати 105 тис. судетських німців, які померли внаслідок нестачі продуктів, хвороб, поганих життєвих умов, нервових потрясінь, а також загинули в таборах для переміщених осіб на території Німеччини. Прикладом слугує становище в невеликому таборі Лілієнштайн під Дрезденом, що існував до 1947 р. У ньому було зібрано біля 200 осіб, переважно судетських німців, з яких загинуло 117 осіб. І цей приклад далеко не поодинокий.

Результатом депортації було те, що особлива етнічна група – судетські німці, яка займала замкнуту область проживання, припинила існувати¹.

Депортація німецької і частково, угорської меншини з ЧСР, була реалізацією концепції «слов'янської держави». На думку сучасного

¹ Крєтинин С. В. Судетские немцы... – С. 209.

українського історика І. Вовканича: «Відроджена після Другої світової війни Чехословаччина повинна була, за переконанням усіх політичних сил і владних органів країни, будуватися виключно як держава слов'янських народів. Навіть у масовій свідомості міцно закріпився стереотип, що одною з найдраматичніших причин капітуляції ЧСР перед гітлерівською Німеччиною та хортистською Угорщиною була нелояльність чи й зрада ідеї чехословацької державності у 1938-1939 рр. представниками національних меншин, насамперед німецької. ... Неслов'янські меншини підлягали вигнанню та асиміляції... Примусово-директивні рішення і практична державна політика в ЧСР у сфері міжнаціональних відносин цього періоду були нерідко глибоко антидемократичними і не багато чим відрізнялися від сталінської політики депортації народів. Щодо неслов'янських національних меншин був застосований принцип колективної вини, а понад 3 млн. німців та угорців - жителів країни – в 1945 р. було позбавлено громадянства ЧСР і всіх політичних, економічних, соціальних та інших прав і свобод. При цьому етнорепресивні заходи були свідомою відмовою чехословацьких державно-політичних еліт від демократичних принципів... Деформація міжнаціональних відносин, таким чином, стала ще одною негативною системною суспільно-політичною зміною 1945-1948 рр., яка привела ЧСР до тоталітаризму.»¹

Виселення судетських німців 1945 -1946 рр. мало негативні наслідки для обох народів: судетські німці втратили свій дім, зазнали важких душевних страждань і матеріальних втрат. З виселенням німецької меншини Чехословаччина втратила значну частину висококваліфікованих працівників, зокрема інженерно-технічних спеціалістів, робітників, а також чимало досвідчених підприємців у всіх сферах економіки. Нові переселенці порівняно з переміщеним німецьким населенням були менш кваліфікованими і менш пов'язаними з індустрією. Проте економічні наслідки виселення німців в той час не були пріоритетними. Куди більш важливими були безпосередні соціально-політичні наслідки цієї акції: надання нових робочих місць для чеського і словацького населення, конфіскація під національними гаслами не тільки великої, але й дрібної німецької власності, переміщення частини промислових підприємств у Словаччину в межах «плану індустріалізації» цієї менш розвиненої

¹ Вовканич І. І. Чехословаччина в 1945-1948 рр.: Нарис історії перехідного періоду. – Ужгород, 2000. – 310-311.

частини країни, створення більш однорідної національної структури ЧСР. Ці дії вважалися особливо важливим з точки зору внутрішньополітичної стабільності країни і попередження можливих у майбутньому агресивних прагнень з боку Німеччини.

Чехи послабили соціальну структуру своєї держави, чим уможливили прихід до влади комуністів у 1948 р.¹. У політичному відношенні, як засвідчили парламентські вибори у травні 1946 р., значна частина переселенців у чеське прикордоння (сільськогосподарські робітники, бідні селяни, дрібні міські підприємці та ремісники) склала електорат Комуністичної партії Чехословаччини, що активно виступала за надання їм землі і створення прийнятних умов існування. Наслідком цього було посилення політичних позицій комуністів, особливо серед селян у чеських прикордонних місцевостях.

Наукова комісія уряду ФРН констатувала: «Було б фатальною помилкою стверджувати, що Бенеш вважав, що йому самотійно вдасться... політично врегулювати таку радикальну зміну національної, соціальної і політичної структури Центральної Європи, як переселення мільйонів. Ціною була передача Чехословаччини під вплив Радянського Союзу, за допомогою якого це рішення могло бути здійснено. У владних колах Чехословаччини після капітуляції німецького вермахту, комуністи користувалися впливом, що набагато переважав кількість їх прибічників. Згодом цей вплив ставав тим більшим, чим ширші верстви чехословацького населення повністю виключалися з політичного життя в зв'язку з тим, що їм приписувалося співробітництво з німцями. Вплив цього політичного рішення, прийнятого в Москві, насамперед торкався судетських німців: спочатку остаточно визначили віхи їх вигнання, згодом у відповідності з внутрішнім співвідношенням сил в чеському таборі, що склалися внаслідок угоди Бенеша з комуністами, була забезпечена свобода дій всім тим силам у країні, які схвалювали і проводили жорстоку і нещадну політику помсти за безправ'я і пригнічення чеського народу»².

Завершення будівництва національної держави було дуже важким для чехів. На додачу до військових втрат, виселення німців і часткове виселення угорців призвело до демографічної катастрофи, яка перевищила масштаби деяких регіонів Європи, зруйнованих

¹ Sládek M. Němci v Čechách... – S. 157.

² Беддекер Г. Трагедия Германии... – С. 213-214.

війною. Цілі села були спустошеними, фабрики і поля залишеними та занедбаніми¹. ЧСР зазнала серйозних економічних втрат. Після виселення судетських німців чехословацькі комуністи висунули програму заселення прикордонних районів, перерозподілу відчуженої земельної власності на користь малоземельних і безземельних селян з густонаселеної частини Центральної Чехії. Великі промислові підприємства в Судетах передавалися в розпорядження чехословацької влади; чехи й словаки заміняли німців у місцевих органах самоуправління, відбувалося «очищення» в системі освіти: були закриті німецькі школи і вузи.

Повністю території судетських німців не були освоєні, за винятком заселення міст і 20 % сіл. Уже в 1948 р. після колективізації почався відтік чехів з прикордоння. Багато земель набрали природного стану. Чехи віддавали перевагу освоєнню рівнин, передгірську і гірську частини Чехії заселяли німці. Сьогодні північно-західну Чехію заселяють чехи, в'єтнамці і корейці, а землі обробляють німецькі агрофірми.

Питання і завдання:

1. Охарактеризуйте стан німецького населення в Гау Судетенланд.
2. Якими були наслідки утворення протекторату Богемії та Моравії для чеського етносу?
3. Визначте етапи і механізми депортації судетських німців.
4. Проаналізуйте етапи депортації судетських німців.
5. Визначте наслідки виселення судетських німців.

Робота з джерелами

1. 1. Наказ ОКВ (верховного головного командування) про окупацію Судетської області від 30 вересня 1938 р.

1. За наказом верховного головнокомандуючого збройними силами окупація районів Судетської області, населених судетськими німцями, здійснюється збройними силами в такій формі, яка в будь-який час дозволить перейти до бойових дій.

Необхідність узгодженості під часу просування військ з евакуацією відповідних територій чехами, особливо в укріплених зонах, а також можливість місцевого опору вимагають такого

¹ Zeman Z. A. B. Edvard Beneš's foreign policy and the minorities ... - P. 83.

порядку вступу військ, який характерний для ведення воєнних операцій.

2. Воєнна окупація вимагає регулювання економічного становища в згаданих районах Судетської області. Зрівняння цін можливо здійснити лише поступово. На перехідний період, з метою зробити можливою роздрібну торгівлю, встановлено курс, згідно якому 100 чеських крон = 10, 00 імперським маркам. Це тимчасове врегулювання, однак, виходить з передумови, що до остаточного врегулювання питань економічних і валютних відносин, з метою не допустити обмеження інтересів судетсько-німецького населення, у вільній торгівлі продаються тільки товари, необхідні для задоволення нагальних потреб. Будь-яке зловживання існуючою економічною ситуацією є серйозним порушенням законодавства.

За вищевказаними причинами необхідно обмежити виїзд в Судетську область з Німеччини, дозволивши його тільки для тих установ і служб, які повинні виконувати спеціальні завдання в Судетській області. Ми просимо дати суворі вказівки всім цивільним інстанціям і організаціям партії про те, що передислокацію установ і підрозділів будь-якого роду в район воєнної окупації Судетської області можна буде проводити лише після попереднього дозволу командних інстанцій, які здійснюють там виконавчу владу (головнокомандуючий сухопутними військами, штаби армій).

Начальник штабу верховного головнокомандування збройних сил Кейтель».

Запитання: Як розглядало інкорпорацію Судет німецьке верховне командування?

2. Зі спогадів учасника окупації Судет Г. Гудеріана про події 3-4 жовтня 1938 р.:

«В Егері нас зустріли дуже радісно і урочисто. Натовпи народу, одягнені в національні костюми, влаштували Гітлеру гучну овацію...

... Я відправився в Карлсбад, де перед театром вже шикувалася почесна варта з трьох рот... Оточення вулиць ще не було завершено, коли з'явився Гітлер. Через шпалери військ він пройшов в будинок театру, де його зустріли представники місцевого населення. На вулиці була злива. У вестибюлі театру відбувалися промо-таки зворушливі сцени. Добре одягнені дами і дівчата плакали, багато ставало на коліна; радість людей була надзвичайною. Судетським німцям довелося чимало пережити: безмежну злиденність, безробіття, національне пригнічення. Чимало вже втратили будь-яку надію.

Завдання полягало в тому, щоб відродити Судетську область. Наші польові кухні почали відпускати їжу біднякам, оскільки організації соціального забезпечення ще не працювали.

З 7 до 10 жовтня війська продовжували займати райони, в яких проживало німецьке населення... Всюди населення захоплено зустрічало війська. Танки і автомашини були засипані квітами. Живі паркани людей – юнаки та дівчата – ускладнювали рух військ...

Загалом, всі були задоволені мирним поворотом в політичній обстановці. Війна найбільше б торкнулася саме території з німецьким населенням і вимагала б багатьох жертв від німецьких матерів».

Запитання: Чим пояснює автор захоплене вітання судетськими німцями військ Німеччини?

3. Зі спогадів турецького дипломата Я. К. Караосманоглу про відвідини Судет після Мюнхенської угоди:

«А що сказати про Карлові Вари, де ми з таким комфортом проводили курортні сезони? Коли ми були там востаннє, ми не змогли знайти навіть вільного готелю, щоб зупинитися, навіть місця, де б поснідати. Головні готелі перетворились або в госпіталі, або ж в зручні казарми. У водних лікарнях і санаторіях, сліду не залишилось від колишнього порядку. Вітрини магазинів, де колись виставлялися самі рідкісні, самі багаті товари з Європи, стали цілковито пустими, немовби вони були піддані пограбуванню. Неможливо було зустріти тут і колишніх заможних покупців. Карлові Вари в повному розумінні слова були схожими на млин, з якого відвели воду.

«Heil Hitler!», знову «Heil Hitler!». Ще у вересні минулого року нас повсюди, куди б ми не зайшли, службовці готелів, офіціанти в кафе вітали ввічливо і запобіжливо: «Guten Tag», «Küss die Hand», «Gruss Gott» [«Добрий день», «Цілую руку», «Благослови Господи»]. Тепер же «войовничі» гітлерівські вітання змушували наші серця здригатися... Грубе і жорстоке правління нацистського режиму впродовж декількох місяців перетворило це старовинне німецьке містечко в насильницьки окуповану місцевість.

Щоправда, нацистська партія, за допомогою організації внутрішнього туризму, зі всіх сил намагалась внести пожвавлення в Карлові Вари. Щоденно сотні автобусів привозили сюди з сіл і міст Німеччини жінок, чоловіків і дітей. Тисячі людей наповнювали курортне містечко, де стільки пам'ятних місць, пов'язаних з іменами Бетховена, Гьоте, Шіллера. Але хто піде дивитися на пам'ятник творцю божественної музики? Хто піде читати вірші великого поета

Європи, викарбувані на мармурових плитах, і кому спаде на думку вивчати першоджерела літературної спадщини Шіллера, що зберігаються у невідомому музеї? Натовпи прибульців вивалювали на вулиці, заповнюючи і без того вузькі проходи, стояли в натовпі біля вітрин магазинів, здивовано розглядаючи антикварні речі. Підштовхуючи один одного ліктями, люди перегукувались: «Guck, guck! Ach, wie schön, wie schön!» [«Дивись, дивись, як прекрасно, як гарно!»]. А коли надходив вечір, вони, нічого не придбавши, від'їздили.

Одного разу, я стояв перед квітковим магазином, де ми були старими клієнтами, я спостерігав за натовпом. Господар магазину підійшов до мене: «Доброго дня, пане посол! Яке щастя вас знову бачити тут. Ми боялись, що ви більше не приїдете. Бо ж тепер Карлові Вари вже не ті, вони перетворились на пустку». Я знав, що господар магазину – чистокровний судетський німець, і, підозрюючи, що він хоче у мене щось вивідати, сказав: «Чому ж? Я бачу, що ваше містечко стало жвавіше, ніж колись». При цьому я вказав на «туристичну групу», що стояла на іншій стороні вулиці. Бідолашний, гірко посміхаючись, відповів: «Це ви про них? Пане посол, це отара баранів!».

Запитання: Які негативні зміни відбулися в економіці Судет після їх приєднання до Німеччини?

VII. Судетські німці в другій половині XX – на початку XXI ст.

1. Інтеграція судетських німців у ФРН

2. Судетсько-німецьке питання у міжнародних відносинах другої половини XX – початку XXI ст.

1. Інтеграція судетських німців у ФРН

Переважна частина виселених судетських німців опинилася на території Німеччини. В американську зону окупації було депортовано майже 2 млн. судетських німців (1 918 906 осіб), у радянську зону – 914 тис. Найбільшу кількість переселенців прийняла Баварія (1 026 455 осіб). Значні судетсько-німецькі громади утворилися в Гессені (394 411 осіб), Саксонії - Ангальт (357 тис осіб), Баден-Вюртемберзі (322, 6 тис.), Тюрінгії (222 тис. осіб). 96 448 німців із ЧСР було виселено до Австрії. Окремі групи судетських німців створили громади на території скандинавських держав, Італії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Нідерландів, Великої Британії тощо.

Зі всіх центральноевропейських регіонів у Німеччину було переселено 14, 5 млн. осіб, що певною мірою компенсувало втрати населення країни у Другій світовій війні. Це був чи не єдиний позитивний наслідок переміщення німецьких меншин.

Зокрема, на територію Західної Німеччини, де проживало біля 40 млн. осіб, було переселено біля 6 млн. осіб, що було рівнозначно приросту 15 % на рік. Масштабність таких переміщень у світовій історії не мала аналогів. В британську і американську окупаційні зони Німеччини було доставлено в 4 рази більше людей, ніж проживало в Данії, в 2, 5 рази більше, ніж у Швеції, в 2 рази більше, ніж населення Греції.

Щодо облаштування судетських німців, то було «всі двері відкрито особистій ініціативі», оскільки «спочатку на території Німеччини не існувало жодних установ, які могли б піклуватися про нових прибульців...»¹.

Подолавши значні майнові негаразди, депортовані змогли інтегруватися в суспільства своїх нових країн, зокрема, стали повноправними громадянами ФРН, і відіграли значну роль у

¹ Seibt F. Německo a Češi... – S. 334.

відновленні її економіки. На 1949 р. біженці відкрили у Західній Німеччині більше 5 тис. промислових підприємств, на яких було зайнято приблизно 200 тис. осіб. Щоб вивести вигнанців з важкого становища влада ФРН особливо вдало застосувала три інструменти: кредити, фонд вирівнювання навантаження, програми житлового будівництва. Протягом 1949-1952 рр. фонду вирівнювання навантаження було виділено приблизно 128 млрд. марок, з яких 86 млрд. призначалися вигнанцям і біженцям; 26 млрд. – постраждалим від бомбардувань; 12 млрд. – постраждалим вкладникам; 4 млрд. – біженцям з НДР. Це була найбільша внутрішньодержавна фінансова операція, яка торкнулася майже 25 % населення ФРН.

У перші роки існування ФРН було визнано, що кожна інвестиція на користь вигнанців одночасно сприяє загальному відновленню економіки. Зокрема, одним з рушіїв німецького економічного дива була будівельно-житлова програма. У 1950 р. у ФРН не вистачало більше 2 млн. квартир. Перший федеральний уряд К. Аденауера почав втілювати в життя велику програму по будівництву житла, насамперед - для вигнанців і біженців. Внаслідок цього динамічного імпульсу спочатку суттєво зросла продуктивність праці будівельних підприємств і будівельної індустрії, що згодом сприяло поживленню інших галузей. Професор Кільського університету Ф. Еддінг стверджував: «Цінність вигнанців, що полягала в людських якостях: працелюбності, уміннях, витривалості, - з року в рік виявлялася для економіки Федеративної Республіки більш ніж позитивним чинником. Ініціатива вигнанців привносила нове життя в місцеві застійні відносини і в галузі господарства: виникали нові численні підприємства і виробництва, інші, завдячуючи вигнанцям, значно покращилися... Внутрішній ринок, який значно розширився (купівельна спроможність зростала з року в рік) знижував ризик інвестицій, надзвичайно покращував шанси виграшу кожного підприємства. В цих умовах часто з'являлися можливості знижувати вартість одиниці продукції або втримувати її на відносно низькому рівні, створюючи при цьому гарні передумови для розширення експорту... Результатом негативних і стимулюючих моментів участі вигнанців у виробництві став внесок в економічне зростання, яке хоча і неможливо точно виміряти, але можна стверджувати безперечно, що він дуже значний»¹.

¹ Беддекер Г. Трагедия Германии... – С . 365.

Отже, депортовані німецькі меншини працювали над відродженням ФРН і брали участь у будівництві нової Європи. Вони підтримували мир і не вимагали від держави більше, ніж вона могла їм дати. Політична дисципліна вигнанців сприяла внутрішній стабільності, якій Федеративна Республіка зобов'язана своїм процвітанням, свободою і міжнародним визнанням.

Одним із прикладів вдалої особистої реалізації у німецькому суспільстві є доля лауреата Нобелівської премії Петера Грюнберга, вченого, що спеціалізувався у галузі фізики твердого тіла. Батько П. А. Грюнберга (нар. 18 травня 1939 в Пльзені, тепер Чехія) був конструктором локомотивів на заводі «Шкода» у Пльзені, помер у 1945 р. Мати, Петер та його сестра були депортовані з Чехословаччини. Після переселення у Німеччину Грюнберг мешкав із сім'єю у місті Лаутербач (Гессен). У 1959 р. він почав навчання в університеті м. Франкфурт-на-Майні, а з 1962 р. – у технічному університеті м. Дармштадт. У 1966-1969 рр. Грюнберг навчався в аспірантурі у професора Ш. Гюфнера. Став доктором філософії (тема дослідження – «Спектроскопічні дослідження деяких рідкісноземельних гранатів»). Після захисту дисертації працював три роки в Карлтонському університеті в Оттаві (Канада). З 1972 р. працював науковим співробітником у дослідницькому центрі Юліха. Захистив докторську дисертацію в університеті Кельна, де з 1984 р. працював приват-доцентом, з 1992 р. - професором. З виходом на пенсію у 2004 р. Грюнберг продовжував працювати у дослідницькому центрі Юліха в Інституті дослідження твердого тіла (відділення електронних властивостей). П. Грюнберг був одним з перших, хто досліджував магнітні властивості тонких плівок. Результати досліджень дозволили створити нові, зменшені електронні прилади. У 1986 р. Грюнберг відкрив анти-ферромагнітний взаємозв'язок у пластах заліза і хрому. Наприкінці 1987 р. Грюнберг майже одночасно з А. Фером, відкрив ефект гігантського магнітоопору, завдяки якому наприкінці 90-х років вдалося різко збільшити місткість накопичувачів на жорстких магнітних дисках. Принцип дії більшості головок запису/зчитування інформації ґрунтується на цьому ефекті. За це відкриття його було удостоєно Нобелівської премії 2007 р. (спільно з А. Фером). Крім того, 2006 р. він отримав премію Вольфа з фізики, 2007 р. - Премію Японії.

В нових умовах судетські німці, незважаючи на територіальну розпорошеність, не втратили контактів між окремими громадами та

відчуття етнічної спільності, зуміли зберегтися як особлива етнокультурна група німецького народу. Цьому сприяли еміграційні товариства судетських німців, що виникли на території Західної Німеччини. 14 липня 1947 р. було створено «Робітниче співтовариство по захисту інтересів судетських німців». Ініціатором цього об'єднання вступили Р. Райтцнер, Е. Францель, Г. Шютц та інші відомі судетсько-німецькі політики. На його основі виникла «Судетсько-німецька рада». Вона отримала статус офіційної державної організації в справах судетських німців. Центром її перебування є Мюнхен. 12 липня 1948 р. виник «Судетсько-німецький комітет» під головуванням Р. Лодгмана. 16 січня 1949 р. він очолив «Судетсько-німецьке земляцтво» (СНЗ) в Баварії. Перший з'їзд представників судетських німців відбувся у липні 1949 р. у Меммінгені. Головним документом СНЗ стала так звана Передріздвяна заява (грудень 1949 р.), в якій засуджувався «радянський імперіалізм і будь-який тоталітаризм», містилася відмова від «принципу колективної вини» і помсти, від ідеології нацизму. Примирившись із «історико-географічними реаліями в Богемії, Моравії і Сілезії», СНЗ, наполягало на закріпленні за народами «права на батьківщину», що передбачало можливість їх повернення в Чехословаччину.

У межах СНЗ виділилося три суспільно-політичних об'єднання: «Громада землероба» (1946 р.), «Вітіко-бунд» (1947 р.) «Товариство Зелігера» (1951 р.). Найбільш радикальною з них була програма «Вітіко-бунда» від 1962 р. Вона містила вимогу утворення з прикордонних чеських районів окремої держави Судетенланд.

Справжнім центром суспільного життя судетсько-німецьких вигнанців стала Баварія. У 1954 р. уряд цієї федеральної землі визнав судетських німців одним із чотирьох народів країни, а СНЗ отримало статус офіційної організації судетських німців. 1956 р. голова уряду Баварії В. Гоегнер заснував у Мюнхені Collegium Carolinum (Колегіум Кароліnum), метою якого було вивчення культури та історії чеських земель загалом і, зокрема, їх німецьких жителів.

Судетські політики зуміли інтегруватися також в політичну структури Західної Німеччини. Так, представник християнсько-соціальної партії Г. Шютц був у 1949-1962 рр. депутатом федерального парламенту, 1964-1966 рр. в уряді Баварії займав посаду міністра праці і соціальних справ. Депутатом федерального парламенту в Бонні, а опісля – земельного в Баварії був В. Бехер. У

1968-1982 рр. він очолював «Судетсько-німецький ландсманшафт» («Судетсько-німецьке земляцтво»).

Отже, внаслідок депортації більшість судетських німців опинилася в статусі вигнанців у Західній Німеччині. Шляхом самоорганізації на рівні крайових осередків вони зуміли зберегтися як особлива етнічна група німецького народу. В умовах становлення ФРН, судетські німці доволі швидко інтегрувалися в новій країні, взяли активну участь у відбудові Західної Німеччини.

2. Судетсько-німецьке питання у міжнародних відносинах другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

У період «холодної війни» судетська-німецька проблематика була частиною німецького реваншизму, хоч і не відіграла ключової ролі у міжнародних відносинах. Проте вона час від часу виринала у відносинах центральноєвропейських країн, за винятком соціалістичної Чехословаччини та Східної Німеччини. Відносини між ними були врегульовані у так званій «Празькій заяві» 23 червня 1950 р. У ній визнавалося, що «переселення німців з ЧСР є остаточним, законним і безповоротним». Це, зокрема, вплинуло на покращення становища німців на території Чехословаччини. З 1953 р. німцям у ЧСР були надані рівні з іншими громадянами країни права.

Західна Німеччина негативно поставилася до «Празької заяви». Ще у вересні 1949 р. канцлер К. Аденауер зазначив у бундестазі: «Кожний з нас має ті ж почуття, що й вигнані судетські німці, і кожний погодиться з ними, коли вони вимагають повернення на батьківщину, на свою вільну батьківщину». 14 липня 1950 р. бундестаг ФРН ухвалив спеціальну резолюцію, в якій заявив про «несумісність» Празької декларації з «правом на батьківщину» і висловив протест проти включення до неї «відмови від права на батьківщину» переміщених з Чехословаччини судетських німців. У Штутгарті 5 серпня 1950 р. була прийнята так звана «Хартія вигнаних», спрямована на ревізію політичної реальності, що склалася в Центрально-Східній Європі після Другої світової війни. У ній «право на батьківщину» однозначно трактувалося як «право на повернення», а «право на самовизначення» пов'язувалося з вимогою «возз'єднання Німеччини».

В умовах «холодної війни» виник західнонімецький реваншизм, одним з гасел якого була вимога забезпечити «право переселенців на батьківщину». Наприклад, представник СНЗ Г. К. Зеєбом 1957 р.

заявив про переконаність його організації, «що з міжнародно-правової точки зору Судетська область належить Німеччині».

14 грудня 1958 р. відбувся на так званий об'єднавчий з'їзд двох головних організацій вигнанців, створений таким чином «Союз переселенців» об'єднував 2, 5 млн. осіб, став силою за допомогою якої панівні кола ФРН керували переселенцями, підтримували серед них реваншистський дух «відплати і помсти». Так, після підтримки 15 січня 1959 р. чехословацьким урядом проекту мирного договору з Німеччиною, який містив ідею втрати чинності мюнхенської угоди, канцлер К. Аденауер в інтерв'ю французькому телебаченню у лютому заявив, що німці, переселені з ЧСР і Польщі повинні знову повернутися на свою батьківщину. В той час СНЗ очолив Г. К. Зеебом (член Німецької партії, а з 1960 р. – Християнського демократичного союзу) – міністр торгівлі в уряді К. Аденауера, а згодом і Л. Ерхарда. Він залишався головою СНЗ до 1967 р.

У ворожому ЧСР дусі відбувалася і демонстрація переселенців у травні 1959 р. у Відні в так звані судетсько-німецькі дні. Ця акція отримала повну підтримку уряду ФРН і дозвіл австрійського уряду.

З часом уряд ФРН відходить від підтримки ідей реваншизму. У травні 1964 р. міністр федерального уряду Г. К. Зеебом заявив, що Мюнхенська угода 1938 р. «бездоганна з міжнародної точки зору» і «немає жодних підстав заявляти, ніби Мюнхенська угода втратила чинність». Але під тиском уряду ФРН Г. К. Зеебом був змушений утримуватися від публічного обговорення вимог судетських німців. 11 червня 1964 р. канцлер ФРН Л. Ерхард у виступі перед Радою з міжнародних відносин у Нью-Йорку заявив, що його країна не має територіальних претензій до ЧСР.

«Празька весна» 1968 р. сприяла переоцінці судетсько-німецької проблеми в чехословацькому суспільстві: вперше відкрито стали говорити не про національні меншини, а про національності. Але сама чисельність німецького населення в країні зменшувалася. Так, 1961 р. до німецької національності в Чехії зголосилося 140 402 особи, а впродовж декількох наступних років більш, ніж 48 000 з них легально виїхало до ФРН і Австрії.

У Чехо-Словаччині виник «Союз судетських німців», а в червні 1969 р. – «Німецьке культурне об'єднання», почала видаватися німецькомовна газета «Прагер Фольксцайтунг», головним редактором якої став колишній судетсько-німецький соціал-демократ

Й. Ленк. Чехословацька демократична опозиція у 70-і рр. засудила депортацію німців.

Покращенню становища німців у Чехії сприяв Празький договір 1973 р. між урядами Чехо-Словаччини та ФРН, який остаточно анулював Мюнхенські угоди. Як відзначав тодішній канцлер ФРН В. Брандт, чехословацька сторона наполягала на оголошенні в договорі угод такими, що не мали сили з самого початку, що означало б фактичне проголошення постфактум судетських німців зрадниками батьківщини. У підсумку була досягнуто компромісного формулювання, за яким Мюнхенські угоди вважалися нав'язаними ЧСР нацистським режимом «під загрозою застосування сили». У Празькому договорі було зафіксовано, що Мюнхенські угоди «...згідно даного договору» недійсні. 19 грудня 1974 р. Чехо-Словаччина підписала з Австрією договір, за яким чехо-словацька сторона сплатила Австрії та особам, які були її громадянам станом на 8 травня 1945 р. компенсацію в 1 млрд. шилінгів за втрачене під час реалізації «декретів Бенеша». Але судетські німці, які проживали в Австрії позбавлялись права на повернення майна в Чехії. Більшість судетських німців засудили підписання цих договорів, оскільки вони не торкалися питання повернення їм батьківщини.

Внаслідок демократичних змін в Центрально-Східній Європі 1989 р. відносини між Чехо-Словаччиною і Німеччиною покращилися, в чому важливу роль відіграло історичне примирення. 29 грудня 1989 р. новообраний чесько-словацький президент В. Гавел перепросив судетських німців за виселення. У лютому 1990 р. було засновано спільну німецько-чехословацьку історичну комісію, що досліджувала історичні, економічні, політичні, юридичні, культурні аспекти судетсько-німецької проблеми. В. Гавел у січні 1990 р. відвідав Берлін і Мюнхен і перепросив судетських німців за прояви жорстокості під час їх післявоєнного насильницького виселення. Голова Словацької національної ради (парламенту словацької частини федерації) Р. Шустер у 1991 р. домігся прийняття нею резолюції з вибаченнями перед депортованими, визнанням, що під час відходу німців з Чехословаччини жертвами часто ставали невинні люди. Але примирення з судетськими німцями в Чехо-Словаччині не відбулося. У квітні 1990 р. представники «Судетсько-німецької ради» приїхали до Праги з вимогою повернення конфіскованого майна, що було неприйнятним для Праги. Незважаючи на це, президент Чехії В. Гавел у жовтні 1990 р. офіційно перепросив судетських німців за

депортацію: «Ми говоримо: Просимо! Тим судетським німцям, хто був виселений з нашої країни, і їх спадкоємцям...».

Контакти між чехами і німцям активізувалися. У 1990 р. Чехословаччину відвідало 30 млн. німців, наприкінці 1990-х рр. – більше 40 млн. У 1995 р. в Німеччині побувало 16 млн. осіб з Чехії.

27 лютого 1992 р. ФРН і Чехо-Словаччина підписали договір про дружбу і співробітництво, домовившись про співпрацю у різних сферах науки, культури, економіки та навколишнього середовища. Договір містив обіцянку Німеччини підтримати вступ Чехо-Словаччини до ЄС, однак у ньому нічого не говорилося про вирішення проблеми судетських німців.

Показово, що судетсько-німецькі організації не підтримали таку політичну лінію. Так, представники Баварії у верхній палаті парламенту ФРН – бундесраті голосували проти ратифікації договору 1992 р. Не зважаючи на активність судетсько-німецьких організацій, на багаточисельні контакти у всіх сферах між Німеччиною, судетськими німцями, і Чехією, до кардинальних змін у судетсько-німецькому питанні справа не дійшла.

Проте поступово в Чехії розгорнулася громадська дискусія з питання депортованих німців. Активізувалися й німецькомовні громадяни в Чехії, далеко не єдиним, було утворення ще однієї їх організації. У листопаді 1992 р. в Ліберці за підтримки СНЗ виникло «Об'єднання німців в Чехії, Моравії і в Сілезії». Організація констатувала, що «німці, які проживають у Чехії, Моравії і в Сілезії є етнічною спільнотою, котра є частиною судетсько-німецької національної групи». Але вона об'єднала тільки 10 % німецького населення Чехії.

Думки більшої частини чеського суспільства щодо питання виселених німців відображала одна з тез програми Чеської соціал-демократичної партії від 1993 р.: «В інтересах майбутнього ми відкидаємо будь-які спроби повернення до питань майнових претензій судетських німців. Прощення, розуміння, взаємне і виважене вибачення справедливіше і людяніше, ніж роздмухування нового полум'я майнових і навіть територіальних суперечок». Вказувалось на важливість того, «щоби відносини між чехами і німцями були для Центральної Європи одним з стабілізуючих чинників».

До громадської дискусії в Чехії щодо депортованих німців включилися вчені. У 1994 р. провів на сторінках часопису «Сучасна

історія» Інституту сучасної історії АН ЧР відбувся заочний форум «Про судетсько-німецьке питання», в якому взяло участь 14 вчених.

Чеський публіцист Б. Долежал, текст якого був попередньо розісланий учасникам дискусії для обговорення, відзначив, що до листопада 1989 р. ця тема, по суті, перебувала в Чехо-Словаччині під забороною. Її торкалися або емігранти, або офіційно відсторонені від наукової праці після 1968 р., чехословацькі історики, які, проте, продовжували свою діяльність. Інша група учасників дискусії, в центрі якої перебували П. Пітгарт і П. Пржигода, висловлювались за принципове засудження виселення німців, оцінюючи його, насамперед, у моральному ракурсі і з точки зору загальнодемократичних цінностей. Критики «моралізування» (М. Гюбл, В. Курал) звертали увагу на те, що моральному засудженню повинні передувати детальний аналіз того, що відбулося, що історик зобов'язаний розглядати події в їх конкретно-історичній обумовленості. Вони вважали, що виселення було хоча і трагічною, але необхідною подією, що іншого оптимального рішення не існувало; події, які сталися в історії вже неможливо відмінити і, що це навіть не в чеських інтересах. Б. Долежал, погоджуючись з В. Куралом, що відповідь на питання, які ставить історія, не можуть бути лише результатом морального суду, підкреслював, що їх «перед ними ставить не історія, а сучасність. Причому в подвійному розумінні: як зовнішньополітичну проблему, яка може мати значний вплив на подальшу долю чеської держави, і як внутрішньополітичну проблему з аналогічно можливими наслідками. З огляду на це, головне питання не в тому, що могли чехи робити тоді, в 1945-1947 рр., а в тому, що повинні робити тепер, сьогодні». «Судетсько-німецька проблема, - на думку Б. Долежала, - для нас є зовнішньополітичною проблемою: наш шлях в Європу не обмежується членством в європейських інститутах. Його першою передумовою є сповідування спільних цінностей. Виселення було засновано на інших цінностях, і якщо ми хочемо його захищати, то не станемо обома ногами на європейський ґрунт». Учасник дискусії В. Курал звинуватив Б. Долежала в тому, що він у своїх роздумах обмежився по суті лише критикою чеської сторони і що з його поля зору випала сторона німецька, відповідальність якої за війну швидше применшена. В логіці Долежала, твердив Курал, відсутні причинно-наслідкові зв'язки, важливою вихідною ланкою якої є нацистський режим у Німеччині, що поставив метою знищити демократичну

Чехословаччину при підтримці судетських німців, окупаційна система з її нелюдським терором, а також розпочата Німеччиною війна, що велась вкрай жорстокими методами. «Ці головні чинники, на думку Курала, з якими можна погодитись, - створили ситуацію, на яку реагували союзники, і саме вони ініціювали падіння усталених моральних цінностей».

Неоднозначне сприйняття питання виселення судетських німців засвідчує й те, що 1995 р. 100 чеських та німецьких інтелектуалів підписали відозву «Єдність – 95», що закликала уряд Чехії до початку переговорів із судетськими німцями. А прихильники двомісячного видання «Центральна Європа» відкрито висловилися за право німців на повернення та отримання відшкодування за спричинені кривди.

Постало питання про власність судетських німців, втрачену ними в період депортації. У 1994-1998 рр. в судові інстанції Чехії та Польщі надійшли тисячі приватних позовів від спадкоємців депортованих, які проживали в ФРН, з вимогою повернення конфіскованого нерухомого майна і земельної власності. 8 березня 1995 р. Конституційний суд Чеської Республіки у зв'язку з одним таким поповичем на своєму засіданні змушений був розглянути і підтвердити чинність «декретів Бенеша».

Дуже складно оцінити втрачену власність судетських німців. У міжвоєнний період представники судетських німців заявляли про те, що їм належить третина всієї власності і національного прибутку Чехословаччини. За підрахунками СНЗ власність судетських німців, втрачена на території сучасної Чехії, обраховувалася сумою в 1 трлн. німецьких марок, за іншими підрахунками – в 260 млрд. євро.

Офіційний політичний курс об'єднаної Німеччини передбачав відмову від будь-яких територіальних претензій. Східні території колишнього німецького рейху «належать до нашого історичного і культурного спадку, але не до нашої держави» - зазначив президент ФРН Р. Герцог у вересні 1996 р. на традиційній зустрічі вигнанців – «Дні батьківщини», де це висловлювання було сприйнято негативно.

Спробою розв'язання проблеми судетських німців стало підписання німецько-чеської декларації про двосторонні відносини та їх майбутній розвиток. Ініціатором укладення двосторонньої політичної декларації була чеська сторона. Процес підготовки документу був складним. Міністр закордонних справ ФРН К. Кінкель пропонував включити до декларації засудження декретів Бенеша. У

Чехії думки з цього приводу розділилися і не знайшли підтримки чеських політиків.

Декларація була підписана 21 січня 1997 р. у Празі прем'єр-міністром Чеської республіки В. Клаусом та канцлером ФРН Г. Кодем, після чого документ був ратифікований парламентами обох країн.

Декларація – безпрецедентний документ в історії чесько-німецьких відносин. Вперше в історії між двома країнами було відкинуто усі взаємні образи, звинувачення і виявлено добру волю щодо всебічного поглиблення двосторонніх зв'язків у політичній, економічній, науково-технічній, культурній та гуманітарній сферах.

Німецька і чеська сторони в Декларації виходили з реалій, що склалися в Європі, погоджуючись з незмінністю державних кордонів і сформованих областей розселення народів. Незаконною оголошувалася депортація судетських німців лише за період з початку 1945 р. до 2 серпня 1945 р., тобто до укладення Потсдамських угод. Обидві сторони визнали і засудили несправедливості і поневір'яння, які були допущені стосовно чеського населення в період 1938-1945 рр. і судетських німців у 1945-1946 рр., проголосили, що вони «залишилися в минулому...». Констатувалося, що політичні і юридичні питання минулого не будуть впливати на взаємовідносини Чехії та Німеччини. У заяві передбачалося створення «Німецько-чеського фонду майбутнього», в який німецька сторона зобов'язувалася внести протягом 4-х років 140 млн., а чеська – 25 млн. німецьких марок. Кошти фонду передбачалося витратити на фінансування спільних німецько-чеських проектів у сфері молодіжного руху, соціального забезпечення, охорони здоров'я, екології, економіки, також не були залишені поза увагою захоронення і пам'ятники.

Питання про відшкодування збитків судетським німцям, заподіяних внаслідок депортації, чеська сторона пов'язувала із питанням компенсації збитків, яких зазнала колишня Чехословаччина в роки окупації нацистською Німеччиною. Тому положенням декларації про взаємну відмову від претензій один до одного було створено взаємно прийнятний компроміс, який усунув певні перешкоди у розвитку відносин між Чеською республікою та ФРН.

Загалом декларація сприяла пожвавленню німецько-чеських політичних та економічних відносин, забезпечила Чехії німецьку підтримку при вступі до ЄС і НАТО. За вагомих внесок у

налагодження добросусідських відносин між Чеською республікою та Німеччиною В. Гавел був відзначений премією Міжнародного інституту Схід-Захід для найвидатніших європейських політиків. Цю премію В. Гавелу вручила у Нью-Йорку в травні 1997 р. державний секретар США М. Олбрайт.

Водночас декларація 1997 р. не вирішила гострого питання про майно депортованих судетських німців. У зв'язку з цим СНЗ негативно поставилася до Німецько-чеської заяви 1997 р., в той час, як керівництво Чеської республіки і ФРН вважають його документом, що остаточно врегулював питання минулого у відносинах між німцями і чехами. Особливо представники судетсько-німецьких організацій критикували «декрети Бенеша» як такі, що суперечать нормам європейського права. СНЗ заявило про свої претензії до чеської сторони, поставили вимогу скасування «декретів Бенеша» і надання компенсації судетським німцям. Організації судетських німців розглядали майнові відшкодування як передумову вияву Чехією поваги до основних прав людини і пов'язували з її вступом до Європейського Союзу. На «Дні Батьківщини» на початку вересня 1998 р. «Союз переселенців», який тоді очолювала Е. Штайнбах, знову підтвердив свою вимогу: умовою вступу Чехії та Польщі в ЄС поставити можливість повернення депортованих і їх спадкоємців, а також відшкодування завданого їм збитку.

Показово, що 15 квітня 1999 р. Європейський парламент навіть рекомендував Чеській республіці відмінити «декрети Бенеша». У травні 1999 р. їх скасування вимагав австрійський парламент, що було підтримано урядом Австрії на чолі з В. Шюсселем, до якого входила, зокрема, праворадикальна народна партія свободи Й. Хайдера. У відповідь Чехія відкинула цю вимогу і приєдналася до санкцій, які запровадили проти Австрії ЄС, США та Ізраїль на початку 2000 р., після входження у правлячу коаліцію партії свободи, що вважалася неонацистською.

Уже у лютому 2000 р. комісар ЄС по розширенню Г. Ферхойген заявив, що доля «декретів Бенеша» не може бути предметом переговорів про вступ Чехії в ЄС. Уряд США 12 липня 2000 р. підтвердив правомірність виселення і конфіскації майна судетських німців, що було відображено в рішеннях Потсдамської конференції.

Незважаючи на це, праві політики Австрії та Угорщини продовжували тиснути на Чехію в питанні скасування «декретів Бенеша». У березні 2001 р. міністр закордонних справ Австрії

Б. Ферреро-Вальднер заявила, що має намір домагатися відміни «декретів Бенеша» до вступу Чехії в ЄС. Активними були дії судетско-німецьких організацій. Представник судетсько-німецької етнічної групи, президент баварського ландтагу Й. Бьом 3 червня 2001 р. у промові на 52-х судетсько-німецьких днях в Аугсбурзі підкреслив, що «в період нацизму з обох сторін, як з боку чехів, так і з боку судетських німців мали місце чисельні і страхітливі акти несправедливості. Однак якщо з одного боку ці акти визнані і за можливості виправлені, то з іншого боку не спостерігається практично жодних спроб що-небудь змінити в цьому напрямку».

Утворене в Чеській республіці «Об'єднання німців у Чехії, на Моравії і в Сілезії», до складу якого увійшло 5 тис. осіб, 15 серпня 2001 р. передало голові Петиційного комітету Палати депутатів С. Свободі проект «відшкодувань представникам німецької меншини за безправ'я і шкоди, яких зазнали в післявоєнний період». 8 листопада 2001 р. проект було відхилено.

Не маючи урядової підтримки, представники депортованих німців обрали стратегію переведення цього питання в площину правосуддя через позови до Чехії у Європейському суді з прав людини і погрожуючи майбутніми позовами до Європейського Суду. Але судовий шлях дуже важкий. Крім принципу відсутності зворотної сили, який забороняє оцінювати акти, ухвалені до створення Ради Європи і ЄС, питання власності й громадянства, про які йдеться в спірних декретах, належить до національної компетенції, котра не є частиною загальноєвропейського правового поля. Відповідно, судову стратегію підкріплюють апеляціями до Європейського Парламенту. Деякі євродепутати, переважно від ХСС і австрійської Партії свободи стверджують, що декрети порушують загальні принципи права. Так, під час дискусії 4 вересня 2001 р. про розширення ЄС депутат від партії свободи Д. Рашгофер критикувала «декрети Бенеша» саме на підставі прав людини: «Доповідь Комісії не містить жодної згадки про «декрети Бенеша». Комісія забуває, що збереження «декретів Бенеша», які стали ґрунтом для виселення і вбивства тисяч і тисяч людей після закінчення Другої світової війни, явно суперечить критеріям вступу, окреслені Спільнотою. Позиція Чехії, яка не бажає скасовувати ці декрети, означає зневагу до основоположних цінностей і прав людини, котрими керується ЄС. У

такий спосіб Європа надсилає сигнал, який завдає великої шкоди довірі до ЄС у питаннях прав людини і основоположних прав»¹.

Іноді «судетсько-німецька спадщина» погіршувала відносини між Прагою і Берліном. Під час відвідування Ізраїлю 18 лютого 2002 р. прем'єр-міністр Чехії М. Земан порівняв шефа палестинської автономії Я. Арафата з нацистським вождем А. Гітлером і запропонував для вирішення палестинсько-ізраїльського конфлікту виселити всіх палестинців, назвавши це надійним і перевіреним засобом. Він постав перед критикою в Чехії та закордоном і виникненням міжнародного скандалу. Протест з боку Німеччини не змусив себе довго очікувати. Запланована поїздка канцлера ФРН Г. Шрöderа в Чехію була відкладена.

Прикметно, що «декрети Бенеша» впливали й на словацько-угорські відносини. Згідно з декретами до Угорщини після Другої світової війни були виселені представники угорської меншини ЧСР. 23 лютого 2002 р. прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан заявив, що неприпустимо існування в законах країн-кандидатів на членство в ЄС положень, які відштовхуються від принципу колективної вини. Але Словаччина відмовилася підкоритися цим вимогам і «декрети Бенеша» залишилися частиною законодавства країни.

28 лютого 2002 р., не зважаючи на охолодження чесько-німецьких відносин, Берлін не чинив перешкод вступу Чеської республіки до ЄС. 1 березня 2002 р. Комісар ЄС з розширення Г. Ферхойген проголосив, що «декрети Бенеша» не будуть предметом переговорів про передумови вступу ЧР до ЄС. Проте 14 березня 2002 р. австрійська крайньоправа партія свободи Австрії Й. Хайдера поставили вимогу повернення всього майна переселених німців після завершення Другої світової війни. Після цього британський прем'єр Т. Блер у Празі 8 квітня 2002 р., а 11 квітня 2002 р. Європейський парламент в Брюсселі, заявили, що «декрети Бенеша» не можуть завадити вступові Чехії до ЄС.

19 квітня 2002 р. представники чеських партій підтвердили чинність «декретів Бенеша», а 24 квітня – це здійснила Палата депутатів ЧР, яка заявила, що декрети є такими, які неможливо оскаржити.

¹ Неймайер Л. Європейські інституції як агенти примирення в Центральній Європі: посередництво між правом і політикою // Європа та її болісні минушини. – К., 2009. – С. 197.

Незважаючи на це, Судетсько-німецьке земляцтво залишилося на своїх позиціях. 19 травня 2002 р. на 53-х судетсько-німецьких днях у Нюрнберзі Чеську республіку закликали скасувати післявоєнні декрети президента Бенеша.

Чеська республіка була змушена відправити декрети на експертизу спеціальній комісії Європарламенту. Після спеціальної експертизи правова комісія Європарламенту (Н. Фровайн, У. Берніц, Л. Кінгсленд) 1 жовтня 2002 р. заявила, що «декрети Бенеша» не суперечать основам законодавства ЄС, а наступного місяця євродепутати проголосували за прийом Чехії до Європейського Союзу. Рішення не було одностайним, оскільки проти прийняття Чехії до ЄС голосував, зокрема, прес-секретар земляцтва судетських німців Б. Поссельт – депутат від Християнського Соціального Союзу в європейському парламенті.

Не зважаючи на критику ультраправих політиків, у червні 2003 р. на референдумі розширення ЄС підтримали австрійці.

Після вступу Чехії до ЄС 1 травня 2004 р. діяльність СНЗ пішла на спад. Цьому сприяла відмова політиків Німеччини підтримати претензії нащадків судетських німців у судових інстанціях ЄС. 4 жовтня 2004 р. німецький канцлер Г. Шрöder відвідав Прагу, зустрівся з прем'єром С. Гроссом і повідомив йому, що уряд ФРН не підтримує скарг, які подали судетські німці. «Причиною депортації була війна, яку почала Німеччина», сказав канцлер у травні 2005 р.

Новий німецький канцлер А. Меркель 6 грудня 2005 р. також відмовилася підтримувати майнові претензії виселених німців. Вона заявила про це на зустрічі з чеським прем'єром І. Пароубеком у Берліні. Однак двічі (у 2004 і 2008 рр.), вона висловлювалась на підтримку відкриття в Берліні Музею вигнанців, експозиції якого б розповідали б про важку долю судетських німців. Це викликало критику В. Клауса, який побачив у відкритті музею політичний підтекст.

У свою чергу судетсько-німецькі організації продовжили діяльність для досягнення власних інтересів. 26 березня 2006 р. представники «Судетсько-німецького земляцтва» запропонували президенту В. Клаусу, уряду і парламенту Чехії розпочати діалог про спільне минуле, закликали чеську політичну еліту дистанціюватися від «злочинного вигнання» німців з ЧСР і скасувати декрети президента Бенеша. Чеські політики відмовилися реагувати на це звернення.

Зустріч представників судетсько-німецької групи 3-4 червня 2006 р. у Нюрнберзі відбулася під гаслом «Вигнання є геноцидом», знову лунав заклик до «відкритого діалогу з Чехією».

У зв'язку з відмовою скасувати «декрети Бенеша» будапештські політики, як і деякі угорські політики в Словаччині, виявляли незадоволення діями влади. У відповідь у вересні 2007 р. словацький парламент ухвалив спеціальну постанову, яка підтверджувала, що декрети залишатимуться частиною законодавства країни.

28 жовтня 2007 р. у своєму телевізійному зверненні до громадськості президент В. Клаус зазначив, що окремі німецькі і австрійські політики знову мусують питання скасування декретів, що веде за собою зміну післявоєнного впорядкування Європи. Він відкинув такий підхід і резюмував: «Історія повинна залишитися історією».

Проте ситуація ускладнилась тим, що «Хартія основних прав і свобод людини», на основі якої судетські німці могли подати майнові позови до Чехії, була включена до Лісабонського договору, підписаного в грудні 2008 р. Цей документ визнав загальноєвропейські норми вище державних. Для Чехії все це могло завершитися доволі неприємно. До того ж, у грудні 2008 р. парламент Австрії звернувся до Євросоюзу з проханням змусити Чехію відмовитися від «декретів Бенеша».

Питання судетські-німецьких майнових відшкодувань знову стало предметом розгляду європейських політиків у процесі ратифікації конституції ЄС в Чехії. 18 лютого 2009 р. Палата депутатів чеського парламенту ратифікувала основний документ Євросоюзу – Лісабонський договір, за умови, що «Хартія основних прав і свобод людини» не використовуватиметься для перегляду підсумків Другої світової війни. Через побоювання майнових позовів судетських німців президент В. Клаус 9 жовтня 2009 р. поставив перед ЄС вимогу гарантій збереження чинності «декретів Бенеша». 29-30 жовтня 2009 р. саміт Європейського Союзу заявив, що його судові інституції не будуть розглядати такі позови. Лише після цього, 3 листопада 2009 р. президент Чехії підписав Лісабонський договір. Чеська Республіка стала останньою країною, яка підписала конституцію ЄС, що 1 грудня 2009 р. набула чинності.

Перспективи подальших відносин між Чеської республікою та нащадками судетських німців залежать від багатьох чинників внутрішньополітичного характеру в межах ЄС. Їх майбутнє по-

різному прогнозується науковцями. Так, західнонімецький історик Ф. Принц вважає, що існуюче відчуження між судетськими німцями і чехами буде доволі складно подолати в найближчий час. На думку польського дослідника Ю. Дарського, «Європейське Співтовариство взагалі вимагає зовсім іншого способу мислення та інших концепцій, до прийняття яких народи нашого регіону взагалі не готові». Остаточний його висновок звучить оптимістично: «У майбутній Європі представники кожного народу зможуть жити у якій завгодно країні і будуть мати такі ж права, як і автохтонний народ, чого традиційні націоналісти, що воюють, наприклад, із двомовними написами, не можуть собі навіть уявити. Поділ: наше – ваше взагалі втратить сенс...»¹.

Питання і завдання:

1. Визначте причини успішної інтеграції судетських німців у західнонімецьке суспільство.
2. Якою була роль судетських німців у відродженні економіки ФРН після Другої світової війни?
3. Назвіть судетсько-німецькі організації в Німеччині.
4. У чому проявилася спроба постановки судетсько-німецького питання в період «холодної війни»?
5. Чому ЄС і США не підтримали майнові претензії нащадків судетських німців?

Робота з джерелами

Чесько-німецька декларація 1997 р.:

«Уряди Чеської Республіки і Федеративної Республіки Німеччини, пам'ятаючи про Договір між Чеською і Словацькою Федеративною Республікою і Федеративною Республікою Німеччиною про добросусідство і дружнє співробітництво від 27 лютого 1992 р., яким чехи і німці подали [один одному] руку; маючи на увазі довготривалу історію плідного і мирного співіснування чехів і німців, у ході якої виник багатий культурний спадок, що існує до сьогодні; свідомі переконання, що здійснені несправедливості неможна виправити, але, щонайбільше, пом'якшити, і що при цьому не повинно бути нових несправедливостей; усвідомлюючи, що Федеративна Республіка Німеччина повністю підтримує прийняття

¹ Дарський Ю. Чи розстануться чехи з національною ідеологією? // Ї – 1997. – Число 9. // <http://www.ji.lviv.ua/n9texts/darsky.htm>.

Чеської Республіки до Європейського Союзу і організації Північноатлантичного пакту, в переконанні, що це у їх взаємних інтересах; заявляючи про довіру і відкритість у взаємовідносинах як передумову довготривалого і розрахованого на майбутнє примирення, спільно заявляють:

1. Обидві сторони усвідомлюють свої обов'язки і відповідальність за подальший розвиток чесько-німецьких відносин у дусі добросусідства і партнерства і сприяють тим самим створенню об'єднаної Європи.

Чеська Республіка і Федеративна Республіка Німеччина сьогодні сповідують спільні демократичні цінності, поважають права людини, основні свободи і норми міжнародного права і прихильні до принципів правової держави і політики миру. На цій основі вони сповнені рішучості дружньо і тісно співробітничати у всіх областях, важливих для їх взаємних відносин.

Обидві сторони також усвідомлюють, що спільний шлях у майбутнє вимагає ясної оцінки минулого, причому причина і наслідок в розвитку подій не можуть бути залишені поза увагою.

2. Німецька сторона визнає відповідальність Німеччини за її роль в історичному розвитку, який призвів до Мюнхенської угоди 1938 р., до втеч і вигнання людей з чехословацького прикордоння, а також до розвалу і окупації Чехословацької Республіки.

Вона жалкує про страждання і несправедливості, які були здійснені стосовно чеського народу в результаті злочинів німецьких націонал-соціалістів. Німецька сторона віддає честь жертвам націонал-соціалістичного уряду насилля і тим, хто цьому уряду насилля вчинив спротив.

Німецька сторона також розуміє, що націонал-соціалістська політика насильства стосовно чеського народу сприяла створенню підґрунтя для післявоєнної втечі, вигнання і примусового виселення [німців].

3. Чеська сторона жалкує, що в ході післявоєнного вигнання, як і примусового виселення судетських німців з тогочасної Чехословаччини, експропріації і позбавлення громадянства було завдано чимало страждань і здійснено багато несправедливостей стосовно невинних людей, зокрема в результаті визначення характеру вини як колективної.

Особливо [чеська сторона] жалкує про ексцеси, що суперечили елементарним принципам гуманізму і діючим в той час правовим

нормам, і, крім того, жалкує, що на основі закону № 115 від 8 травня 1946 р. була надана можливість не розглядати ці ексцеси як безправність і що внаслідок цього ці діяння не були покарані.

4. Обидві сторони згодні в тому, що здійснені несправедливості залишаться в минулому і що вони [сторони], таким чином будуть орієнтуватися в своїх відносинах на майбутнє. Саме тому, що вони пам'ятають про трагічні розділи своєї історії, вони сповнені рішучості в подальшому віддавати перевагу в своїх відносинах домовленостям і взаємній згоді, причому кожна з сторін виходить з свого правопорядку і поваги до того, що інша сторона має інші правові погляди. Тому обидві сторони заявляють, що не будуть обтяжувати свої відносини політичними і правовими питаннями, що витікають з минулого.

5. Обидві сторони підтверджують свої зобов'язання, що витікають з ст. 20 і 21 Договору між Чеською і Словацькою Федеративною Республікою і Федеративною Республікою Німеччиною про добросусідство і дружнє співробітництво від 27 лютого 1992 р., в якому зафіксовані права представників німецької меншини в Чеській Республіці і осіб чеського походження в Федеративній Республіці Німеччині.

Обидві сторони розуміють, що ця меншина і ці особи відіграють важливу роль у [їх] взаємовідносинах, і констатують, що їх підтримка і в подальшому в інтересах обох сторін.

6. Обидві сторони переконані, що вступ Чеської Республіки до Європейського Союзу і вільне просування в цьому просторі в майбутньому полегшить співіснування чехів і німців. У цьому зв'язку вони висловлюють побажання, щоб на основі Європейського договору про приєднання між Європейським співтовариством і державами, його членами, і Чеською Республікою було досягнуто значного прогресу в області економічного співробітництва, включаючи можливість підприємницької діяльності згідно ст. 45 цього Договору.

Обидві сторони готові в рамках своїх правових норм при розгляді прохань про перебування [в країні] і про доступ до ринку праці особливо враховувати гуманітарні і інші аргументи, зокрема сімейні зв'язки, а також родинні і інші взаємозв'язки.

7. Обидві сторони засновують чесько-німецький фонд майбутнього. Німецька сторона заявляє, що готова вкласти в цей фонд 140 млн. німецьких марок. Чеська сторона заявляє, що готова

вкласти в фонд 20-25 млн. німецьких марок. Обидві сторони підпишуть особливу угоду про спільне управління фондом.

Цей спільний фонд буде слугувати для фінансування проектів, що стосуються спільних інтересів (зустрічей молоді, піклування про літніх [людей], будівництво і діяльність лікарняних установ, піклування про архітектурні пам'ятки і кладовища і їх реконструкції, підтримки меншин, партнерських проектів, чесько-німецьких дискусійних форумів, спільних наукових і екологічних проектів, навчання мові, прикордонного співробітництва).

Німецька сторона заявляє про свої зобов'язання і відповідальність стосовно всіх, хто став жертвою націонал-соціалістського насильства. Тому проекти, які призначені для цього, повинні бути вигідні, перш за все, жертвам націонал-соціалістського насильства.

8. Обидві сторони згодні в тому, що історія розвитку відносин між чехами і німцями, особливо в першій половині ХХ ст., вимагає спільного вивчення, і тому піклуватимуться про продовження [роботи] чесько-німецької комісії істориків, яка успішно діє.

Обидві сторони розглядають також підтримку і піклування про культурний спадок, який об'єднує чехів і німців, як важливий внесок у наведення мостів в майбутнє. Обидві сторони домовляться про організацію чесько-німецького дискусійного форуму, який буде підтримуватися, насамперед, з коштів Чесько-німецького фонду майбутнього, і на ньому буде під патронатом обох урядів за участі всіх кіл, зацікавлених у тісному і доброму чесько-німецькому партнерстві, розвиватися чесько-німецький діалог».

Запитання: Які аспекти чесько-німецьких відносин були поставлені на перше місце?

Список використаних джерел і літератури

Джерела

Бауер О. Національне питання і соціал-демократія. – К., 2004.

Бауэр О. История австрийской революции. - М., 1925.

Белов фон Н. Я был адъютантом Гитлера. 1937 – 1945. - Смоленск, 2003.

Бенеш Э. Воспоминания о трагедии // Новое время. - 1989. - № 11.

Брандт В. Воспоминания. – М., 1991

Гудериан Г. Воспоминания солдата. – Ростов-на-Дону, 1998.

Дашичев В. И. Стратегия Гитлера – путь к катастрофе, 1933-1945: ист. очерки, док. и материалы: в 4 т. – М., 2005. – Т. 1: Подготовка ко Второй мировой войне. 1933-1939.

Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. - М., 1970. - Т. 3. Июнь 1934 г. - март 1939 г.

Документы по истории мюнхенского сговора, 1937-1939. - М., 1979.

Документы об антинародной и антинациональной политике Масарика. - М., 1954.

Караосманоглу Я. К. Дипломат поневоле. Воспоминания и наблюдения. – М., 1978.

Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах: В двух томах. – М., 1957. – Т. II.

Майский И. М. Воспоминания советского посла. В двух книгах. Книга вторая. Мир или война? – М., 1964.

Масарик Т. Г. Добірні думки. - Прага, 1925.

Масарик Т. Г. Світова революція за війни й у війні 1914-1918. Спомини. – Львів, 1930.

Масарик Т. Г. Философия - социология - политика: Избранные тексты / М. Петрусек (сост.), Н. П. Нарбут (сост.). – М., 2003.

Новые документы из истории Мюнхена. - М., 1958.

Переговоры Э. Бенеша в Москве (декабрь 1943 г.) // Вопросы истории. – 2001. - № 1, 3.

Плугарж З. Надежды и сны // Новое время. - 1989. - № 45.

Риббентроп И. Тайная дипломатия III рейха. – Смоленск, 1999.

Цвейг С. Вчерашний мир. – М., 1991.

Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком. – Львів, 2010.

Черчилль У. Вторая мировая война. Избранные страницы. – М., 1998.

Черчилль У. Мускулы мира. – М., 2007.

Чехословакия под угрозой фашистской агрессии. Сборник статей и материалов. – Ленинград, 1938.

Шелленберг В. Мемуары. – Минск, 1998. – 480 с.

Шмидт П. Переводчик Гитлера. – Смоленск, 2001.

Шпеер А. Воспоминания. Смоленск – М., 1997.

Beneš E. Německo a Československo. – Praha, 2005.

Gajan K., Kvaček R. Deutschland und die Tschechoslowakei 1918 – 1945. Dokumente über die deutsche Politik. - Prag, 1965.

Masaryk T.G. Nová Evropa / Stanovisko slovasnské / Brno, 1994.

Vzajemna neoficialni korespondence T.G.Masaryka s Eduardem Benešom z doby parizskych mirovych jednaní (rijen 1918-prosinec 1919). K vydání připravil Z. Šolle. – Praha, 1994. – Česta druhá.

Підручники та навчальні посібники

Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 2008.

История Германии: учебное пособие : в 3 тт. / Под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – М., 2008. – Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века / А. М. Бетмакаев, Т. А. Бяликова, Ю. В. Галактионов.

История южных и западных славян. Под ред. Г. Ф. Матвеева и З. С. Ненашевой. – М., 1998. – Том 1-2.

Іваницька О. П. Історія міжнародних відносин (1918-1945 роки). Навчальний посібник. – К., 2011.

Історія Центрально - Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. За ред. Л. Зашкільняка. - Львів, 2001.

Історія західних та південних слов'ян: XX століття / Є. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Р. М. Постоловський та ін. - Харків, 1998.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін. – К., 2001.

Клейменова Н. Е. История международных отношений. 1918-1939 гг. – М., 2008.

Новая история стран Европы и Америки. Учеб. пособие по спец. «История» /В. Н. Виноградов, А. М. Зверев, Т. М. Исламов и др.; под ред. И. М. Кривогуза и Е. Е. Юровской. – М., 2002.

Цветков Г. М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917-1945 рр. Навчальний посібник. – К., 1997.

Яровий В. Новітня історія центральноєвропейських та балканських країн. – К., 2005.

Дослідження.

Монографії, брошури

Александров Б. А. Положение национальных меньшинств в послевоенной Европе.- Москва, 1933.

Беддекер Г. Трагедия Германии: Горе побежденным: беженцы III Рейха. 1944-1945 гг. – М., 2009.

Безыменский Л. А. Сталин и Гитлер перед схваткой. – М., 2009.

Бертон Р. Прага. История города. – М. - СПб, 2008.

Бисага Ю. М. Роль внутрішніх і зовнішніх факторів в утворенні першої ЧСР. – Ужгород, 1997.

Бисага Ю. М. Створення підвалин державно-правової політики Чехословаччини в 20-х роках ХХ століття. - Ужгород, 1997.

Бобраков-Тимошкин А. Проект «Чехословакия»: конфликт идеологии в Первой Чехословацкой республике (1918-1938). – М., 2008.

Борисов А. Ю. Мюнхенская трагедия: размышления спустя полвека.- М., 1988.

Бриггс Э., Клэвин П. Европа нового и новейшего времени с 1789 года и до наших дней. – М., 2006.

Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь великих диктаторов: В 2. Т. 1. - Смоленск, 2000.

Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально – Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні. – К., 2004.

Ванечек В. История государства и права Чехословакии.- М., 1981.

Внешняя политика Чехословакии 1918-1939. Сборник статей. Под ред. В.Сояка. - М., 1959.

Вовканич І. І. Чехословаччина в 1945-1948 рр.: Нарис історії перехідного періоду. – Ужгород, 2000.

Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – «железный адмирал». – М.: Олимп – Смоленск, 1998.

- Всемирная история: Вторая мировая война / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. – Мн. - М., 2002.
- Гаек И. Мюнхен. - М., 1960.
- Газін В. П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925 – 1933 рр.): східноєвропейські аспекти. – Кам'янець – Подільський, 1994.
- Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914-1991. – К., 2001.
- Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. – К., 2000.
- Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2008.
- Деларю Ж. Історія гестапо. – Смоленск, 1998.
- Дорошенко Д. Слов'янський світ у його минулому й сучасному. – К., 2010.
- Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. - К., 1999.
- Зарицький О. М. Вацлав Гавел. Політичний портрет. – К., 2009.
- Залесский К. Вермахт. Сухопутные войска и верховное командование. – М., 2005.
- Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / За заг. ред. Ю. І. Римаренка. – К., 2000.
- Історія дипломатії – М., 1945. – Т. 3.
- Історія Чехословакиї: В 3-х т. – М., 1959. – Т. 1, 2.; 1960. - Т. 3.
- Йонг Л. Німецька п'ята колонна во второй мировой войне. - М., 1958.
- Кавка Ф. Чехословакия. Исторический очерк. - Прага, 1968.
- Калоусек І., Бечка К., Недома Я. Очеркь історії Чехії. Переводъ съ чешскаго. Вт. изд. – Петроградъ, 1915.
- Киссинджер Г. Дипломатія. – М., 1997.
- Кізченко А. Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. - березень 1938 р. - К., 1984.
- Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. - К., 1997.
- Козо Ф. Чехословакия. - М., 1938.
- Колядко В. И. Бернад Больцано. – М., 1982.
- Коул Р. Франция: история страны – М.-СПб., 2009.
- Кравчук О. М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. - Вінниця, 2008.

- Крал В. Дни, которые потрясли мир. – М., 1980.
- Крал В. План Зет. - М., 1978.
- Крал В. Преступления против Европы. – М., 1968.
- Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. — М., 1988.
- Кретинин С. В. Нация и социализм: немецкий национальный вопрос и социал – демократия, 1918 – 1939 гг. – Воронеж, 2001.
- Кретинин С. В. Судето-немецкая демократия: Страницы политической истории 1918-1939 гг. - Воронеж, 1998.
- Кретинин С. В. Судетские немцы: Народ без родины. 1918 – 1945 гг. – Воронеж, 2000.
- Кузьмин М. Н. Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII – 30 гг. XX ст.). - М., 1971.
- Лацо К. Конституция домюнхенской Чехословацкой республики. - М., 1972.
- Левин И. Национальный вопрос в послевоенной Европе. – М., 1934.
- Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. – М. - СПб., 1999.
- Лозинский С. Национальный вопрос и политическая партия в Австрии. – М., 1907.
- Мадер Ю. Абвер: щит и меч Третьего рейха. - Ростов - на - Дону, 1999.
- Матвеев В. А. Провал мюнхенской политики (1938-1939). - М., 1955.
- Мельникова И. Классовая борьба в Чехословакии в 1924-1929 гг. - М., 1962.
- Мэнвэлл Р., Франкель Г. Генрих Гиммлер. – Ростов на Дону, 2000.
- Митчем С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы. – Смоленск, 1998.
- Мухтасипов М. Торжество правды. Из истории борьбы за становление ленинской интернациональной и национальной политики рабочего класса Чехословакии и его коммунистического авангарда. М, 1983.
- Нагорняк М. М. Национально-державницька концепція Т. Масарика. – К., 2009.
- Надеждин Н. Я. Фердинанд Порше: «Автомобиль на все времена». – М., 2008.
- Наумов А. О. Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны. История кризиса Версальской системы. – М., 2007.

Неедлы З. История чешского народа.– М., 1952. – Т. 1. Чехия в древнейшие времена.

Небесник Н. М. На путях развития новой чехословацкой школы. - М., 1978.

Нольфо Э. ди История международных отношений, 1918-1999. – М., 2003.

Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е годы XX века — начало XXI столетия). - М., 2008.

Петерс И. А. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. – К., 1971.

Піддубний Г. Чехо-Словаччина. Чехія, Словаччина, Закарпатська Україна. - Харків, 1931.

Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917-1929 гг. – М, 1988.

Поп Д., Волошина Т. История Подкарпатской Руси через призму христианских идей. – Ужгород, 2010.

Поп И. И. Чехословацко-венгерские отношения (1935-1939). - М., 1972.

Поп И. И. Чехословакия-Советский Союз. 1941-1947 гг. – М., 1990.

Поп Ю. І. Чеський робітничий і соціалістичний рух в 90-х рр. XIX ст. – Вінниця, 1996.

Прасолов С. И. Чехословакия в европейской политике, 1935-1938 гг. - М., 1989.

Препарата Г. Д. Гитлер, Inc. Как Британия и США создавали Третий рейх. – М., 2007.

Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. - К., 2001.

Симоненко Р. Г. Міжнародна обстановка напередодні Другої світової війни. – К., 2010.

Сиполс В. Я. Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. – М., 1979.

Сміт Е. Д. Національна ідентичність. - К., 1994.

Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро -Угорщини. - Львів, 2002.

Томек В. История чешского королевства. Переводъ с чешскаго. Под ред.. В. Яковлева. Въ восьми книгах. – С.-Петербургъ, 1968.

Трайнин И. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и её распад. – М. – Л., 1947.

- Трубайчук А. Містер з парасолькою. Невіл Чемберлен. – К., 1994.
- Ушаков В. Б. Внешняя политика Германии в период Веймарской республики. – М., 1958.
- Фест И. К. Гитлер. Биография. - Пермь, 1993. - Т. 3.
- Фирсов Е. Ф. Опыт демократии в ЧСР при Томаше Масарике: коалиционный плюрализм (1928-1934). - М., 1997.
- Фісанов В. Програме суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). - Чернівці, 1999.
- Ферстер В. Противостояние фюреру. Трагедия руководителя немецкого Генштаба. 1933-1944. – М., 2008.
- Цьольнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001.
- Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. – М., 2005. – Кн. 1-2.
- Шедивый Я., Коржалкова К. Внешняя политика Чехословацкой Социалистической Республики в 1945-1960 гг. – М., 1960.
- Ширер У. Взлет и падение третьего рейха: В 2 т. - М., 1991. - Т.1.
- Широкород А. Б. Польша. Непримириемое соседство. – М., 2008.
- Шмераль Я. Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 г. - М, 1967.
- Шніцер І. О. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 рр. – Ужгород, 2008.
- Шумейко И. Гитлеровская Европа против СССР. Неизвестная история Второй Мировой. – М., 2009.
- Энциклопедия Третьего рейха. – М., 2000.
- Arbes J. Němci v Čechách. Historicko-politické rozpravy 90(z materiálu k dějinám germanisace v Čechách). – Praha, 1946.
- Broklova E. Československa demokracie. Politicky system ČSR 1918 – 1938. – Praha, 1992.
- Broklová E. Politická kultura německých aktivistických stran v Československu. 1918 – 1938. – Praha, 1999.
- Brugel J. W. Češi a Němci 1918-1938. – Praha, 2006.
- César J., Černý B. Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918 – 1938. - Praha, 1962. - Díl I (1918 - 1929).; Díl II (1930 – 1938).
- Čapka F. Dějiny Zemí koruny České v datech. – Praha, 1999.
- Čapka F. Dějiny zemí Koruny České v datech. Dodatky říjen 1999-červen 2006. – Praha, 2006.
- Českoslovenští politici 1918-1991. Stručné životopisy /Uspořádal Martin Hodný /. - Praha, 1991.

- Dějiny Československa v datech . – Praha, 1968.
- Dějiny Slovenska v datech . – Praha – Bratislava, 2008.
- Gajan K. Německý imperialismus a československo – německé vztahy v letech 1918–1921. – Praha, 1962.
- Geiss I. Dějiny světa v souvislostech. – Praha, 1999.
- Hahnová E. Sudetoněmecký problém: obtížné loučení s minulostí. – Praha, 1996.
- Havlíček F. Eduard Beneš: člověk, sociolog, politik. – Praga. 1991.
- Hilf R. Němci a Češi. Sousedství ve střední Evropě, jeho význam a proměny. Symbioza – katastrofa – nové cesty. – Praha, 1996.
- Chmelař J. Evropské menšiny ve svých organizacích. – Praha, 1933.
- Jaworski R. Na stráži němectví nebo v postavení menšiny? Sudetoněmecký národnostní boj ve vztazích výmarské republiky a ČSR. – Praha, 2004.
- John M. Čechoslovákismus a ČSR. 1914 – 1938. Praha, 1994.
- Káňa O., Pavelka R. Těšínsko v polsko-československých vztazích 1918-1939. – Ostrava, 1970.
- Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938) - Díl první. - Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929). - Praha, 2003.; Díl druhý. – Československo a České země v krizi a v ohrožení (1930-1935) - Praha, 2002.
- Klimek A. Boj o Hrad. 1. Hrad a Pětka. Vnitropolitický vývoj Československa 1918 – 1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví. – Praha, 1996.
- Klimko J. Politické a právní dejiny hraníc predmníchovskej republiky (1918-1938). – Bratislava, 1986.
- Kural V. Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918 – 1938). – Praha, 1993.
- Lacina V. Zlatá léta československého hospodářství (1918-1929). – Praha, 2000.
- Laco K. Ustava predmníchovskej ČSR a ústava ČSSR. – Bratislava, 1966.
- Macháček P. Cesta Čechů a Němců ke dnešku. – Praha, 2002.
- Miller D. E. Antronín Švehla – mistr politických kompromisů. – Praha, 2001.
- Olivová V. Dějiny první republiky. - Praha, 2000.
- Pavlíček V., Dejmek J., Weigl J. Benešovy dekrety. Sborník textů. Předmluva Václava Klause. Rozsáhle dokumentární příloha. - Praha, 2002.

Pernes J. Pod Habsburským orlem. České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století. – Praha, 2001.

Peroutka F. Budování státu. – Praha, 2003. – Díl I – II (1918-1919).; Díl III – IV (1920-1922).

Peška Z. Národní menšiny a Československo. – Bratislava, 1932.

Politická elita meziválečného Československa. 1918 – 1938 Kdo byl kdo za první republiky. – Praha, 1998.

Rádl E. Válka Čechů a Němci. – Praha, 1993.

Rupnik J. Dějiny Komunistické strany Československé. Od počátku do převzetí moci. – Praha, 2002.

Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. – Praha, 1996.

Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946. - Praha, 2002.

Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk. – Praha, 2004.

Šolle Z. Století české politiky. Počátky moderní české politiky od Palackého a Havlíčka až po realisty Kaizla, Kramáře a Masaryka. – Praha, 1998.

Urban O. Česka společnost. – Praha, 1982.

Wallace W. V. Czechoslovakia. – London – Tonbridge, 1976.

Zapomenutí hrdinové. Němečtí odpůrci nacismu v českých zemích. Tomáš Okurka (ed.) - Ústí nad Labem 2008.

Статті

Айрапетов А. Г. Историческая судьба Австро-Венгрии // Вопросы истории. – 1999. - № 1.

Балабан Я. В. Роль Судетсько-німецької партії в зовнішній політиці Гітлера в 1933-1937 роках // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. Випуск 58.– К., 2012.

Балабушевич Т. А. Етнічні процеси у Центрально-Східній Європі Х-ХV ст. // Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська академія. – К., 2001. – Т. 19. Історичні науки.

Блев М. Про чеську демократію і «декрети Бенеша» // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009.

Віднянський С. Стан і перспективи наукових досліджень із всесвітньої історії в Україні (Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 травня 2010 р.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 19. – К., 2010.

Вілков В., Римаренко Ю. К. Реннер // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996.

Вілков В., Римаренко Ю. О. Бауер // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996.

Виноградов В. Н. На руинах многонациональных империй // Первая мировая война. Пролог XX века. Ответственный редактор В. Л. Мальков. – М., 1999.

Волков В. К. Социалистические страны и ликвидация международно-правовых последствий мюнхенского сговора // Мюнхен – преддверие войны (исторические очерки). Ответственный редактор д. и. н. В. К. Волков. – М., 1989.

Волосюк Д. Проблема судетских немцев все еще не решена // http://www.dw-world.de/popups/popup_printcontent/0,,707263,00.html

Волошина Т. І. Проникнення реформаційних ідей Мартина Лютера на землі Чеської корони // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 24. – Ужгород, 2010.

Восленский М. С. Реваншистская восточная политика ФРГ (1949-1965) // «Дранг нах остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. – М., 1967.

Газин В. Уроки Веймарской республики // Зеркало недели. – 2004. – № 52. - 25 декабря.

Газин В. Німецькі національні меншини у Східній політиці Веймарської республіки після Локарно // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Зб. наук. праць. Вип. 9. Київ, 2000.

Гняздовски М. Проблема немецких военных репараций – перспектива Чешской Республики // Европа. Журнал Польского института международных дел. – 2005. - № 1 (14). Том 5.

Гранчак І. Утворення Чехословаччини та її вплив на долю народів Центральної Європи // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку. – Ужгород, 1999.

Гроссман А. Немцы в Чехословакии (1933-1947 годы) // Военно-исторический журнал. – 1966. - № 3.

Гусев В. До і після Мюнхена: 15 березня 1939 р. перестала існувати Чехословаччина // Історичний журнал. – 2009. – № 2.

Дарський Ю. Чи розстануться чехи з національною ідеологією? // І – 1997. – Число 9. // <http://www.ji.lviv.ua/n9texts/darsky.htmfile>

Десятков С. Г. Уайтхолл и мюнхенская политика // Новая и новейшая история. – 1979. - № 5.

Дульян А. Мюнхенская конференция 1938 года, 70 лет спустя. // Международная жизнь. -2008. -№ 8/9.

Дульян А. От Мюнхена до пакта Молотова-Риббентропа: некоторые аспекты ситуации в Европе накануне Второй мировой войны // Нарочницкая Н. А. Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? / Н. А. Нарочницкая, В. М. Фалин и др. – М., 2009. – М., 2009.

Захаров М. В. Накануне Второй мировой войны // Новая и новейшая история. – 1970. - № 5.

Иванов А. Г. Великобритания и мюнхенский сговор (в свете архивных источников) // Новая и новейшая история. – 1988. - № 6.

Исламов Т. М. Распад Австро-Венгерской монархии и его последствия в политической эволюции средневропейского региона // Первая мировая война. Пролог XX века. Ответственный редактор В. Л. Мальков. – М., 1999.

Исламов Т. М. Империя Габсбургов. Становление и развитие. XVI-XIX вв. // Новая и новейшая история. – 2002. - № 2.

Исламов Т. М. Проблемы нации и национализма в современной австрийской историографии // Новая и новейшая история. – 1995. - № 4.

Карлей М. Дж. «Только СССР имеет чистые руки»: Советский Союз, коллективная безопасность в Европе и судьба Чехословакии (1934-1938 годы) // Новая и новейшая история. – 2012. - № 1.

Клеванский А. Х. К экономическому положению Чехословакии в годы революционного подъёма (1918 – 1921 гг.). // Учёные записки Института славяноведения. – М., 1957. – Т. XV.

Контрикова І. Німецька національна меншина у Словаччині. Німці Спіша // Наукові праці Тернопільського національного університету. Серія Історія. – Тернопіль, 2009. – Вип. 1.

Кравченко П. М. Австро-Угорщина: національні проблеми у кінці XIX ст. // Вісник інституту історії, етнології і права / Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Вип. 7. – Вінниця, 2009.

Кравчук О. М. Діяльність чехословацької влади по врегулюванню національного питання в 1926-1929 роках // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003.

Кравчук О. М. Національна політика Чехословацької республіки щодо німецької меншини в 1918-1926 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія: Зб. наук. праць. - Вінниця, 2003.

Кравчук О. М. Проблематика національних меншин в чеських політичних програмах 1917-1918 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Вип. 2. - Вінниця, 2004.

Кравчук О. М. Судетсько-німецька проблема в національній політиці ЧСР 1918-1920 рр. // Вісник інституту історії, етнології і права / Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Вип. 7. – Вінниця, 2009.

Кравчук О. М. Утвердження адміністрації ЧСР в німецьких районах Богемії, Моравії і Сілезії // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Вип. 3. – Вінниця, 2005.

Кравчук О. М. Судетські німці в історії Чехії // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 2.

Кретинин С. В. Борьба судето-немецкой демократии против включения немецких областей Богемии, Моравии и Силезии в состав чехословацкого государства (октябрь 1918 - март 1919 г.) // Исторические записки: Научные труды исторического факультета. - Воронеж, 2000. - Вып. 5.

Кретинин С. В. Карл Каутский (1854-1938): опыт переосмысления // Новая и новейшая история. - 1995. - № 1; № 2.

Кретинин С. В. Отто Бауэр и австромарксизм // Новая и новейшая история. - 1997. - № 2; № 3.

Кретинин С. В. Карл Реннер: жизнь и деятельность (1870 – 1950) // Новая и новейшая история. – 1999. - № 5.

Кретинин С. В. Судетские немцы и чехи: история и современность // Проблемы этнической истории Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в новое и новейшее время. Сб. научных трудов. Вип. I. – Воронеж, 2002.

Кретинин С. Итого... Немецкие беженцы и депортированные накануне раскола Германии // Родина – 2009. - №3.

Кретинин С. В., Смехнов Р. Ю. Проблема массовых выселений судетских немцев в современной общественно-политической мысли // Известия Смоленского государственного университета. Ежеквартальный журнал. 2009. № 1(5). - Смоленск, 2009.

Кретинин С. В. Германский реваншизм и немецкие землячества в годы холодной войны и на современном этапе // Сборник материалов научных конференций: «Консерватизм в России и мире: прошлое и настоящее»; «Национальный вопрос в Европе в новое и новейшее время», «Правый консерватизм в России и русском зарубежье в новое и новейшее время» / Ред. кол.: д. и. н. Л. М. Искра, д. и. н. С. В. Кретинин и др. – Воронеж, 2005.

Кретинин С. Массовые депортации немцев после 1945 г.: проблемы исследования и преподавания в российских вузах // Послевоенная история Германии: российско-немецкий опыт и перспективы: Материалы конференции российских и немецких историков (Москва, 28-30 октября 2005 г.): Сборник статей. Под ред. Б. Бонвеча и А. Ю. Ватлина. – М., 2006.

Кретинин С. В. Массовые выселения немцев в СССР и странах Центральной и Восточной Европы: опыт историко-социологического анализа // Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет: Материалы 3-й международной научно-практической конференции. Саратов, 26-28 августа 2011 г. – М., 2011.

Крикніцький О. Радянський Союз і чехословацька криза 1938 року: дипломатичні та військові аспекти проблеми // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 89-90. – Київ, 2007.

Кріль М. Принцип національності в історії Першої чехословацької республіки // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 23. – Ужгород, 2009.

Крутько С. О. Позиція Великої Британії та СРСР в чехословацькій кризі (березень-вересень 1938 р.) // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. Вип. 56. – К., 2012.

Крылов А. Бауэр Отто // БСЭ. – М., 1970. – Т. 3.

Кудрявська Я. В. Політика Німеччини стосовно Чехословаччини і роль західних держав у вирішенні «судетського питання» // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Вип. 46. – К., 2011.

Латыш М. В. Парламентское заявление 30 мая 1917 г. и чешская политика // Советское славяноведение.-1990.- № 4.

Лаштовичка М. Горькая осень 1938-го года или Мюнхенский договор. // <http://www.radio.cz/ru>

Малафеев К. А., Демидов С. В. Э. Даладье: человек и политик // Новая и новейшая история. – 2001. - № 4.

Малевиц О. М. Томаш Гарриг Масарик // Вопросы истории. – 2004. - № 11.

Марьина В. В. Еще раз о «мюнхенском сговоре» (Новые документы из чешских архивов) // Славяноведение. – 2006. - № 3.

Марьина В. В. Выселение немцев из Чехословакии: рождение и модификация идеи. 1939-1943 гг. // Славяноведение. – 2003. - № 1.

Марьина В. В. Выселение немцев из Чехословакии: интернационализация и реализация идеи. 1944-1946 гг. // Славяноведение. – 2003. - № 3.

Марьина В. В. Советский Союз и Чехословакия. 1945 г. // Новая и новейшая история. – 2005. - № 3.

Марьина В. В. Чехословакия: от многонационального к двунациональному государству. 1944-1948 гг. // Славяноведение. – 2001.-№ 5.

Марьина В. В. Чехословацко-советские отношения в дипломатических переговорах 1939-1945 гг. // Новая и новейшая история. – 2000. - № 4.

Марьина В. В. Чехословацко-французские отношения в 1940-1945 гг. // Новая и новейшая история. – 2007. – № 1.

Марьина В. В. Э. Бенеш: последний визит в Москву (март 1945 г.) // Славяноведение. – 1996. - № 6.

Марьина В.В. Дипломатия Бенеша после Мюнхенского соглашения. 1939-1945 годы // Новая и новейшая история. - 2009. - № 4.

Мельников Г. П. Этническое самосознание чехов и национальные проблемы в Чехии в гуситскую эпоху (конец XV ст. – 1471 год) // Этническое самосознание славян в XV ст. – М., 1995.

Морозов С. В. К вопросу о роли так называемой буковинской железной дороги в развитии мюнхенского кризиса // Славяноведение. – 2010. - № 1.

Морозов С. В. Польша и Чехословакия в дни майского кризиса 1938 г. // Славяноведение. – 2006. - № 3.

Наринский М. М. Международно-политический кризис кануна Второй мировой войны // Вестник МГИМО университета. Специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны. (август, 2009). – М., 2009.

Наумов А. О. Аншлюс Австрии в 1938 г. как кризис Версальской системы // Новая и новейшая история. – 2006. - № 6.

Наумов А. Причины и предпосылки начала Второй мировой войны в Европе: системный взгляд // Исторична панорама. – Чернівці, 2009. – Вип. 9.

Неймайер Л. Європейські інституції як агенти примирення в Центральній Європі: посередництво між правом і політикою // Європа та її болісні минувшини – К., 2009.

Обичкина Е. О. Французская дипломатия 1938-1939 гг.: от «умиротворения» к «сдерживанию», или политика гарантий // Вестник МГИМО университета. Специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны (август, 2009) – М., 2009.

Олексієвець Т. І. Історичний процес містоутворення у середньовічній Чехії // Слов'янський вісник: Науковий збірник. Випуск 3. – Рівне, 2004.

Олексієвець Т. І. Зовнішня колонізація середньовічної Чехії // Грані. – 2004. – №6 (38).

Олексієвець Т. І. Містоутворюючі фактори та зародження середньовічних міст Чехії. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 4. – Рівне. 2005.

Опат Я. Т. Г. Масарик і нова Європа // Хроніка 2000. - 1999. - Вип. 29-30.

Орлик И. И. Эдуард Бенеш: годы побед и поражений // Новая и новейшая история. – 2008. - № 5.

Павленко В., Кудрявська Я. Мюнхенська угода як наслідок чехословацько-німецького протистояння // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 103. – Київ, 2010.

Панек Я. Национальные и религиозные меньшинства на протяжении тысячелетней истории чешских земель // Славяноведение. – 2003. – № 1.

Панек Я., Пешек И. Историки против насилия над историей. Точка зрения содружества историков Чешской республики // Славяноведение. – 2003.–№ 1.

Пеганов А. О. Чехословацкий кризис в 1938-1939 гг.: взаимосвязь неблагоприятной внешнеполитической конъюнктуры и проблемы национальных меньшинств // Международные отношения: история и

современность. Теории и исследовательские практики. Вып. II. – М: Ставрополь, 2011.

Підлуцький О. Е. Бенеш: президент, який двічі втратив республіку // Дзеркало тижня. - 2001. - 8 березня.

Піковська Т. В. Національне питання в програмах німецьких політичних партій у Першій Чехословацькій республіці в 1920-середині 1930-х рр. // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». – Вип. 19. - Рівне, 2010.

Піковська Т. В. Національне питання в програмах Німецької соціал-демократичної партії в Першій Чехословацькій республіці (1918-1938 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2011.

Погорельская С. «Право на родину» и единая Европа // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. - № 5.

Поп И. И. Германская экспансия в Центральной Европе и чехословацко-венгерские отношения в 1935-1936 гг. // «Дранг нах остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. – М., 1967.

Поп И. Э. Бенеш // Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006.

Поп Ю. І. Перша світова війна і чеська політична програма // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р. – К., 1998.

Поп Ю. І., Кравчук О. М. Національні програми австромарксистів у 1899-1938 рр.: втрачений шанс Центральної Європи? // Київська старовина. – 2007. - № 5.

Пронь С. В. Мюнхенська політика західних країн: дипломатична передісторія війни. // <http://bibl.kma.mk.ua>

Пустогаров В. Реваншистские концепции и международное право // Международная жизнь. – 1985. - № 9.

Ратнер Н. Д. Программа и тактика чешской буржуазии в 1860-1867 гг. // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1956. – Т. XIV.

Рольф-Дитер К. По ту сторону европейского сознания? Исторические и современные аспекты германско-славянских взаимосвязей // Славяноведение. – 1992. – № 2.

Рупнік Ж. Націоналізм як передвиборна зброя, або «Інша» Центральної Європи // День. - 17 квітня 2002. - №71.

Рыкин В. С. Австрийский федерализм: история и современность. // Новая и новейшая история. – 1999. - № 3.

Серапионова Е. П. Чешские земли, чехи и немецкий вопрос (1918-1945 гг.) // Славяноведение.-2000. - № 5.

Серапионова Е. П. Эдуард Бенеш: планы послевоенного развития Чехословакии и реальность / Е. П. Серапионова // Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944-1948. - М., 2002.

Силезия // Малая советская энциклопедия. Главный редактор Н. Л. Мещеряков.– М., 1930. – Том седьмой.

Сирота Р. Чехословацькі політики і політика в оцінці британських дипломатів: інтелектуальна генеза Мюнхена // Проблеми слов'язнознавства. – Л., 2000. – Вип. 51.

Скорнякова С. С. США и Мюнхен: некоторые факты дипломатической истории // Мюнхен – преддверие войны (исторические очерки). Ответственный редактор д. и. н. В. К. Волков. – М., 1989.

Случ С. З. Внешняя политика фашистской Германии. 1933-1939 гг. Основне этапы подготовки к войне // Европа в международных отношениях 1917-1939. – М., 1979.

Смирнов В. П. Мюнхенская конференция и советско-германский пакт о ненападении в дискуссиях российских историков // Вестник МГИМО университета. Специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны (август, 2009) – М., 2009.

Солошенко В. Співробітництво Федеративної Республіки Німеччини з країнами Вишеградської четвірки (на прикладі відносин із Чехією та Словаччиною) // Університет. – 2011. - № 5.

Соляк В. Дорога, ведущая в пропасть // Международная жизнь.– 1961.-№ 3.

Станков Н. Н. «Красно-зеленая коалиция» и немцы в Чехословакии (июль 1919 г. – август 1920 г.) // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Философия. Научно-теоретический журнал. – Волгоград, 1999.

Степанов А. С. Перед Мюнхеном (Вооруженные силы Германии и Чехословакии и планы сторон к осени 1938 г.) // Военно-исторический журнал. – 1992. - № 4-5.

Сухомлинова Г. К истории образования Чехословацкого государства в 1918 г. // Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. - М., 1957.

Сыч А. И. Национальный аспект Версальской системы // Вопросы истории. – 2004. – № 1.

Трухачёв В. «Декреты Бенеша»: мина замедленного действия для ЕС // Современная Европа. – 2010. - № 3.

Фалин В. М. К предыстории пакта о ненападении между СССР и Германией // Нарочницкая Н. А. Партитура Второй мировой войны. Кто и когда начал войну? / Н. А. Нарочницкая, В. М. Фалин и др. – М., 2009.

Федорчак Т. П. Становлення і політичний розвиток Першої республіки в Чехословаччині // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології», № 861. – Вип. 15. Зб. наук. праць. – Харків, 2009.

Христофоров В. С. Мюнхенское соглашение – пролог Второй мировой войны // Новая и новейшая история. – 2009. - № 1.

Христофоров И. В центре нацистской паутины // Вокруг света.- 2009.-№ 3.

Шимов Я. Мюнхенские мифы. 70 лет раздела Чехословакии // <http://newtimes.ru>

Ясинский А. Чехия. История. // Энциклопедический словарь. – Т. 76. – Спб., 1903.

Firsov J. T. G.Masaryk a význam česko-nemeckého koaličního dorozumění v ČSR. // Češi a Němci v pojetí a politice T. G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze. – Praha, 2004.

Fuchs G. Imperialismus Výmarské republiky a životní zájmy českého a slovenského národa // Československý časopis historický. – 1974 – Ročník XXII. – Číslo 3.

Gajan K. Boj o směr vývoe československého státu v letech 1918-1920 // Přehled československých dějin. – Díl III. – 1918-1945. – Praha, 1960.

Gajan K. Postoj T.G. Masaryka k českým Němcům v prvních letech ČSR // T.G.Masaryk a situace v Čechách a na Moravě od konce XIX. století do německé okupace Československa. Sborník příspěvků z mezinárodního kolokvia pořádaného ve dnech 31. května – 2. června 1996 v Praze ve vile Lanna. – Praha, 1998.

Gajan K. Vztah T. G. Masaryka k českým Němcům (1918-1935) // Československo 1918 – 1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. - Praha, 1999. – Sv. 2.

Geiss I. Čechy a jejich dějiny viděné z Německa // Velké dějiny malý národ. – Praha, 1995.

Hallon L. Industrializácia v českých krajinách a na Slovensku 1918-1938 // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. - Praha, 1999. – Sv. 1.

Havelka M. Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu? // Soudobé dějiny. XVI / 4. 2009.

Káňa O. Východní politika německého imperialismu a úloha německých národních skupin v pohraničních oblastech ČSR a Polska 1918 – 1938. // O východní politice německého imperialismu a o zneužívání národnostních skupin. Sborník z mezinárodní konference konané ve dnech 15. – 16. 6. 1970. – Ostrava, 1971.

Kapras J. Deutschböhmen // Ottův slovník naučný nové doby. – Praha, 1932. – Dílu druhého svazek první.

Kapras J. Deutschmaehren // Ottův slovník naučný nové doby. – Praha, 1932. – Dílu druhého svazek první.

Klimek A. Počátky parlamentní demokracie v Československu // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv. 1.

Kučera J. Koncepce národního státu Čechu a Slováků a jeho realita v životě první republiky // Československo 1918-1938. // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. - Praha, 1999. – Sv. 2.

Král V. Odsun Němců z Československa // Německá otázka a Československo (1938-1961). Sborník statí. – Bratislava, 1962.

Merhout C., Bydžovský B., Šubert E., Zchoval F., John J. Československá republika. Školství // Ottův slovník naučný nové doby. – Praha, 1931. – Dílu prvního svazek druhý.

Newman Karl J. Krisen in der tschechoslowakischen Demokratie // Aktuelle Forschungsprobleme um die Erste Tschechoslowakische Republik. – München – Wien, 1969.

Olivová V. Politika československé buržoazie v letech 1921 – 1923 // Rozpravy československé akademie věd. Řada společenských věd. Ročník 71. – Sešit 5. – Praha, 1961.

Pavlíček V. K ústavním aspektům práv menšin po vzniku Československa // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. - Praha, 1999. – Sv. 2.

Pojar M. Masaryk a němci // Masarykův sborník. VII. T.G.Masaryk a naše současnost (1980). – 1990.

Prinz F. Das Schulwesen der böhmischen Länder von 1848-1939. Ein Überblick // Aktuelle Forschungsprobleme um die Erste Tschechoslowakische Republik. – München-Wien, 1969.

Szarka L. Zmeny v národnostnej politike T.G.Masaryka po roku 1918 // T. G. Masaryka a střední Evropa. – Brno, 1994.

Truchačov V. Dejiny, ktoré dokážu rozbiť EÚ. Nemecko, Rakúsko a Česko pokračujú v spore o Benešove dekréty//http://www.chelemendik.sk/Dejiny_ktore_dokazu_rozbit_EU_Nemecko_Rakusko_a_Cesko_pokracuju__970012594.html

Tuleškov O. Česko-německé vztahy II // Publikace KSH. – Praha, 2001. – Č. 29.

Uhlíř D. Konec vlády panské koalice a republikánská strana v roce 1929 // Československý časopis historický. Ročník XVIII. 1970. Číslo 6.

Uhlíř D. Republikánská strana lidu zemědělského a maloroľnického ve vládě panské koalice. (Podíl agrární strany na mocenském zápase pravice s Hradem v letech 1926 – 1929) // Československý časopis historický. Ročník XVIII. 1970. Číslo 2-3.

Zeman Z. A. B. Edvard Beneš's foreign policy and the minorities // Czech and Hungarian Minority Policy in Central Europe 1918-1938. – Prague-Budapest, 2009.

ОЛЕКСАНДР КРАВЧУК

**СУДЕТСЬКІ НІМЦІ
В ІСТОРІЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ**

Навчальний посібник

Підписано до друку 11.05.2012
Формат 64x84/16. Папір офсетний
Друк різнографічний
Умов. друк. арк. 12,75. Обл.-видавн. арк. 11,85.
Наклад 300 прим. Зам. № 210

Відруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «Нілан-ЛТД»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.
Тел.: (0432) 69-67-69, 52-82-78
e-mail: tvory2009@gmail.com